ISSN 3030-3230

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
JAMOAT XAVFSIZLIGI UNIVERSITETI

THE UNIVERSITY OF PUBLIC SAFETY
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

JAMOAT XAVFSIZLIGI

ilmiy-amaliy jurnali

Scientific-practical journal of

PUBLIC SAFETY

2023, №1

Muassis:
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI JAMOAT XAVFSIZLIGI UNIVERSITETI

“JAMOAT XAVFSIZLIGI” ilmiy-amaliy jurnali harbiy, siyosiy, yuridik, tarix, texnika, filologiya, iqtisodiyot, pedagogika va falsafa fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAKning 2021-yil 30-sentabr kunidagi 306/4-son qarori.

MUNDARIJA
CONTENTS

I. KONSTITUTSIYA, INSON HUQUQLARI VA MILLIY QONUNCHILIK
I. CONSTITUTION, HUMAN RIGHTS AND NATIONAL LEGISLATION

РУСТАМБАЕВ М.Х., СЕЛИМАНОВА С.М.
Опыт зарубежных стран по реформированию служб обеспечивающих общественную безопасность и общественный порядок 3

MUXAMMADIYEV A.A.
Sudlar mustaqilligini ta'minlash davr talabi 8

RUZIYEV R.D.
Fuqarolik qonunchiligida aralash shartnomalarning huquqiy tartibga solinishiga oid ba’zi fikr-mulohazalar 11

USMONOV M.B.
Ekologik xavfsizlikni huquqiy ta’minlash muammolari 15

NURMATOV M.M.
Atrof-muhitni muhofaza qilishga oid konstitutsiyaviy-huquqiy asoslarning takomillashuvi 22

НИЯЗОВ М.
Общие требования допустимости доказательств, полученных при проведении оперативно-розыскных мероприятий на стадии доследственной проверки 26

USMANOVA M.A., SATTAROVA G.D.
Yangi Mehnat kodeksi – huquqiy islohotlar samarasidir 37

MAXMUDOV D.R.
Sug‘urta xizmatlarini ko‘rsatishda sug‘urta qildiruvchilarni huquqlarini himoya qilish davr talabidir 42

JUMANOV Z.S.
Tibbiy xizmatlar ko‘rsatishdan kelib chiqadigan fuqarolik munosabatlarini huquqiy tartibga solish masalalari 46

ЧИНИЕВ Д.А.
Основные тенденции проявления нарушений права собственности и вопросы совершенствования гарантий права собственности в современных условиях 53

XOLBO‘TAYEV A.A.
Chegara rejimi qoidalarini buzganlik bo‘yicha ma’muriy javobgarlik amaliyoti tahlili 61

OLIMOV B.T.
Qasddan odam o‘ldirish jinoyatlarini kvalifikatsiya qilishda ekspert xulosasining ahamiyati 64

II. JAMOAT TARTIBI VA JAMOAT XAVFSIZLIGI
II. PUBLIC ORDER AND PUBLIC SAFETY

JUMAYEV A.J.
Jamoat xavfsizligini ta’minlashda hududlarda noroziliklar vujudga kelish sabab va shart-sharoitlarini barvaqt aniqlash va oldini olish masalalari 67

III. HARBIY SOHADAGI ISLOHOTLAR
III. REFORMS IN THE MILITARY SPHERE

RUSTAMBAYEV M.X., KARIMJONOVA M.I.
Huquqni muhofaza qiluvchi organlarda xizmat itlarini maxsus yo‘nalishga tayyorlashda yangi innovatsion texnologiyalarni qo‘llashning ahamiyati (davlat bojxona qo‘mitasining milliy kinologiya markazi misolida) 77

РАХМАТБАЕВ Р.Ж.
Модель сетецентрического управления и ее влияние на процессы управления войсками..... **83**
PAXRATDINOVA A.K.
Qurolli Kuchlar tizimida ayol harbiy xizmatchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning tarixiy-nazariy masalalari... **90**
XOLBOYEV SH.R.
Tergovga qadar tekshiruv bosqichida xizmat tekshiruvini o'tkazish tartibi: bosqichlari, muddati va shakllari..... **94**

IV. IJTIMOIY TARAQQIYOTNING DOLZARB NAZARIY-AMALIY MASALALARI

IV. CURRENT SCIENTIFIC AND THEORETICAL ISSUES OF SOCIAL DEVELOPMENT

ХАЛИЛОВ Д.Н.
Конституционно-правовые основы признаков социального государства..... **96**
IKRAMOV SH.R.
Bola huquqlarini ta'minlashda mehribonlik uylarining o'rni: muammo va yechimlar..... **100**
YULDASHEV D.X., XOLBO'TAYEV A.A.
Davlat chegarasida barpo etilgan muhandislik-texnika inshootlarini va to'siqlarni yo'q qilib yuborish yoki ularga shikast yetkazish huquqbuzarligi davlat chegarasini qo'riqlash sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklarning turi sifatida..... **107**
NAZARALIYEV B.I.
Destruktiv g'oyalar: mazmun-mohiyati va namoyon bo'lish shakllari..... **111**
HOJIYEV F.J.
Jahon media makoni: milliy mafkura, diniy qadriyatlarga tahdidlar va ommaviy axborot vositalari..... **115**

V. TA'LIM-TARBIYA JARAYONI

V. EDUCATION, EDUCATIONAL PROCESS

QODIROV B.B.
Oliy ta'lim muassasasining maqomi va tashkiliy-huquqiy tuzilishi **119**

VI. IQTISODIYOT: NAZARIYA VA AMALIYOT

VI. ECONOMICS: THEORY AND PRACTICE

ДОЛГОВА И.Е.
Высокий уровень жизни населения как основополагающий фактор социальной безопасности..... **123**
XUDOYQULOV S.K., XALIKCHAYEVA S.I.
2023-yil soliq siyosatidagi o'zgarishlarning soliq bazasiga ta'siri masalalari..... **130**
DJAYDAKBAYEV M.T.
O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasida moliyaviy nazorat o'tkazish jarayonini tashkil etishning asosiy yo'nalishlari **138**

VII. TEXNIKA VA TEXNOLOGIYALAR TARAQQIYOTI

VII. TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT

KULDASHEV I.X.
Favqulodda vaziyatlarda fuqarolar himoyasini ta'minlash va jangovar bo'linmalar shaxsiy tarkibining xavfsizligiga erishish shart-sharoitlari va xavflilik omillari tahlili..... **144**

VIII. XALQARO HAMKORLIK VA HARBIY DIPLOMATIYA

VIII. INTERNATIONAL COOPERATION AND MILITARY DIPLOMACY

ЮЛДАШЕВА Г.
Публичная дипломатия на службе национальных интересов Республики Узбекистан..... **151**
UMARXONOV A.Sh.
Xalqaro-huquqiy hujjatlarda jinoyat protsessi ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlash masalalari..... **155**

IX. XORIJIY TAJRIBA

IX. FOREIGN EXPERIENCE

ISLOMOV B.O.
Turkiya Respublikasi jinoyat qonunchiligida jazoni yengillashtirish masalalari..... **161**

Рахматбаев Равшан Жумабаевич,
начальник отдела Института военного наследия и современных исследований ВС РУ докток философии военных наук (PhD), доцент

МОДЕЛЬ СЕТЕЦЕНТРИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕССЫ УПРАВЛЕНИЯ ВОЙСКАМИ

Анализ войн и вооруженных конфликтов современности позволил вскрыть существенные изменения, произошедшие в содержании вооруженного противоборства. Все они привели к существенному увеличению пространственно-временных параметров боевых действий, изменению форм и способов применения войск и, что самое главное, к кардинальному пересмотру самой методологии управления войсками.

Сегодня основными факторами, приведшими к изменению методологии управления, стали новые инновационные решения, реализованные в системах военного управления, появившиеся новые системы спутниковой и других видов цифровой связи, спутниковые системы навигационно-временного обеспечения и новые сетевые и информационные технологии, позволяющие объединить в единый контур автоматизированного управления различные средства разведки, управления и поражения. В своей совокупности все это позволило создать единое информационно-коммуникационное пространство поля боя, обеспечить реализацию новых принципов сетевого взаимодействия и управления и, как следствие, практически реализовать новую сетецентрическую модель управления. Зададимся вопросами: в чем ее суть, за счет чего она реализуется и как влияет на процессы управления войсками?

Общеизвестно, что в науке под парадигмой понимается совокупность разработанных в определенный исторический период научных методов, идей и положений, принятых всем научным сообществом за основу при решении научных задач. Другими словами, парадигма – это базис принятия эволюционных решений и гносеологическая модель эволюционной деятельности в науке. С учетом данного определения и рассмотрим сущность сетецентрической модели управления.

Анализ многочисленных публикаций, затрагивающих вопросы сетецентрических систем и технологий, показывает, что основным вектором в развитии сетецентрической модели являются матричные информационно-управляющие системы, функционально интегрирующие в себе разнородных поставщиков и потребителей циркулирующей в системе информации. Как известно, данные системы включают:

разнородные источники и потребителей информации (средства разведки, вышестоящие, взаимодействующие и подчиненные органы управления, отдельные должностные лица и т. д.);

различные виды и типы циркулирующей в системе информации;

различные способы обработки информации.

Кроме того, проведенные исследования показывают, что сетецентрическая модель, как правило, реализуется посредством базового функционала матричных информационно-управляющих систем (рисунок 1).

Отличительными чертами современных сетецентрических информационно-управляющих систем являются их глобальность как в пространственном, так и в функциональном плане, обязательное внедрение в контур обработки циркулирующей в сети информации процедур формирования достоверных и актуальных данных и наличие сильной прогностической составляющей, базирующейся на оценке угроз и моделировании возможного хода и исхода вооруженного противоборства.

Рассмотрим суть современной модели сетецентрического управления. Как показывают результаты исследований, ее целевая установка, а именно существенное повышение эффективности управления войсками, достигается за счет обеспечения возможности своевременного получения достоверных данных о противнике, наглядного и понятного отображения единой картины боевой обстановки, опережения противника в анализе информации, принятии решений и доведении их до войск [1].

Рис. 1. Базовый функционал матричных информационно-управляющих систем

Как известно, впервые исследованием вопросов сетецентрических технологий и реализацией принципов сетецентрического управления в системах военного управления стали заниматься военные специалисты армии США. Именно военное руководство этой страны в качестве одного из основных направлений повышения боевых возможностей войск избрало практическую реализацию концепции ведения боевых действий в едином информационном пространстве (NCW – Network Centric Warfare). По своей сути эта концепция представляет собой систему взглядов на управление войсками в едином информационном и коммуникационном пространстве. В ее рамках продекларирован переход от традиционной иерархической системы информационного обеспечения войск к распределенной, построенной на единой унифицированной сети системы информационного обеспечения, объединяющей в себе всех поставщиков и потребителей информации как по вертикали, так и по горизонтали управления (рисунок 2). Реализация данного подхода в ходе реальных боевых действий позволила сделать важный практический вывод: та сторона, которая первой воспользуется полученной боевой информацией, обеспечит единое понимание складывающейся обстановки, принятие адекватных ей решений и оперативное доведение их до войск, получит возможность упредить противника в действиях и, как следствие, обеспечить максимальную реализацию боевых возможностей войск. Данное упреждение по времени и стало возможным благодаря появлению именно модели сетецентрического управления [2].

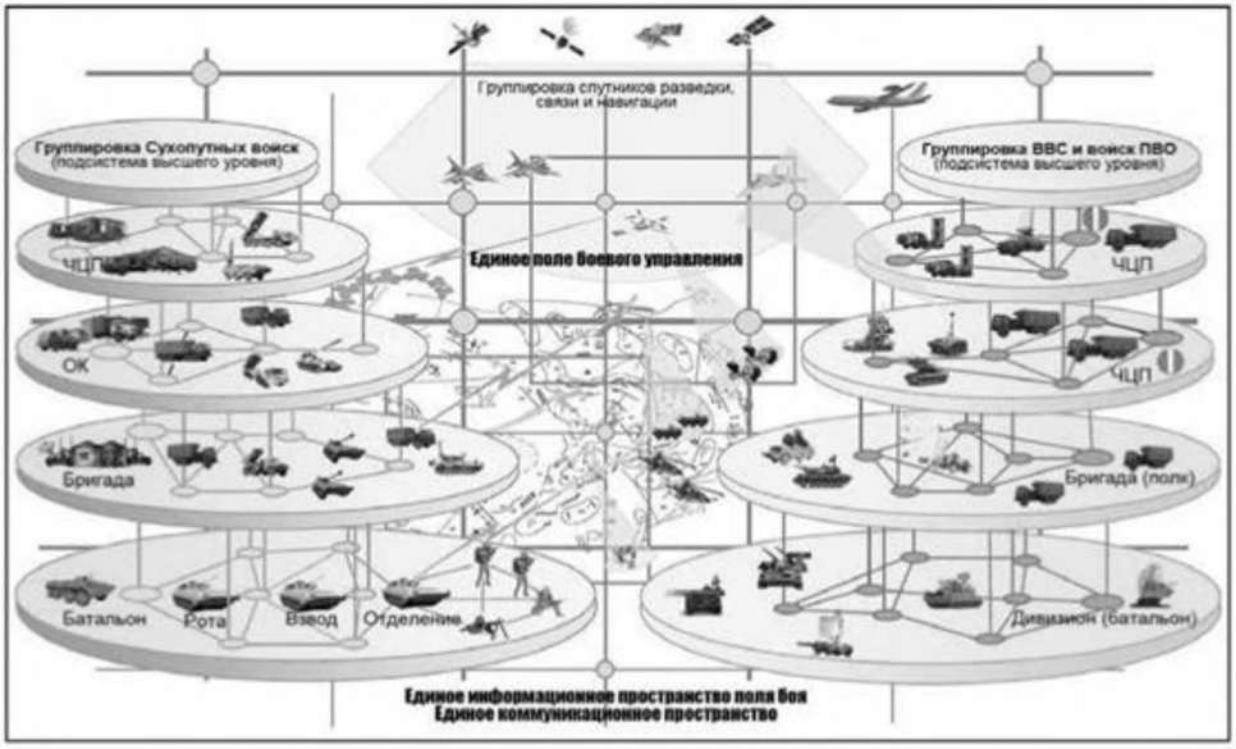

Рис. 2. Структура информационно-управляющей боевой системы.

Не вникая в суть сетевых технологий и базовых системотехнических решений, составляющих основу сетецентрических структур, рассмотрим содержание данной модели с точки зрения теории управления войсками.

Так, исследования современного опыта боевого применения военных информационно-управляющих систем показали, что в основе реализации модели сетецентрического управления лежат две взаимосвязанные проблемы, а именно: обеспечение участникам боевых действий необходимой ситуационной осведомленности и необходимость поиска новых решений в методологии организации боевого управления. Рассмотрим их более детально.

Термин «ситуационная осведомленность» впервые появился в начале XX века. Однако в те годы его реализация, в современном понимании, была невозможна. Поэтому сам термин существовал, был интуитивно понятен, но обеспечение ситуационной осведомленности осуществлялось существующими на тот период времени технологиями. С середины 90-х годов прошлого века в связи с революционными достижениями в научно-техническом прогрессе и появлением принципиально новых информационных технологий смысл данного термина претерпел кардинальные изменения. Особую роль в его новом звучании сыграли пионерские работы американского ученого Мика Эндсли. Так, согласно классическому определению Эндсли, ситуационная осведомленность представляет собой «чувственное восприятие элементов обстановки в едином пространственно-временном континууме, осознанное восприятие их значения, а также проецирование их в ближайшее будущее» [3].

Согласно модели Эндсли, состояние ситуационной осведомленности является результатом анализа и оценки развития ситуации. В функциональном плане данная модель включает в себя три основные уровня – получение данных обстановки, осознание и понимание своих действий и действий противника, прогноз развития обстановки – и два технологических уровня – управления процессами сбора и актуализации данных обстановки и уровень визуализации (рисунок 3). На уровне управления процессами сбора и актуализации данных обстановки обеспечивается логическая последовательность и координация процесса сбора, анализа и агрегирования данных обстановки, а человеко-машинный интерфейс модели обеспечивает наглядность и удобство представления данных обстановки в удобной для восприятия форме.

Рис. 3. Модель состояния ситуационной осведомленности Эндсли.

В настоящее время данная модель составляет основу интеллектуальной среды практически всех программно-аппаратных средств, используемых в системах управления войсками как армии США, так и в армиях основных зарубежных государств. К примеру, Доктрина совместного разведывательного обеспечения военных действий армии США JP 2–01 определяет ситуационную осведомленность как «знание и понимание текущей боевой ситуации, содействующее регулярной, адекватной и точной оценке хода операций, проводимых на театре военных действий своими силами, противником или третьей стороной в целях обеспечения выработки и принятия решений».

Теоретический базис системы ситуационной осведомленности составляет разработанная военными теоретиками армии США теория управления знаниями. В соответствии с положениями полевого устава армии США FM-6-01.1, управление знаниями понимается как система создания, организации, применения и передачи знаний, направленная на облегчение ситуационного понимания и принятия решений. При этом знание американские специалисты рассматривают, с одной стороны, как проанализированную и оцененную информацию, необходимую для проведения операций, а с другой – как осмысленные и однообразно понятые на всех уровнях управления данные, необходимые для выработки предложений и принятия решений. Согласно теории управления знаниями, знания являются результатом анализа, обработки и получения информации (данных), направленной на единое понимание всеми органами управления боевой обстановки. В основе данного понимания лежит собственный опыт, интуиция и личные оперативные предпочтения командующих и командиров [4].

Рассмотрим, как это выглядит на практике. На рисунке 4 представлена организационная модель управления знаниями на поле боя [5]. В ней обобщенная картина оперативной обстановки включает в себя весь объем информации, необходимой для принятия решений в ходе ведения боевых действий. Данная информация поступает и хранится в базах данных модели и позволяет осуществлять единую визуализацию боевого пространства в зависимости от уровня управления и прав доступа должностных лиц (рабочих групп) органов управления.

Основная технологическая роль в модели принадлежит процедуре управления информацией, включающей в себя сбор, накопление, структурирование, хранение и оперативное извлечение необходимых для работы данных. Эти данные поступают в систему ситуационной осведомленности от сил и средств разведки, передовых подразделений, а также вышестоящих и взаимодействующих органов управления, включенных в единую информационную сеть боевого управления.

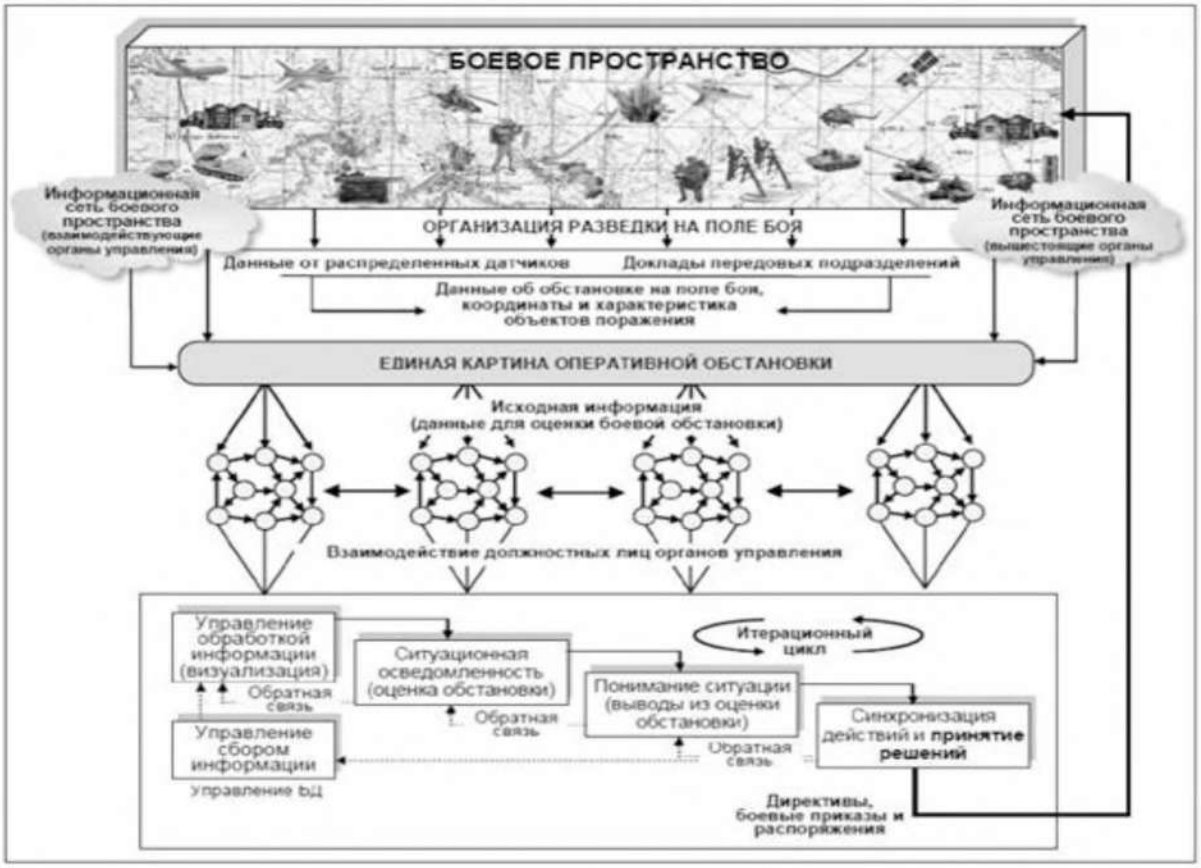

Рис. 4. Организационная модель управления знаниями на поле боя.

Процесс оценки обстановки – непрерывен и связан с анализом поступающей информации, формированием общей картины хода боевых действий и прогнозированием возможных вариантов развития обстановки в будущем. В результате данного процесса формируется единое понимание должностными лицами органа управления складывающейся боевой обстановки, осуществляются выработка соответствующих предложений и принятие решений.

В данной модели одной из наиболее сложных задач, требующих решения в системе ситуационной осведомленности, является задача интеграции и агрегирования разнородной, поступающей из различных источников информации, повышения ее достоверности и качества. Решение данной задачи видится в разработке прикладных методов и алгоритмов, реализующих функции масштабирования, интеграции, анализа, корреляции и отображения данных обстановки в реальном масштабе времени.

Таким образом, из вышеизложенного сегодня мы можем заключить, что основу интеллектуальной составляющей процесса реализации модели сетецентрического управления составляет система ситуационной осведомленности. Именно она практически в реальном масштабе времени и непрерывно обеспечивает органы управления полной и достоверной информацией о действиях противника и своих войск во всем спектре условий пространства боевых действий.

В настоящее время, с технической точки зрения, создание такой системы не представляет больших проблем. Вся сложность сегодня заключается в обеспечении качества ее функционирования, а именно – в решении организационных проблем: исключения информационного избытка и перенасыщения данных в системе, исключения противоречивости и неопределенности информации для ее однозначного понимания и т.д.

Второй составляющей модели сетецентрического управления являются новые подходы к организации боевого управления. Сегодня общеизвестно, что одним из основных принципов сетецентрических систем является принцип самосинхронизации. Данный принцип пришел из теории сложных систем. В соответствии с ним, сложные явления и структуры в наилучшей степени организуются по принципу снизу-вверх. По мнению западных военных теоретиков, структура войск, формы и способы их применения, а также система управления будут видоизменяться по своему плану, но в соответствии с общим замыслом вышестоящего командования [6]. В настоящее время этот принцип противоречит

традиционным основам централизованной иерархической военной организации, основанной на подчинении директивным указаниям сверху (не исключает единоначалия). Сломать такую систему сложно, так как это потребует изменений не только в организационных формах и методах управления, но и в менталитете военных специалистов. Однако анализ войн последних лет свидетельствует, что во многих вооруженных конфликтах этот принцип позволяет достичь превосходства в скорости и внезапности действий войск. Исчезают тактические и оперативные паузы, которыми противник мог бы воспользоваться, все процессы управления, да и сами боевые действия становятся более динамичными, активными и результативными. Уходят в прошлое последовательные боевые действия с соответствующими паузами и промежутками, и появляются высокоскоростные и порой непредсказуемые их формы с решительными целями. А это, в свою очередь, полностью потребует пересмотра порядка работы органов управления и самой методологии организации боевого управления.

Причиной второго пункта, который потребует кардинального пересмотра, являются предоставленные новыми сетевыми решениями и информационными технологиями возможности анализа и обработки данных обстановки, организации внутренней работы органов управления и информационного обмена как внутри, так и между пунктами управления. Фрагмент организации работы на пункте управления представлен на рисунке 5.

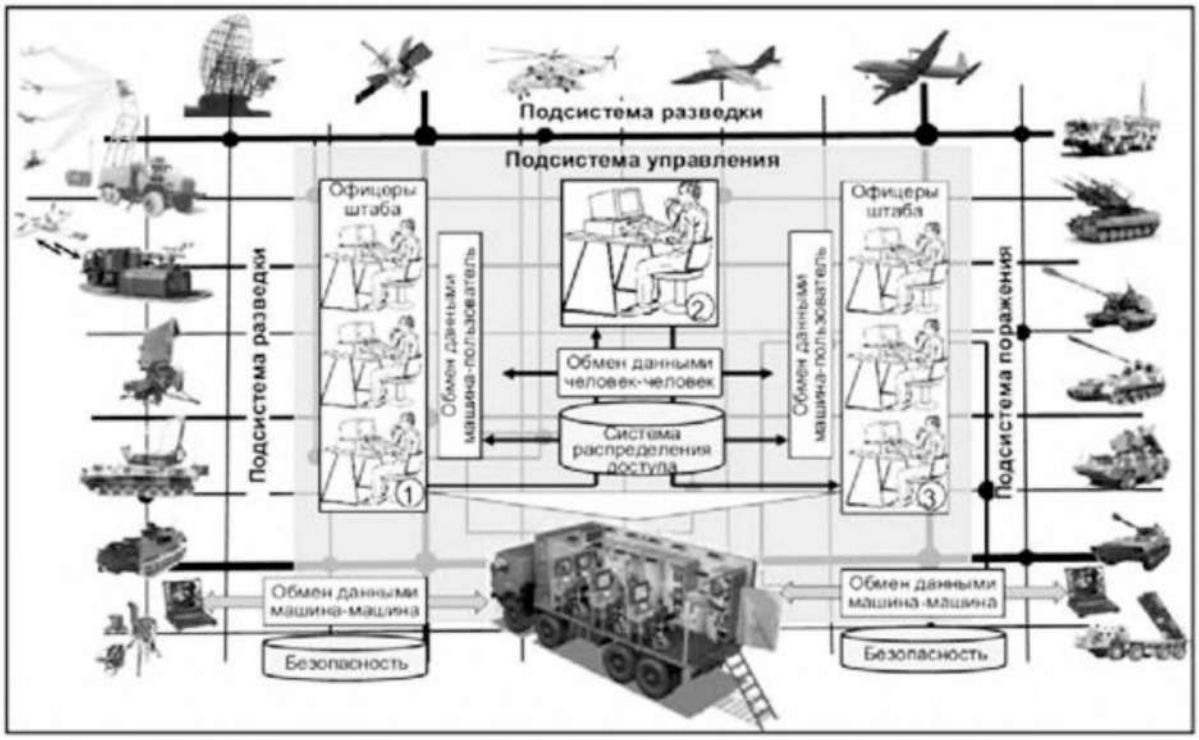

Рис. 5. Фрагмент организации работы на пункте управления.

В условиях организации управления войсками в едином пространстве состояний уже сегодня целесообразно пересмотреть существующую систему боевых документов как в сторону их значительного уменьшения, так и сокращения их объемов. Все информация в актуальном состоянии будет постоянно находиться в распределенных базах данных всех пунктов управления. Это также позволит пересмотреть необходимость нахождения в составе боевых расчетов ряда групп, к примеру, направлений и информации.

Сегодня предоставленные научно-техническим прогрессом новые возможности позволят пересмотреть устоявшиеся взгляды и на развертывание системы пунктов управления в оперативном построении или боевых порядках войск на установленных нормативах при компактном размещении в одном районе. Если на тактическом уровне это еще является оправданным, то с возрастанием уровня военного управления данный подход является неприемлемым, если не сказать критичным. Чем выше войсковая инстанция, тем большее количество личного состава и техники находится в одном районе, что значительно снижает как живучесть пункта управления, так и устойчивость системы управления войсками в целом. Сегодня на первый план выходит идея распределенного пункта управления. Его создание на основе территориального распределения, дублирования баз данных,

мобильности всех его функциональных групп, объединенных единой коммуникационной средой, позволит существенно повысить живучесть и устойчивость системы управления. Кроме того, это исключит необходимость нахождения основных должностных лиц органа управления практически в одном месте одновременно. Возможности современных средств управления предоставляют командиру возможность получения информации для принятия решений, находясь в любой точке единого поля боевого управления.

Изложенные подходы к организации построения систем военного управления и совершенствованию методологии организации боевого управления являются одними из немногих. Но в совокупности системные исследования в рамках данной предметной области показали, что практическая реализация базового функционала боевых информационно-управляющих систем в контексте модели сетецентрического управления позволит повысить реализацию потенциальных возможностей войск на 25-30%.

Таким образом, сегодня вполне обоснованно можно утверждать, что не учет возможностей и влияния модели сетецентрического управления в развитии теории и практики управления войсками может иметь необратимые последствия в области обороноспособности государства.

Использованная литература

1. Синявский, В.К. Влияние содержания и принципов «сетецентрической войны» на процессы управления войсками (силами) // Наука и военная безопасность. – 2010. – № 4.

2. Савин, Л.В. Сетецентричная и сетевая война. Введение в концепцию. М.: Евразийское движение, 2011.

3. Mica R. Endsley, Daniel J. Garland, Situation awareness: analysis and measurement, Lawrence Erlbaum Associates, 2000.

4. Аношкин, И.М. Применение технологий управления знаниями // Наука и военная безопасность. – 2014. – № 2.

5. Functional analysis of the next generation Common Operating Picture, Dennis K. Leedom, Ph. D. Evidence Based Research, Inc. 1595 Spring Hill Road, Suite 250 Vienna, Virginia 22182 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.dodccrp. org/events/8th_ICCRTS/pdf/13 8.pdf. – Дата доступа: 23.03.2022.

6. Борьба за информацию на основе информации [Электронный ресурс]. – М., 2010. – Режим доступа: http//vrazvedka. ru. – Дата доступа: 18.04.2022.

Рахматбаев Р.Ж. Модель сетецентрического управления и ее влияние на процессы управления войсками

Сегодня в практике военного управления наиболее серьезное внимание уделяется реализации модели сетецентрического управления. Ее появление стало возможным благодаря бурному развитию научно-технического прогресса и прорывным изменениям в информационной сфере. В статье рассмотрена ее сущность, содержание и влияние на процессы управления войсками.

Ключевые слова: сетецентрическая модель, управление войсками, информационно-управляющая система, сетевая технология, ситуационная осведомленность.

Raxmatbayev R.J. Setesentrik boshqaruv modeli va uning qo‘shinlarni boshqarish jarayonlariga ta’siri

Bugungi kunda harbiy boshqaruv amaliyotida setetsentrik boshqaruv modelini amalga oshirishga jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Uning paydo bo‘lishiga ilmiy-texnika taraqqiyotining jadal rivojlanishi va axborot sohasidagi keskin o‘zgarishlar sabab bo‘ldi. Ushbu maqolada uning mohiyati, mazmuni va boshqaruv jarayonlariga ta’siri ko‘rib chiqilmoqda.

Kalit so‘zlar: setetsentrik modeli, qo‘shinlarning boshqaruvi, axborot-boshqaruv tizimi, tarmoq texnologiyasi, vaziyatdan xabardorlik.

Raxmatbaev R.J. Network-centric management model and its impact on troop control processes

Today, in the practice of military control, the most serious attention is paid to the implementation of the network-centric control model. Its appearance became possible due to the rapid development of scientific and technological progress and breakthrough changes in the information sphere. The article considers its essence, content and influence on the processes of command and control.

Key words: network-centric model, command and control, information and control system, network technology, situational awareness.

Paxratdinova Aruxan Kerimberdiyevna,
O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
mustaqil izlanuvchisi

QUROLLI KUCHLAR TIZIMIDA AYOL HARBIY XIZMATCHILARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING TARIXIY MASALALARI

Inson uchun harbiylik kasbini tanlash undan iroda va matonat talab etadi. Harbiylik fuqarolik turmush tarzidan tubdan farq qiladi. Xotin-qizlar uchun harbiylik kasbini tanlash ulardagi matonat va chidamlilikni mustahkamlaydi. Mustaqillik yillariga kelib, Milliy armiyamiz saflariga xotin-qizlar ham xizmatga qabul qilina boshladi. Davlatimizda xotin-qizlarning teng huquqliligi va barcha faoliyat turlari bilan birdek shug‘ullana olishlari, yurtimizda inson huquqlarining kafolati yuqori darajada ekanidan darak beradi.

Ayol harbiy xizmatchilarning kasbiy faoliyati masalasi ko‘ndalang turar ekan, ushbu terminlarga alohida to‘xtab o‘tishni maqsad qildik. O‘zbekiston Yuridik ensiklopediyasida harbiy xizmatga quyidagicha ta’rif berilgan: “O‘zbekiston Respublikasining fuqarolarining Qurolli Kuchlar safida umumiy harbiy majburiyatni bajarish borasidagi davlat xizmatining alohida turi. Harbiy xizmatning safarbarlik chaqiruvi rezervidagi harbiy xizmat, kontrakt bo‘yicha harbiy xizmat va O‘zbekiston Qurolli Kuchlar safida harbiy xizmatni o‘tagan rezervchi xizmati kabi turlari joriy etiladi. Tinchlik davrida oddiy askarlar va serjantlar tarkibi lavozimlarida muddatli harbiy xizmatga, shuningdek safarbarlik chaqiruv rezervidagi xizmatga o‘n sakkiz yoshdan yigirma yetti yoshgacha bo‘lgan, salomatligiga ko‘ra Qurolli Kuchlar safida harbiy xizmatni o‘tashga yaroqli erkak fuqarolar chaqiriladilar”[1]-deb ko‘rsatilgan bo‘lsa, Respublikamizda xotin-qizlar ixtiyoriy tarzda harbiy xizmatga qabul qilinadi.

Harbiy faoliyatda ham xotin-qizlarning faolligini oshirish maqsadida qator ishlar amalga oshirilmoqda. Ularni kasbga moslashtirish va yetuk mutaxassislar etib tarbiyalash uchun alohida e’tibor qaratilmoqda.

Shu o‘rinda kasbiy faoliyat nima? Faoliyat nima?-degan savollarga to‘xtab o‘tishimiz o‘rinlidir. Kasbiy faoliyat tushunchasiga “Kasbiy faoliyat-bu ehtiyojlar paydo qiladigan hamda o‘zini va tevarak dunyoni bilish va o‘zgartirishga yo‘naltirilgan inson ongi tomonidan boshqariladigan faollikdur”[2] - deya ta’rif berilgan. Faoliyat esa o‘z-o‘zidan insonning xohish istagidan kelib chiqib, kasb tanlashi bilan davom etadi.

“Harbiy kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish hamda harbiy ilmni rivojlantirish borasida harbiy mojarolar va zamonaviy jang amaliyotlarini hamda milliy harbiy san’at tarixini chuqur o‘rganib, qo‘shinlarning tayyorgarlik usul va uslublarini yanada takomillashtirish masalalariga e'tibor qaratib, harbiy ta’lim tizimida boshlangan islohotlarni uzviy davom ettirish, oliy harbiy bilim yurtlari, litsey va kollejlar faoliyatini yanada takomillashtirish zarurligini davr talabi” [3]-darajasida ekanligidan bilishimiz mumkin.

Darhaqiqat, islohotlar masalasiga e’tibor qaratganimizda, bugungi kunda Qurolli Kuchlarimiz safida er-yigitlar bilan bir qatorda ayol harbiy xizmatchilarning Umumharbiy nizomlar asosida xizmat o‘tashiga to‘xtab o‘tishimiz o‘rinli. Xotin-qizlarimizning harbiylar safida xizmat o‘tash jarayoni uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Masalan, To‘maris, Zarina, Guloyim singari qahramon onalarimiz hayoti-hozirgi davr ayol harbiy xizmatchilarining mard, jasur va vatanparvar insonlar bo‘lib shakllanishiga sababchi bo‘lgan.

Shu o‘rinda olima U.Temirova “Harbiy xizmatchi xotin-qizlarni kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishning tarbiyaviy omillari”[4] mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida xotin-qizlarning harbiylar hayotga kirib kelishining tarixiy jihatlariga e’tibor qaratib, tadqiqot ishida To‘maris, “Qiriq qiz” dostonidagi Guloyim, Shohnoma asaridagi Gurdofarid, Saroy mulk xonim, Amir Temur bobomiz davridagi jangchi ayollar, chet ellik qahramon ayol Janna Dark singari qator jangchi qahramon ayollar hayotini yoritib o‘tgan.

Asrlar davomidagi evolutsiya natijasida yuz bergan matriarxat va patriarxat davrlari yuqorida nomlari keltirilgan xotin-qizlarning buyuk sarkarda va davlat boshqaruvchisi bo‘lib shakllanishiga sababchi bo‘lgan. Qadimgi Xitoyda VI asrda yashagan Xua Mulan ismli jasur qiz Xunnlar bilan bo‘lgan jangda bir necha marotaba g‘alaba qozonib, general unvoniga munosib topilib, Xitoy xalqining milliy qahramoniga aylangan.

Xotin-qizlarning harbiy kasbga kirib kelishi haqida tadqiqotchi olim R.Samarov: “Tarixiy rivojlanish davrning turli bosqichlarida ayollar u yoki bu tarzda harbiylik faoliyati bilan shug‘ullangan” [5]-degan fikrni bildiradi.

Jamiyat rivojlanishi, ko‘pgina davlatlarning dunyoni bo‘lib olish istagi, koloniyalarga ega bo‘lishlari xotin-qizlarning harbiy hayotda paydo bo‘lishiga sababchi bo‘ldi. Shu o‘rinda ayol-qizlar dastlab armiya saflarida kim bo‘lib xizmat o‘tagan degan savol o‘z-o‘zidan tug‘iladi?

Dastavval, ayollarni harbiy xizmatga jalb qilishda ular hamshira vazifasini bajargan. Ayol hamshiralar asosan chet ellarda malaka oshirishgan. 1872-yilda Sankt-Peterburgda Oliy ayollar tibbiyot kurslari ochilib, talabalar oliy tibbiy ma'lumotlarga ega bo'ldilar. 1867-yilgi Serbiya-Turkiya urushida ayollar kasalxonalarda shifokor bo'lib xizmat qilishgan[6].

1925-yilgi «Majburiy harbiy xizmat to'g'risidagi» Sobiq ittifoq qonuniga binoan, ixtiyoriylik asosida 18 yoshdan 34 yosh oralig'idagi sog'lom, mehnatga layoqatli ayollar harbiy xizmatga qabul qilinishi mumkin edi. Sud jarayonida va tergovda bo'lgan o'z huquqlarining tiklanishigacha sudga hukm qilingan, shuningdek harbiy xizmatga yaroqsiz ayollar ixtiyoriy harbiy xizmatga qabul qilinmaganlar. Ixtiyoriy harbiy xizmatga qabul qilingan fuqarolar va ishchilar qizil armiya bo'linmalarida kamida bir yil xizmat qilishlari shart qilib belgilangan. [7].

Qurolli Kuchlar safida xotin-qizlarning xizmat qilish masalasini tarixiy va nazariy tahlil qilar ekanmiz, rivojlangan va qo'shni davlatlarning armiyasiga xotin-qizlarning kirib kelishiga e'tibor qaratishimiz maqsadga muvofiq.

AQShda 1861-1865 yillarda fuqarolik urushi davrida 400 tadan 750 nafargacha ayollar urushga qatnashgan. Ularning barchasi o'zlarini erkak deb tanishtirgan, agar ularning ayolligini sezib qolishsa, jinoiy javobgarlikka tortilgan. [6].

Ba'zi bir arab davlatlarida ham ayollarga harbiy xizmat o'tashga ruxsat berilgan. Iordaniyada 1962 yildan boshlab, ayollar politsiya zobiti, harbiy, razvedka va Qirollik gvardiya a'zosi sifatida ishlagan. Politsiyachi ayollar davlat xavfsizlik organlarida ishlovchi ayollarning 7%ni tashkil etadi. Maxsus operatsiyalarga esa 64 nafar ayol harbiy ishtirok etgan. 2005 yili Iordaniya harbiy ayollari tolibonlar bilan jang olib borgan. [6].

Tunis davlatining Harbiy-Havo kuchlarida 40 nafar ayol faoliyat yuritadi. Kurd mudofaasidagi ayollar batalyoni kurd militsiya otryadlari 2012 yil IShID a'zolariga qarshi kurashgan. Xitoyning Gonkong shahrida Buyuk ajdar tasarrufida bo'linma mavjud bo'lib, 200 nafar ayol xizmat qiladi va o'ta maxfiy saqlanadi. Shvedlarning Lotto korpusi va Liviya rohiba-inqilobchilari-o'ta xavfli ayollar otryadi hisoblanib, maxfiy va maxsus tayyorgarliklar bilan mashg'ulot olib boradi. [6].

Birlashgan Arab Amirliklarida "Havla bint al-Azvariy harbiy maktabi" ayollar uchun armiyaga yo'l ochdi. Birlashgan Arab Amirliklarida harbiy xizmatga 18 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan nomzodlar qabul qilinadi. "Havla bint al-Azvariy harbiy maktabi"ni tamomlagan Al-Mansuriy Harbiy-havo kuchlari mayori unvonini olgan ilk arab ayoli bo'ldi. [8].

Qo'shni Tojikiston Respublikasini olib qaraydigan bo'lsak, oilada xotin-qizlarga zo'ravonlik kuchaygan. Tojikistonda qabul qilingan "Tojikiston oilaviy zo'ravonlikning oldini olish to'g'risida"gi qonun qabul qilinishiga qaramay, qonunning ijrosi ta'minlanmagan. 2016 yil Tojikiston Xotin-qizlar bilan ishlash Qo'mitasi va Xalqaro tashkilotlar bilan olingan savolnoma natijasiga ko'ra 97% erkak 72% ayol-qizlar oila buzulmasligi uchun oilaviy zo'ravonlikka chidash zarur deb hisoblagan. Oilaviy muhitning muammoligi sababli Tojikiston Qurolli Kuchlarida xotin-qizlar juda ozchilikni tashkil etadi. [6].

Ayol harbiy xizmatchilarning o'z mahoratlarini namoyon qilgan davri II jahon urush yillari bo'ldi. Bu davrda ayollar hamshira bo'lish bilan birga, jangchi, uchuvchi ham bo'lishgan. V.S.Grizodubova urush yillarida 101-aviatsiya polkida xizmat qilgan. 200 yaqin jangda (shulardan 132 tasi tunda) qatnashgan. 31-gvardiya bombardimonchi qo'mondonlik qilgan. Shu bilan birga, Sovet ittifoq davridagi Sobiq ittifoq qahramoni mergan ayol L.Pavlechenko 309 ta fashistni yakson qilganligiga ham to'xtab o'tishimiz o'rinli.

Ikkinchi jahon urushi davri O'zbekiston uchun ham zahmatli yillarning biri bo'ldi. Qanchadan-qancha insonlar frontga otlanib, frontda hayotdan ko'z yumdi. Urush davrida ko'rsatgan jasoratlari uchun jami 283 nafari Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga, 84 nafari "Shuhrat" ordeniga munosib deb topilsa jami 120 mingdan ortiq yurtdoshimiz orden va medallar bilan mukofotlangan.

Urush davrida 4555 nafar o'zbek ayollari jang maydonida bo'lib g'alabaga munosib hissasini qo'shishgan. Ulardan kichik leytenant Z.G'aniyeva, safdor R.Ibrohimova, kapitan O.Sanfirova, safdor Ye.Stemkovkaya, safdor X.Kabilova, safdor L.Yusupova S.Davronova, S.Majidova, A.Mukammarova, opa-singil G'iyosovalar, Ye.Eshonxo'jayeva, V.Zaxarova, S.Kublanova, M.Omonova,S.Ruziyevalar singari jasur harbiy qizlarimiz shifokorlar, razvedkachilar, aloqachilar, o'qchilar sifatida jang qilishgan.[9]

Razvedkachi va jangchi ayollar qatorida safdor R.Mo'minovani ham aytib o'tishimiz o'rinli. R.Mo'minova Xalqaro Qizil yarim oy jamiyatining qisqa muddatli hamshiralik kursini tugatib, 1941 yili noyabrdan armiyaga safarbar etiladi. Frontda yaradorlarga yordam ko'rsatadi. I darajali "Vatan urushi", "Jangovar qizil bayroq", "Qizil Yulduz" ordenlari, "Jangovar xizmatlari uchun" medallari bilan hamda Ikkinchi jahon urushida frontida jasorati, tibbiy yordami uchun 1979 yili Xalqaro Qizil yarim oy jamiyatining Florens Naytengeyl medali bilan taqdirlangan O'zbekistonlik yagona hamshira bo'ldi.

Shu bilan birga, urushdagi ayollarning faolligini yoritib berish bilan birga, eng og'ir yuk front ortidagi xotin-qizlarga tushgani sir emas. Sanoat korxonalarida xotin-qizlardan iborat ishchi kuchi 63%ni tashkil etgan. 64 mingga yaqin

ayollar qishloqlarda, kolxozlarda, brigadalarda ishladi. "O'zing uchun va frontga ketgan o'rtog'ing uchun ishla, urush kunlari ikki normani ado et!" degan vatanparvarlik g'oyasi ostida kunlik normani 200% dan ortiq bajargan "Tashselmash" va Chkalov nomidagi Aviatsiya zavodi ishchilari M.Aliyeva, N.Yuldasheva, O.Rustamova, B.Mirbayeva singari minglab mard ayollarimiz ham g'alabaga munosib hissasini qo'shishgan.

Jangchi ayollar bilan birga adabiyot va madaniyat sohasi vakillaridan ayol shoiralar va aktrisalar fashistlarga qarshi sherlari, san'at asarlari orqali jang g'oyaviy olib borishgan. Zulfiyaxonimning urush haqidagi asarlari, aktrisa S.Eshonto'rayeva va Tamaraxonimlarning ijodlari butun xalqimizda g'alabaga bo'lgan ishonchni mustahkamlagan.

Bundan tashqari zahmatli yillarda Toshkent viloyati Zangiota tumani Xonabod qishlog'ida yashovchi Zulfiya aya Zokirova ham to'rt nafar farzandidan zolim urush sababli ayrilishiga qaramay, metin iroda bilan yoshlarga o'rnak bo'lib g'alabaga hissa qo'shgan.

Qoraqalpog'istonlik xotin-qizlar ham front ortida xizmat qilgan. O'g'illari fashistlar bilan jang olib borayotgan bir paytda, yetim bolalarga o'zlarining insoniylik fazilatlarini ko'rsata olgan Qundiz Balmag'ambetova, Tajigul Jumaniyazova, Maryam Kaldiqarayeva, Alshaman Karakulova, Albina Nurpeysova, Baljan Navruzbayevalarning ismlari hurmatga sazovordir. [10]

O'ylashimizcha, Yuqorida nomlari keltirilgan xotin-qizlarni qo'liga qurol olib urushga otlanganini ham, front ortida xizmat qilganini ham xalqimiz qalbiga jangovar va vatanparvarlik g'oyalarini singdirishga hissa qo'shgan ayollarning barchasini jangchi, armiya saflarida xizmat qilgan xotin-qizlar deb atashimiz o'ta o'rinlidir.

Bizning fikrimizcha, "Xotin-qizlar tinchlik davrida oila parvarishi, farzand tarbiyasi bilan shug'ullansa, urush davrida jangchi, shifokor, adabiyot va san'atning jangovar ruhiyatni ko'tarishga hissa qo'shuvchi vakili va metin iroda sohibalari"-deya tarif berishimiz maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar tizimida xotin-qiz harbiy xizmatchilar ishtirokida feminizatsiya jarayoni kuzatilmoqda. Barchamizga ma'lum, 2017 yil 4-avgust kuni O'zbekiston Milliy gvardiyasi tashkil etilib, u yerda xizmat qiluvchi er-yigitlar Milliy gvardiya Jamoat xavfsizligi universiteti (avvalgi Harbiy-texnik instituti)ni tamomlab yoki fuqarolikdan xizmatga qabul qilinar edi. 2018 yil dekabr oyida esa Milliy gvardiya saflariga xotin-qizlar ham xizmatga qabul qilindi.

Hozirda Milliy gvardiya saflarida harbiy xizmatchi ayollar Respublika miqyosida harbiy qismlarda faoliyat yuritmoqda. Ularning asosiy maqsadi jamoat tartibini saqlash va jinoyatchilikning oldini olish bilan birga jangovar shaylikni saqlab turishga qaratilgan. Milliy gvardiya saflaridagi xotin-qizlar tezkor harakatlanuvchi batalonlarida xizmat qilganligi sababli, ushbu ayollarning xizmat faoliyati huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatidan farq qiladi.

Ularning faoliyati davomida ko'ngilsiz hodisalar, fuqarolar bilan konflikt holati, ommaviy tartibbuzarliklar holati uchrashi mumkin. Bunga misol tariqasida, 2022-yil 1-2-iyul kunlari Qoraqalpog'iston Respublikasida bo'lib o'tgan tartibsizliklarni keltirib o'tishimiz mumkin. Nukus shahrida bo'lib o'tgan ommaviy tartibsizliklarni bartaraf etishga Milliy gvardiya saflaridagi (Qoraqalpog'iston Respublikasi bo'yicha Milliy gvardiya boshqarmasi) ayol harbiy xizmatchilari ham ishtirok etishdi.

Dastlab, ijtimoiy tarmoqlar orqali aholida norozilik kayfiyati sezilgan paytdan boshlab, xotin-qiz harbiy xizmatchilar Ichki ishlar vazirligi bilan hamkorlikda mobil guruhlarda xizmat olib borishdi. Ko'ngilsiz hodisalarning oldini olish bo'yicha ishlangan tadbirlarga qaramasdan, shaharda tartibsizliklar kuchayib ketdi, ushbu holatda ham Milliy gvardiya ayol harbiy xizmatchilari liderlarni aniqlash, aholining nosog'lom fikrdagi guruhining kelgusi rejasini aniqlash bo'yicha ishlarni tashkillashtirdi.

Tartibbuzarliklar paytida voqealar rivojini tasvirga olish ishlarida ham harbiy xotin-qizlar ishtirok etishdi. Ushbu ayol harbiy xizmatchilar tomonidan olingan tasvirlardan ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan o'rinsiz xabarlarga xolisona, aniq javoblar qaytarildi va noo'rin fikrlar bartaraf etildi.

Bundan tashqari, shahardagi to's-to'palonlar paytida tartibbuzarlar harbiy qismga, ichki ishlar bo'limiga hujum uyushtirishdi. Norozi kayfiyatdagi aholi tosh, yog'och, temir, turli hil og'ir jismlarni harbiy qismning belgilangan parametrlarida ichkarisiga otib, harbiy qism ichkarisidagi muhitni buzishga urinishdi. Ushbu hodisa paytida Milliy gvardiya ayol harbiy xizmatchilari belgilangan parametrlarda harbiy qism zaxira eshiklarida harbiy qism mudofaasida jangovar holatda xizmat o'tashdi.

Asosan ko'ngilsizlik paytida, Milliy gvardiya ayol harbiy xizmatchilari ko'zlarni yoshlantiruvchi gazlar, tutunlar, shovqin chiqaruvchi maxsus vositalarni qo'llashdi. Harbiy qism mudofaasi paytida harbiy xizmatchi xotin-qizlar zaxira eshiklarida mudofaada xizmat olib borish bilan birga, maxsus vositalarni harbiy qismning zaxira eshiklariga, kuchaytirilgan naryad joylariga, kerakli o'rinlarga ta'minotchi sifatida, yetkazib berish bilan shug'ullanishdi. Milliy gvardiya harbiy xizmatchilari va xodimlarining jangovar shayligi natijasida hujum qaytarilib, shahardagi ko'ngilsiz hodisalar bartaraf etildi.

Shunga qaramasdan, ayol harbiy xizmatchilar ko'ngilsiz holatlar yana takrorlanmasligi uchun tashkil etilgan blokpostlardagi harbiy xizmatchilarga oziq-ovqat, kiyim-kechak mahsulotlarini yetkazib turishda ta'minot masalasiga ta'minotchi sifatida jalb etildi.

Nukus shahrida bo'lib o'tgan hodisalar yakunlandi. Mahalliy aholi bo'lib o'tgan hodisalar bo'yicha o'zlarini qiziqtirgan savollarga javob olish maqsadida, 1215 qisqa raqami ishga tushirilib, Milliy gvardiya ayol harbiy xizmatchilari Situatsion markazda aholini qiziqtirgan savollar bo'yicha muloqot o'rnatishdi.

Ilmiy nuqtaiy nazardan olib qaraydigan bo'lsak, bo'lib o'tgan hodisalar ayol harbiy xizmatchilar faoliyatida jangovar shaylikni oshirish, jismoniy tayyorgarliklarni kuchaytirish, huquqiy savodxonligini mustahkamlash bo'yicha bir qator vazifalarni yanada jadallashtirish zarurligini ma'lum qildi. Chunki, har bir harbiy xizmatchi doimo o'z ustida tinimsiz ishlashi, izlanishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, Qurolli Kuchlar tizimida ayol harbiy xizmatchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning tarixiy tahlili masalasini o'rganish muhim muammolardan biri sanaladi. Professional armiyani barpo etishda ushbu masalalarga atroflicha yondashish katta mas'uliyat talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон юридик энциклопедияси., Адлия вазирлиги ҳузуридаги "Адолат" нашриёти, Т., 2010 йил бет-633

2. Рустамбаев М.Х, Мухаммедиев Н.Е, Абдухаликов С.О., "Миллий гвардия хизматчилари (ходимлари)нинг касб этикаси" дарслик, Миллий гвардия Ҳарбий-техник институти 2019 йил бет-67.

3. Мирзиёев Ш.М. "Қуролли Кучларимиз ташкил этилганлигининг 29 йиллиги муносабати билан сўзлаган нутқи" Т.,2021 йил12-январь www.IIV.uz

4. Темирова У.С. "Ҳарбий хизматчи хотин-қизларни касбий фаолияти самарадорлигини оширишнинг тарбиявий омиллари" педагогика фанлари номзоди диссертация иши Т.,2008 йил бетлар-31-48

5. Самаров Р. "Тарихий манбаларда хотин-қизларни ҳарбий фаолият билан шуғулланишининг талқини//Ж.Вестник Каракалпакского отделения АН РУз., 2005. №5 стр-52-54"

6.www.wikipedia.ru

7. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России.-М.: Российская политическая энциклопедия, 1999.-383-стр

8.www.https://odam.uz//pardoz-qilgan-harbiylar-dunyodagi-qaysi-mamlakatlarda-ayollar-armiyaga-chaqiriladi?

9.Тошкент шаҳар Олмозор тумани Ғалаба боғидаги "Шон-шараф музейи"дан олинган маълумотлар

10.Қарақалпақстаннын Жана тарийхы., Авторлар коллективи., Нукус "Билим"-2003 йил.

Paxratdinova A.K. Qurolli Kuchlar tizimida ayol harbiy xizmatchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning tarixiy-nazariy masalalari

Maqolada O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar tizimida ayol harbiy xizmatchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning (Milliy gvardiya misolida) tarixiy-nazariy masalalari atroflicha o'rganilib, xotin-qizlarning armiya saflarida xizmat qilishi bo'yicha tarixiy jihatlariga e'tibor qaratildi.

Kalit so'zlar: Qurolli Kuchlar, ayol-harbiy xizmatchilar, kasbiy faoliyatga tayyorlash, tarixiy-nazariy jihatlar, urush yillarida xotin-qizlar faolligi, hozirgi kunda armiya saflaridagi ayollar va boshqalar.

Пахратдинова А.К. Историко-теоретические вопросы профессиональной подготовки женщин-военнослужащих в Вооруженных Силах

В статье подробно исследуются исторические и теоретические вопросы профессиональной подготовки женщин в Вооруженных Силах Республики Узбекистан (на примере Национальной гвардии) с акцентом на исторические аспекты службы женщин в армии.

Ключевые слова: вооруженные силы, женщины-военнослужащие, профессиональная подготовка, исторические и теоретические аспекты, женский активизм за годы войны, женщины в современных архетипах и т.д.

Pakhratdinova A.K. Historical and theoretical issues of professional training of women servicemen in the Armed Forces

The article examines in detail the historical and theoretical issues of the professional training of women in the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan (using the example of the National Guard) with an emphasis on the historical aspects of women's service in the army.

Key words: armed forces, female servicemen, professional training, historical and aspects, women`s activism in the war years, women in the army today, etc.

Xolboyev Sherzod Raxmonqulovich,
O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent viloyati boshqarmasi
shaxsiy tarkib bo'yicha inspeksiya boshlig'i, mustaqil izlanuvchi

TERGOVGA QADAR TEKSHIRUV BOSQICHIDA XIZMAT TEKSHIRUVINI O'TKAZISH TARTIBI: BOSQICHLARI, MUDDATI VA SHAKLLARI

Mamlakatimizni demokratik yangilashning bugungi bosqichdagi eng muhim yo'nalishlaridan biri bu – qonun ustuvorligi va qonuniylikni mustahkamlash, shaxs huquqi va manfaatlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgan sud-huquq tizimini izchil demokratlashtirish va liberallashtirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan tarkibdagi majlisidagi nutqida "Yosh avlodimizda qat'iy hayotiy pozitsiya va Vatanimiz taqdiri uchun yuksak mas'uliyat tuyg'usini shakllantirish alohida muhim ahamiyatga ega"[1] deb ta'kidlaganligi bejiz emas.

Jinoyatchilikka qarshi kurashning to'g'ri tashkil etilishi, jinoyatlarni oldini olish va fosh qilish, jinoyat sodir etgan shaxslar uchun jazoning muqarrarligini ta'minlash, bu boradagi barcha kuch va vositalarni ishga solish, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning sa'y-harakatlarini muvofiqlashtirish kabi bir qator tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo etadi.

Tergovga qadar tekshiruv jarayoni jinoyat protsessining muhim institutlaridan biri bo'lganligi sababli uni protsessual tartibga solinishi va qo'llanilishi amaliyotini o'rganish va tahlil qilishga muhtojlik mavjud.

Tergovga qadar tekshiruv o'tkazish deganda, jinoyat haqidagi ariza, xabar yoki boshqa ma'lumotni ro'yxatga olish hamda jinoyat ishini qo'zg'atish sababi qonuniyligini va asoslar mavjudligini aniqlash maqsadida ayrim protsessual harakatlarni bajarish, olingan yoki aniqlangan ma'lumotlardan kelib chiqqan holda tegishli qaror qabul qilish jarayoni tushuniladi[2]. O'z mohiyatiga ko'ra tergovga qadar tekshiruv – jinoyat ishi qo'zg'atishdan oldin amalga oshiriladigan ayrim tergov va protsessual harakatlar tizimidir.

Intizom talablarini buzish yoki huquqbuzarlik sodir etish jinoyatga qaraganda ko'proq sodir etiladi va shunga ko'ra tartib va qonunchilikka sezilarli darajada ta'sir qiladi. So'zsiz, xizmat tekshiruvi «tergovga qadar tekshiruv yoki surishtiruv»ga nisbatan keng tarqalgan.

Xizmat tekshiruvi deganda, xodimlarning intizomiy xatti-harakatlari yoki ularning funksional talablarini bajarmaslik to'g'risidagi materiallarni o'z vaqtida, har tomonlama, to'liq va obyektiv yig'ish va tekshirish bo'yicha tegishli mansabdor shaxslarning intizomiy javobgarligi doirasidagi faoliyati tushunilishi lozim.

"Xizmat tekshiruvini nimadan boshlash kerak?" degan savol tug'ilishi tabiiy. Xizmat tekshiruvini o'tkazishda ish beruvchining asosiy vazifasi intizomiy huquqbuzarlik faktini isbotlash, xodimning aybliligi va aloqadorlik darajasini, shuningdek yetkazilgan zarar miqdori va turini aniqlashdan iborat.

Xizmat tekshiruvini boshlashdan oldin huquqqa xilof xatti-harakatning rasmiylashtirilganligiga e'tibor qaratish lozim, chunki aynan shu hujjat keyinchalik xizmat tekshiruvini o'tkazish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu dastlabki hujjat ijroga qabul qilinishi va ro'yxatdan o'tkazilishi kerak. Ichki hujjat aylanmasi jurnalida kirish raqami va qabul qilingan sana qo'yilgandan boshlab xizmat tekshiruvini o'tkazish muddati boshlangan hisoblanadi.

Xizmat tekshiruvini boshlash uchun quyidagi rasmiy hujjatlar asos bo'lib xizmat qilishi mumkin:

- bo'lim/boshqarma boshlig'ining xizmat xati;
- xizmatchining arizasi;
- iste'molchining shikoyati/da'vosi;
- tovardagi kamchilik haqidagi dalolatnoma;
- auditor xulosasi, inventarizatsiya dalolatnomasi;
- xodimning g'ayrihuquqiy xatti-harakati to'g'risida fuqarolarning, tashkilot vakillarining og'zaki yoki yozma murojaatlari va h.k.

Xizmat tekshiruvini o'tkazishning umumiy talablaridan biri – bu unga nisbatan xizmat tekshiruvi tayinlangan shaxsning huquqlariga rioya etishdir. Shunday ekan, xizmat tekshiruvi tayinlangan shaxs quyidagi huquqlarga egaligini ko'rsatib o'tish lozim:

- xizmat tekshiruvi qanday sabab bilan tayinlanganligini bilish;
- xizmat tekshiruviga oid masalalar bo'yicha yozma tushuntirishlar berish;
- xizmat tekshiruvi davomida iltimosnomalar yuborish;
- xizmat tekshiruvi materiallariga kiritish uchun hujjatlar, ashyoviy dalillar taqdim etish;
- xizmat tekshiruvi jarayonida keyinchalik so'roq qilishlarini ta'minlash maqsadida guvohlarni taqdim etish.

Xizmat tekshiruvi natijasiga ko'ra intizom buzgan xodimga nisbatan qanday chora ko'rilishi masalasi hal etiladi. Xizmat tekshiruvini tayinlashning asosiy maqsadlaridan biri bu xodim

tomonidan kun tartibini buzish, xizmat vazifalari qoidalarini buzish yoxud boshqa intizom buzilish holatlari sodir etilganda ushbu tafsilotlarni aniqlashga xizmat qilishdir. Bunda qoidabuzarlik faktini tasdiqlash, dallarni yig'ish va oqibatlarni aniqlash talab etiladi. Shunday qilib, xizmat tekshiruvi huquqbuzarlikni to'g'ri kvalifikatsiya qilishda, ya'ni uni xatti-harakat, huquqbuzarlik yoki jinoyat deb topishda xizmat qiladi.

Xizmat tekshiruvini o'tkazishning shartlaridan yana biri bu uni amalga oshiruvchi subyektlar masalasi. Odatda, bu bilan korxona, muassasa, tashkilotning xavfsizlik xizmati yoki ichki audit bo'limi shug'ullanadi. Ba'zi tashkilotlarda xizmat tekshiruvini o'tkazish kadrlar bo'limiga yuklatilgan. Qolaversa, xizmat tekshiruvini o'tkazishda mutaxassislar – advokat, huquqshunos, buxgalter va boshqalarni ham jalb etilishi mumkin.

Xizmat tekshiruvini o'tkazishda unga nisbatan ish olib borilayotgan xodimning bevosita rahbari ishtirok etishi shart, biroq obyektivlik prinsipi jihatidan uning rahbari tekshiruv komissiyasi tarkibida bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi. Qoidaga ko'ra, komissiya tarkibi xavfsizlik xizmati rahbari boshchiligida kamida uch kishidan iborat bo'lishi kerak.

Muddat xizmat tekshiruvining qonuniyligini ta'minlovchi mezonlardan biri bo'lib hisoblanadi. Qonun normalariga ko'ra, xizmat tekshiruvini o'tkazish muddati bir oy etib belgilangan. Ushbu muddatning boshlanishi xizmat tekshiruvini o'tkazish to'g'risida buyruq chiqarilgan paytdan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksiga[3] ko'ra, intizomiy jazo bevosita nojo'ya xatti-harakat aniqlangandan keyin, ammo bu xatti-harakat aniqlangandan boshlab, xodimning kasal yoki ta'tilda bo'lgan vaqtini hisobga olmasdan, uzog'i bilan bir oy ichida qo'llaniladi.

Nojo'ya xatti-harakat sodir etilgan kundan boshlab olti oy o'tganidan, moliya-xo'jalik faoliyatini taftish etish yoki tekshirish natijasida aniqlanganda esa, - sodir etilgan kundan boshlab ikki yil o'tganidan keyin jazoni qo'llab bo'lmaydi. Jinoiy ish bo'yicha ish yuritilgan davr bu muddatga kirmaydi.

Shuni ta'kidlash lozimki, xizmat tekshiruvini o'tkazish korxona, muassasa, tashkilotning ichki tadbiri hisoblanadi. Ish beruvchi o'z tashkiloti doirasida aybdorni, guvohlarni va boshqa xodimlarni so'roqqa chaqirishi mumkin. Biroq ushbu jarayon ixtiyoriy bo'lganligi sababli xodimlar ishtirok etishdan bosh tortish huquqiga egalar.

Umuman olganda, xizmat tekshiruvi tergovga qadar tekshiruvning muhim institutlaridan biri bo'lganligi sababli uni protsessual tartibga solinishi va qo'llanilishi amaliyotini o'rganish va tahlil qilishga muhtojlik mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қуролли Кучларимиз – мамлакатимиз барқарорлиги ва тараққиётининг мустаҳкам кафолатидир // Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Хавфсизлик кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқи // www.uza.uz/ 10-01-2018.

2. Рустамбаев М.Х. Турсунов Б.Р. Миразов Д.М. Файзив Ш.Ф. Терговга қадар текширув. – Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Ҳарбий-техник институти, 2019. Б.65.

3. "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси", 1996 йил, 1-сонга илова.

Xolboyev Sh.R. Tergovga qadar tekshiruv bosqichida xizmat tekshiruvini o'tkazish tartibi: bosqichlari, muddati va shakllari

Mazkur maqolada mamlakatimizda jinoyat protsessual qonunchiligidagi tergovga qadar tekshiruv protsessida xizmat tekshiruvini tayinlash va ularni o'tkazish tartibi va mazkur qonuniy asoslari tahlil etilgan shuningdek, asoslangan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Dastlabki tergov, surishtiruv, tergovga qadar tekshiruv, xizmat tekshiruvi, jinoiy javobgarlik, xavfsizlik.

Холбоев Ш.Р. Порядок проведения служебной экспертизы на стадии доследственной проверки: этапы, продолжительность и формы

В данной статье анализируется порядок назначения и проведения служебной экспертизы в доследственном процессе уголовно-процессуального законодательства нашей страны и правовые основы для этого, а также разрабатываются обоснованные предложения.

Ключевые слова: Доследствинное проверка, дознание, доследственная проверка, служебная проверка, уголовная ответственность, безопасность.

Kholboev Sh.R. The procedure for conducting an internal examination at the stage of pre-investigation inspection: stages, duration and forms

This article analyzes the procedure for appointing and conducting a forensic examination in the pre-investigation process of the criminal procedure legislation of our country and the legal basis for this, and also develops reasonable proposals.

Key words: Preliminary investigation, inquiry, pre-investigation check, Official check, criminal liability, security.

Халилов Дониёр Нортажиевич,
начальник управления Министерства юстиции
Республики Узбекистан

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРИЗНАКОВ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА

Сегодня конституционная реформа в Узбекистане вступает в активную фазу. На основе поступивших от населения более 220 тысяч предложений Законодательной палатой организована доработка проекта Конституционного закона, предусматривающего внесение поправок в Основной закон нашей страны.

Одним из ключевых нововведений обновляемой Конституции Узбекистана является закрепление нормы о **социальном государстве**, идея о котором была озвучена Главой государства.

На сегодняшний день принцип «социального государства» или «государства всеобщего благосостояния» обсуждается и рассматривается многими учеными, в том числе правоведами.

Само понятие «социальное государство» было введено в науку в середине XIX века немецким ученым **Лоренцом фон Штейном**, который подчеркивал, что «*государство должно способствовать развитию, т.е. прогрессу, богатству, могуществу и интеллигенции всех отдельных личностей: действуя на пользу всех, оно действует на свою собственную пользу [1]*».

Современными учеными дается следующее определение **социальному государству**: «*это правовое демократическое государство, которое провозглашает высшей ценностью человека и создает условия для обеспечения достойной жизни, свободного развития и самореализации творческого (трудового) потенциала личности [2]*».

Под достойной жизнью человека в данном контексте понимается его материальная обеспеченность на уровне стандартов современного развитого общества, доступ к ценностям культуры, гарантированность прав личной безопасности, а под свободным развитием человека – его физическое, умственное и нравственное совершенствование.

Впервые отдельные элементы социального государства были законодательно закреплены в Конституции Мексики 1917 года и Веймарской конституции Германии 1919 года.

Сам же термин «социальное государство» впервые был включен в определение государства в Германии 1949 года и в последующем также нашел отражение в конституциях Французской Республики 1958 года, Испании 1978 года и др.

Как известно, социальные гарантии лежали в основе Советского государства. Так, в Конституции СССР 1977 года содержалась отдельная глава «Социальное развитие и культура». Аналогичная глава (третья) была предусмотрена и в Конституции Узбекистана 1978 года, закреплявшая нормы о здравоохранении, образовании, социальном обеспечении, улучшении условии охране труда и др.

На сегодняшний день в том или ином виде модель социального государства используется в таких странах, как Германия, Великобритания, Франция, Россия, Швеция, Италия, Бельгия, Дания, Финляндия, Португалия, Испания, Австрия, Греция, Япония, Нидерланды, Швейцария, США и др.

Так, в статье 7 Конституции Российской Федерации установлено, что «Российская Федерация – социальное государство, *политика которого направлена на создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека*».

Вместе с тем, по мнению российских ученых, подобная конституционная норма может остаться простой декларацией, если не будет сформировано четкое понимание того, что такое социальное государство, *каковы критерии* признания государства социальным и, наконец, какой *объем социальных прав* позволяет говорить о социальном характере государства [3].

В мировом государственно-правовом строительстве демократическое правовое социальное государство выступает своего рода ориентиром, своеобразным эталоном и одновременно стратегической целью развития многих стран.

Становление и развитие социального государства – длительный процесс. Построение его возможно при осуществлении совместных мер со стороны государства *(проведение целенаправленной социально-экономической политики)* и общества *(повышение ответственности каждого гражданина за осуществление возложенных на него обязанностей, за свою жизнь и жизнь членов его семьи) [4].*

По мнению В.Е.Чиркина, в конституциях XXI века могли бы получить закрепление следующие элементы принципа социального государства, которые стали бы конституционными индикаторами:

– формулировка о главных целях политики и деятельности социального государства;

– включение в Конституции на уровне международных стандартов перечня социально-экономических прав человека и гражданина;

– социальная функция частной собственности;

– социально-ориентированная экономика;

– социальная справедливость;

– правовое равенство и фактическое выравнивание социально-экономического положения людей, социальных, этнических и иных общностей, вносящих свой вклад в развитие общества;

– социальное партнерство (социальная солидарность) и одновременно экономическая и политическая состязательность различных слоев населения и представляющих их объединений;

– социальная ответственность различных слоев населения и властных структур;

– социально-экономический арбитраж государства [5].

Для реализации данного принципа необходимы четко определенные механизмы осуществления этой политики и формы контроля за ее осуществлением.

Каждое государство, находясь на своем этапе развития, в зависимости от присущих его историческому опыту особенностей и факторов, строит собственную модель социального государства.

Социальная политика государства, обеспечивающая социальные права граждан, зависит от ресурсов государства, экономического развития страныи экономической политики, имеющей социальную ориентацию.

Построение социального государства в рамках рыночной экономики требует взвешенного подхода к проведению социальной политикии, соответственно, закреплению социальных гарантий.

Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев в своем послании Олий Мажлису и народу Узбекистана от 20 декабря 2022 года отметил, что: *«Мы поставили перед собой цель построить* ***Новый Узбекистан на основе принципа «социального государства».*** *И должны закрепить это в Конституции. Социальное государство означает прежде всего создание людям равных возможностей для реализации их потенциала и необходимых условий для их достойной жизни и сокращения бедности».*

Именно наличие нерешенных социальных проблем обусловило необходимость конституционной реформы и правового закрепления принципа «социального государства».

Опубликованный для всенародного обсуждения законопроект предусматривает закрепление в статье 1 Конституции нормы о том, что: «Узбекистан – суверенная республика, правовое, **социальное**, светское, демократическое государство».

Очевидно, что основополагающим ядром вносимых поправок в Основной закон является закрепление принципа «социального государства», в котором государство берет на себя обязательство по созданию достойных условий жизни для граждан.

При этом важным моментом является одновременное указание на то, что Узбекистан, наряду с социальным, является и **правовым государством**, так как, по мнению ряда исследователей ***социальным может быть только уже правовое государств***о, т.е. такое, в котором механизмы господства права уже развиты настолько, что они способны удержать «перераспределительный произвол» власти в жестких рамках, не дать социальному началу государственности навредить ее правовому началу. Возможно лишь социальное правовое государство, в котором допускается невредное для правового начала уравнительное социальное регулирование [6].

Вместе с тем, одной из современных тенденций в развитии теории социального государства является его универсализация. В современном мире социальными являются не только государства, которые прямо об этом объявляют в своих конституциях, но и те, в которых также существуют различные социальные институты, программы, законодательство, регулирующее социальную защищенность нуждающихся в этом.

На данном этапе развития человечества, общества главным субъектом является человек, что подтверждает и конституционная норма о значимости человека, его прав и свобод.

Так, статья 13 Конституции Узбекистана гласит: «Демократия в Республике

Узбекистан базируется на общечеловеческих принципах, согласно которым **высшей ценностью является человек, его жизнь, свобода, честь, достоинство и другие неотъемлемые права**».

В развитие данной нормы в опубликованном законопроекте изложена статья 14 обновляемой Конституции, согласно которой: «Государство строит свою деятельность на принципах **социальной справедливости** и законности **в интересах благосостояния человека** и **устойчивого развития общества**».

Положения «социальной конституции» предусматриваются также и в главах IX «Экономические и социальные права», XII «Экономические основы общества» и др. В частности, в статье 37 устанавливается норма о том, что минимальный размер оплаты труда **должен быть достаточным для существования самого человека**.

Также, в Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы глава IV посвящена **проведению справедливой социальной политики, развитию человеческого капитала.** В рамках данного направления предусматривается, в частности, достижение следующих основных целей:

– поднятие на новый уровень качества обучения в системе дошкольного образования;

– повышение качества образования в школах и поднятие на международный уровень знаний и квалификации педагогических кадров;

– обеспечение обязательных социальных гарантий для населения, усиление социальной защиты нуждающихся слоев;

– совершенствование системы пенсионного обеспечения;

– повышение качества оказываемых населению медицинских услуг, внедрение практики медицинского страхования населения;

– формирование эффективной системы поддержки лиц с инвалидностью, повышение качества и уровня их жизни;

– поддержка женщин и дальнейшее повышение их активности в жизни общества;

– совершенствование государственной молодежной политики и др.

Следует отметить, что «социальность» государства проявляется в критических ситуациях, возникающих в ее истории. Так, в качестве примера можно привести продолжающуюся в мире пандемию, вызванную распространением коронавирусной инфекции COVID-19, когда в условиях локдауна многие организации, в т.ч. субъекты предпринимательства были вынуждены приостановить свою работу, работникам была снижена заработная плата, а многие и вовсе потеряли работу.

В нашей стране благодаря своевременно принятым эффективным мерам удалось смягчить негативные последствия, вызванные данной пандемией. Так, были приняты соответствующие решения Президента и правительства страны, направленные на обеспечение продовольственной безопасности, поддержку населения и субъектов предпринимательства, в т.ч. в сферах общественного питания, торговли и услуг, материальное поощрение задействованных работников сферы здравоохранения и др.

Подытожив изложенное можно сделать вывод, что для реализации концепции «социального государства» необходима разносторонняя созидательная деятельность государства, направленная на осуществление социальной политики на основе развития экономики и повышение материального уровня жизни населения. В свою очередь, построение государства на основе данного принципа требует кардинально нового уровня ответственности органов государственной власти всех звеньев за принимаемые социально-экономические решения.

В этом контексте необходимо отметить принятые в декабре прошлого и январе текущего года решения Президента по реализации административных реформ Нового Узбекистана, которые свидетельствуют о формировании компактной системы государственного управления, отвечающей современным требованиям, и предусматривающей повышение ответственности руководителей государственных органов за обеспечение политики государства в соответствующих отраслях.

В целях дальнейшей реализации принципа «социального государства» должна будет проделана объемная работа по пересмотру всего национального законодательства и закрепления соответствующих норм в отраслевых законах и подзаконных актах.

В свою очередь, интересы человека должны быть главным критерием в процессе реализуемых в Узбекистане реформ по построению социального государства, логическим

началом которых можно считать объявление 2023 года в нашей стране **Годом заботы о человеке и качественного образования**.

Использованная литература

1. Луцина Т.Ю. Теория социального государства Лоренца фон Штейна и ее влияние на восприятие ценностей социального государства научным сообществом в современной России / Вестник Удмуртского университета, 2019 г. Т. 3, вып. 3, с. 370.

2. Концепция социального государства Российской Федерации: Материалы науч.-практ. конференции «Концепция социального государства Российской Федерации» и международного круглого стола «Социальное государство: Опыт, проблемы», 20 янв. 2004 г. / Под общ. ред.: Гриценко Н.Н. – М.: Акад. труда и социал. отношений, 2004. – 241 с. – (Россия. XXI век).

3. Липчанская М.А. Пределы социального государства: конституционно-правовые обоснования. Вестник Сургутского государственного университета. 2019.

4. Эсмантович И.И. Конституционно-правовые основы социального государства // Известия Гомельского государственного университета. Социально-экономические и общественные науки. - 2012. - №3(72). - С. 92-98.

5. Чиркин В.Е. Социальное государство: экономические, социальные и конституционные индикаторы, 2011 г. Материалы секционных заседаний XI Международных Лихачевских научных чтений / Секция 4. Социальное правовое государство как институциональная ценность мирового культурного развития.

6. В.В. Дашкевич: «Социальное» и «правовое» государство: соотношение понятий // Вестник КрасГАУ, 2011, №1.

7. О.С. Забралова. Кризис социального государства: причины и пути выхода. Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). 2022;(8):39-45.

Ikramov Sherzod Raximdjanovich,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
Oliy ta'limdan keyingi ta'lim fakulteti doktoranti

BOLA HUQUQLARINI TA'MINLASHDA MEHRIBONLIK UYLARINING O'RNI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Mehribonlik uylari tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uzoq o'tmishga borib taqaladi. Chunki har qanday zamon va davrlarda turli jang-u jadallar, kasallik va ocharchiliklar tufayli bolalar o'z ota-onasi va yaqin kishilarisiz qolgan. Ana shu davrlarda yetim bolalarni taqdiri dunyoda va mamlakatimizda qanday kechgani, ularga kim mehribonchilik ko'rsatgani kishini o'ylantiradi.

Yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan hamda tashlandiq bolalarni himoya qilish borasida o'tmishga nazar solsak, 312 yilda imperator Konstantin tomonidan bolani o'ldirish va tashlab ketishning oldini olishga qaratilgan birinchi qonun qabul qilinganligi, shuningdek, bolani o'ldirish va tashlab ketish muammosini hal qilish maqsadida 716 yilda Italiyaning Milan shahrida tashlab ketilgan bolalarni boqishga ixtisoslashtirilgan "Bolalar uyi"ning tashkil etilganligida ko'rish mumkin.

Bolani o'ldirish yoki tashlab ketishga qarshi kurash Rossiyada davlat siyosati darajasidagi masala sifatida qaralgan. Xususan, Pyotr I davrida ona tomonidan go'dakning tashlab ketilishi davlatga qarshi, jamoat xavfsizligiga qarshi qaratilgan jinoyat sifatida baholangan. Chunki, davlatni kuchli va qudratli bo'lishi imperator Pyotr I ning fikriga binoan baquvvat va qudratli erkaklar mavjudligi bilan bog'liq sanalgan. Shu sababdan, 1706-yilda Rossiyada birinchi bo'lib Iova Blagochestiv tashlab ketilgan bolalarni asrash va tarbiyalash maqsadida yetimxona tashkil etgan. Pyotr I davrida bunday yetimxonalar Rossiyada ko'plab qurilgan va ular davlat himoyasiga olingan [1].

Shuningdek, XVIII asrda Yekatrina II davrida yetim va ota-onasi tomonidan tashlab ketilgan bolalarni tarbiyalashga ixtisoslashgan mehribonlik uylari faoliyat yuritgan [2].

Mamlakatimizda "Mehribonlik" uylarining tashkil topishi davriga nazar tashlaydigan bo'lsak, asrlar davomida ota bobolarimiz tomonidan o'tib kelayotgan sahovatpeshalik va himmatlilik an'anasi XIX asr oxiri XX asr boshlarida ham jadid ma'rifatparvarlarimiz tomonidan izchil davom ettirilib kelingan. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy kabi allomalar o'z faoliyatlarida ezgulik, muruvvat va sahovatpeshalik an'analarini davom ettirganlar va o'z ijodlarida ham targ'ib qilganlar. Shu bilan birga turli xil xayriya jamiyatlari tuzishga muvaffaq bo'lganlar. Birinchi musulmon xayriya jamiyatlarining tarixi Turkistonda XIX asr oxirlariga to'g'ri keladi. XX asrning birinchi choragida jadidlar o'z hisoblaridan 30 ga yaqin bepul maktab ochishgan. Mirnosirboy, Orifjonboy, Ahadxonboy kabilar ushbu maktablarni 25 yil davomida mablag' bilan ta'minlagan. 1894 yilda shahar qozisi Nizomiddinhoji tashabbusi bilan 1500 rubl miqdorida mablag' to'planib, mahalliy aholi uchun "Dorul Ojizin" (nochorlar, yetim yesirlar uchun) ga asos solingan. Ikki yil o'tgach, 1896 yilda O'sh shahri aholisi Turkistonda ya'ni Farg'ona viloyatida birinchi musulmon "Mehribonlik uyi" ga asos solgan.

Dastlab ushbu jamiyatlar 1899 yilda Toshkentda, keyinchalik Eski Marg'ilon shahrida ikkita "Mehribonlik uylari"ni mahalliy musulmon aholisi uchun tashkil etilgan. Musulmon homiylari tomonidan bu mehribonlik uylariga katta miqdordagi pul inom qilingan.

Ushbu mehribonlik uylarining asosiy maqsadi shahardagi barcha muhtojlarni boshpana va oziq-ovqat bilan ta'minlash edi. O'shdagi musulmonlar xayriya uyining moliyaviy qo'llab-quvvatlanishini shaharning badavlat savdogarlari o'z zimmalariga olgan. Buxoro amiri ham 1897 yilda shaharda kambag'allar va nogironlar uchun "Dorul Ojizin" ga asos solgan. Ushbu maskanda amir hisobidan kuniga ikki marta ovqat berilganligi manbalarda keltirilgan [3].

1917-yilgi o'zgarishlar, podsho hokimiyatining qulashi, bolsheviklarning hokimiyat tepasiga kelishi bilan butun mamlakat bo'ylab avvaldan mavjud muammolar ustiga qo'shimcha muammolarni keltirib chiqardi. Fuqarolik urushi, ocharchilik, epidemiya, aholining ta'minoti yomonlashuvi kabi sabablar tufayli ota-onalardan ajralgan va kambag'al oila farzandlari ko'payib borishi bilan qarovsiz bolalar soni haddan ziyod oshib ketdi.

Bunday vaziyatda O'zbekiston, ayniqsa Toshkent qarovsizlar uchun eng yaxshi maskanga aylanishi, yerli aholi hayotiga o'zining juda katta salbiy ta'sirini o'tkazdi. Qish kirib kelishi bilan

Rossiyaning turli mintaqalaridagi qarovsiz bolalar qishki sovuqdan o'zini asrash uchun Turkistonning iliq havosiga intilishi tufayli qarovsizlar salmog'i haddan ziyod oshib ketgan. 1924 yil dekabr oyiga kelib qarovsiz bolalar soni Turkistonda 2 000 dan oshib ketgan bo'lsa, 1 000 dan ortiq qismi birgina Toshkent shahri hissasiga to'g'ri kelgan.

Mazkur vaziyatda Markaziy ijro qo'mitasi qoshidagi Markaziy bolalar komissiyasi qarovsiz bolalarni qabul qilish va joylashtirish ishlari bilan mashg'ul bo'lgan. Avgust-dekabr oylari mobaynida bolalar komissiyasi tomonidan **1 144 bola** qabul qilingan bo'lib, ular bilan ishlash oqibatida **150** nafari mehribonlik uylariga yuborilgan, tegishli tartibda ota-onalari bilan bog'lanish imkoni bo'lgan **282** nafar bola vataniga qaytarib yuborilgan, **57** nafari esa ishga joylashtirilgan. Qarovsiz bolalar soni yil sayin oshib borishi ijtimoiy muhit va aholi kayfiyatiga ham albatta o'zining katta ta'sirini o'tkazmasdan qolmagan.

O'sha davr mehribonlik uylarida Sog'liqni saqlash tizimi e'tiborsizligi tufayli qaynagan suvlarni alohida idishlarda qaynatish ham yo'lga qo'yilmaganligi, bu esa o'z navbatida bolalarning doimiy sovuq suv iste'mol qilishi, buning oqibatida esa shamollashi kuchayib peshob tutolmaslik alomatlari kuchayib, ko'rpalari hidlanib, yotoqxonalariga bolalarning o'zidan boshqa hech kim kira olmaydigan darajaga yetib borgan. Natijada, mazkur muassasalardagi bolalar bu kabi ahvolda hayot kechirishdan ko'ra imkon qilib mehribonlik uyidan qochish va ko'chadagi jinoyatchilikka o'zini tashlashga majbur bo'lganlar.

Mazkur davr me'yorlariga ko'ra 3 yoshgacha bo'lgan yosh bolalar himoyasi, g'amxo'rligiga Sog'liqni saqlash xalq komissarlari va uning hududiy bo'limlari mas'ul bo'lgan bo'lsa, 3 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalar himoyasi, g'amxo'rligiga Maorif xalq komissarlari hamda uning hududiy bo'limlari mas'ul bo'lgan.

Mavjud arxiv ma'lumotlariga tayanadigan bo'lsak, o'tgan asrning 30-yillari o'rtalarida O'zbekiston hududida mavjud bolalar muassasalarida, ayniqsa mehribonlik uylarida sanitar gigiyenik holat juda achinarli bo'lib, bolalar 2-3 oylab umuman hammomga olib borilmagan. Bolalar yashash maydonida iflos va rasvo sharoit mavjudligi sababli bolalar orasida teri kasalliklari ko'payishi keng kuzatilgan [4].

1920 yillarda sovet davlati Mehribonlik uylari qurish ishlarini boshlash, ularga yer ajratish va zarur jihozlar bilan ta'minlash uchun katta mablag' ajratdi. Jumladan, 1923-yil 27-yanvarda Turkiston o'lkasida Mehribonlik uylari va maktab-internatlarga yer ajratish to'g'risida qaror qabul qilindi. Biroq, qarorda mahalliy aholi allaqachon yashagan yerlar ko'rib chiqildi, shuning uchun keyinroq, ya'ni 1924 yil 11 iyunda ushbu qaror qayta ko'rib chiqildi. Mazkur qarorga asosan, har bir qishloq, ovulda yashovchi tarbiyalanuvchilarga yer uchastkalari ajratildi.

O'sha davr tarbiyachilarining o'zi tarbiyaga muhtoj bo'lib, O'rtachirchiq tumanidagi bolalar uyi katta tarbiyachisi "Xaybanov" bolalarni qiynab, ularga jarohat yetkazib, bolalarni kiyimsiz ko'chaga haydab yuborgan. Bolalar tomonidan yo'llangan murojaat esa, e'tiborsiz qolib ketgan. Xuddi shunday holat Toshkent viloyati Yangiyo'l tumanidagi bolalar uyida ham kuzatilgan. Mavjud ijtimoiy, iqtisodiy muammolar qatori Mehribonlik uylarining bir guruh tarbiyalanuvchilari jinoiy guruh tuzib, ularga bo'ysunmagan tarbiyalanuvchilarga kuch ishlatib, bolalar uylaridan qochib, mol-mulkka shikast yetkazib, ko'cha bosqinchiligi va o'g'irliklarini sodir etib kelganlar[5]. .

Bir so'z bilan aytganda, O'zbekistonda 1920-1930 yillarda bolalar ocharchiligi, qarovsizligi, kasalligi, jinoyatchiligi, tibbiyot xodimlarini yetishmasligi kabi muammolarni hal etish hukumat oldidagi asosiy vazifalardan biri edi.

Tarixdan ma'lumki, ikkinchi jahon urushining boshlanishi ommaviy ko'chirish siyosatini yanada jadallashtirib yuboradi. Natijada urush bo'layotgan hududlardan **1** mln.dan ziyod kishi, shu jumladan **200** ming bola yurtimizga keltirilgan. O'zbekiston ikkinchi jahon urushi yillarida harbiy harakatlar davom etayotgan hududlarda joylashgan sanoat korxonalari, ilmiy muassasalar, ma'lum bir qism aholi va boshqalar bilan birgalikda ko'plab bolalar uylarini ham qabul qilib oladi.

Mamlakatga front atrofi hududlaridan bolalarning ko'chirib keltirilishi natijasida, ularning soni doimiy ravishda ortib boradi va shu sababli respublika miqyosida turli shiorlar hamda chaqiriqlar ko'payib boradi. Asosan yetim, boquvchisi yo'q bolalarni tarbiyalash uchun oilalarga murojaat qilinardi. Ma'lumotlarga ko'ra, ko'chirib keltirilgan bolalardan **2500** dan ortig'i dastlabki kunlardanoq tarbiyalash maqsadida ishchilar, xizmatchilar va kolxozchi dehqonlar tomonidan tarbiyaga olingan.

Urush natijasida O'zbekistonga bolalarni olib kelish miqdorining doimiy ravishda ortib borishi natijasida Toshkent shahrida maxsus

Markaziy bolalar evakopunkti tashkil qilinadi. Aynan mana shu tashkilot orqali bolalar qabul qilib olinardi va respublika bo'yicha taqsimlab tarqatilardi.

1941-yilning oktabr oyidan 1942-yil sentabriga qadar front atrofi hududlaridan O'zbekistonga 78 ta mehribonlik uylari ko'chirib keltiriladi va ularda 9918 nafar tarbiyalanuvchi bo'lgan. Ulardan 10 ta mehribonlik uyi ko'chirib keltirilgan bolalarni joylashtirish uchun tashkil qilinadi. 1942 yilning 1 sentabr holatiga ko'ra, O'zbekistonda 50 ta evakuatsiya qilib kelingan mehribonlik uylari bo'lib, ular viloyatlar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan.

1. Toshkent viloyatida – 1 ta mehribonlik uyi
2. Toshkent shahrida – 4 ta
3. Andijon viloyatida – 13 ta
4. Buxoro viloyatida – 9 ta
5. Namangan viloyatida – 9 ta
6. Samarqand viloyatida – 4 ta
7. Farg'ona viloyatida – 10 ta mehribonlik uylari joylashtirilgan [6].

Ikkinchi jahon urushi yakunlangach, asta-sekin odamlarni yashash sharoiti yaxshilanib borgani sayin, mamlakatimizdagi mavjud Mehribonlik uylarida tarbiyalanayotgan bolalar o'z yurtlariga yaqin qarindoshlari tarbiyasiga qaytarib berila boshladi va ular voyaga yetganliklari sababli, davrlar o'tishi bilan tabiiyki Mehribonlik uylari soni ham qisqarib boraverdi.

Bola huquqlari rivojlanishi XX asrning ikkinchi yarmidan takomillasha boshladi va sovet ittifoqi hamda uning tarkibida bo'lgan davlatlarda ham "Mehribonlik" uylariga bo'lgan diqqat e'tibor, muassasadagi ijtimoiy-iqtisodiy, o'quv-tarbiyaviy masalalar davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Bunga sabab, XX asrga kelib bola huquqlarini himoyasi taraqqiy etib, bu borada "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi" (1948), "Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro pakt (1966), Bola huquqi Deklaratsiyasi (1959 y.) va "Bola huquqlari konvensiyasi" (1989) kabilar qabul qilindi.

"Bola huquqlari konvensiyasi" mamlakatimizda ham ratifikatsiya qilingan bo'lib, konvensiyaning 20-moddasida, "Oilaviy muhitdan vaqtincha yoki doimiy mahrum bo'lgan yoki o'z manfaatlarini ko'zlab bunday muhitda qola olmaydigan bola davlat tomonidan **alohida himoya va yordam olish huquqiga** ega" ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

O'zbekistonda dastlab Mehribonlik uylari 1918 yilda yetimxonalar asosida "Bolalar uyi" nomi bilan tashkil etilgan va 1995 yildan "Mehribonlik" uylari deb nomlangan.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarga nisbatan davlat tomonidan ularning ijtimoiy himoyasi, ta'lim olishi, sog'lig'ini saqlash, uy-joy bilan ta'minlash kabi masalalarga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda.

Ayniqsa, Yangi O'zbekistonda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan qatlami yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni qo'llab-quvvatlashning yangi tizimi joriy qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'zining "Yangi O'zbekistonda erkin va farovon yashaylik" nomli asarida "Ehtiyojmand oilalarning farzandlari, chin yetim, nogironligi bo'lgan va davolanishga muhtoj bolalarga alohida mehr-muruvvat ko'rsatish bo'yicha **yangi tizim** joriy etiladi", deya dolzarb masalani ilgari surdi [7].

Shu tariqa, mamlakatimizda yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha bir qator hukumat qarorlari qabul qilindi. Bular jumlasiga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-fevraldagi "Etim bolalar va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4185-sonli qarorida "Mehribonlik" uylarini bosqichma-bosqich kam komplektli bolalar shaharchalariga hamda ijtimoiy muassasalarning boshqa muqobil shakllariga o'tkazish maqsadida 2019-yil 1-iyunga qadar muddatda 2019-2023 yillarda "Mehribonlik" uylarini noinstitutsionallashtirish dasturini ishlab chiqish" vazifasi yuklatildi.

Bizningcha, mazkur qaror qabul qilingach, o'tgan ikki yarim yil davomida, amaliyot shuni ko'rsatdiki, qarorda belgilangan vazifalarni ijrosi bo'yicha yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni joylashtirishning yangi shakllarini joriy etish va "Mehribonlik" uylarini noinstitutsionallashtirish hamda **bolani oilaviy muhitga** bo'lgan huquqini ta'minlash, bu borada tezkorlik bilan ishni tashkil etish maqsadida, hukumat tomonidan yangi qarorlar qabul qilishni davrning o'zi taqozo etdi.

Chunki, "Mehribonlik" uylari xodimlarining o'zlari muassasa faoliyati tugashiga qarshi va tarbiyalanuvchilarni oilaviy muhitda tarbiyalanishini istamas, bolalarni oilaga tarbiyaga olib ketish masalasi ko'tarilgan vaqti yetim bolalarni oilaviy muhitga bo'lgan fikrini o'zgartirishgacha borar edilar.

Hatto, muassasaga farzand asrab olish, bolani oilaga tarbiyaga (patronatga) olish istagida kelgan yurtdoshlarimizni qabul qilmaslik, ularni turli vajlar bilan qaytarib yuborish holatlari mavjud edi.

Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 9-avgustda "Yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning yangi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5215-son qarori bilan oilaviy bolalar uylari va Bolalar uylariga hamda vasiylikka, homiylikka yoki oilaga tarbiyaga olingan (patronat) yetim bolalarga (yigirma besh yoshga to'lmagan) Milliy gvardiyaning harbiy xizmatchi va xodimlari biriktirish; o'quv-tarbiya muassasalarining tarbiyalanuvchilarini ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslarga qaytarish, vasiy yoki homiy tayinlash, farzandlikka berish va joylashtirishning boshqa shakllarini qo'llash choralarini ko'rish; yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni moddiy, huquqiy va psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash; vasiylik va homiylik organlari bilan hamkorlikda bir oyda kamida bir marotaba yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar bilan suhbatlar o'tkazish asosida ularning ta'lim-tarbiya olish ahvolini va maishiy shart-sharoitlarini o'rganish kabi jahon tajribasida kamdan-kam uchraydigan vazifalar belgilab berildi.

20 nafar ofitser harbiy xizmatchilar Milliy gvardiya qo'mondonining 2021-yil 17-avgust kunidagi 50-son buyrug'i va Xalq ta'limi vazirining 2021-yil 17-avgust kunidagi 268-son buyrug'i bilan **"Mehribonlik muassasasi direktorining birinchi o'rinbosari"** lavozimiga tayinlanib, Jamoat xavfsizligi universitetida tashkil etilgan "Onlayn" o'quv kurslarida bolalar bilan ishlash borasida malaka oshirdilar.

Xalq ta'limi vazirining 2021-yil 23-avgustdagi 235-son buyrug'i bilan "Mehribonlik uyi va Bolalar shaharchasi direktorining tarbiyaviy ishlar bo'yicha birinchi o'rinbosarining lavozim yo'riqnomasi" tasdiqlandi.

Ular tomonidan muassasalardagi shart-sharoitlar, kun tartibi, bolalarga ta'lim va tarbiya berish jarayonlari o'rganilib, barcha tarbiyalanuvchilar bilan individual tarzda suhbatlar o'tkazildi.

Har bir yurtdoshimiz uchun muassasa eshiklari ochilib, ularni farzandlikka olish, "Oilaviy bolalar uyi" tashkil etish, bolani oilaga tarbiyaga (patronatga) olish kabi murojaatlari imkon qadar qisqa muddatlarda o'rganilib, ijobiy hal etila boshladi.

Milliy gvardiya Markaziy devonida "Mehribonlik" uylari tarbiyalanuvchilari bilan bog'liq masalalar yuzasidan fuqarolarning murojaatlarini qabul qilish va o'z vaqtida yordam ko'rsatish maqsadida "Call-center" faoliyati yo'lga qo'yildi.

Yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni qiynab kelayotgan muammolarni o'rganish va ularga yordam berish maqsadida "Mehr" daftarlari joriy etildi.

Hukumat tomonidan qo'yilgan vazifalarni Milliy gvardiya tomonidan qisqa muddatda ijro etilib, o'zining ijobiy samarasini berayotganligini quyidagi statistik ma'lumotlarda ko'rish mumkin.

Mehribonlik muassasalari Milliy gvardiyaga biriktirilgach amalga oshirilgan ishlar yuzasidan tahliliy jadval

Hududlar	2021-yil 9-avgust holatiga		2022-yil 20-iyul holatiga		2021-yil 9-avgustdan tashkil etilgan Oilaviy bolalar uyi soni	Bolalar soni
	Mehribonlik uylari va Bolalar shaharchasi soni	Bolalar soni	Mehribonlik uylari va Bolalar shaharchasi soni	Bolalar soni		
Toshkent sh	4	486	3	328	5	25
Toshkent v	2	220	1	75	8	46
Sirdaryo v	1	48	0	0	7	42
Jizzax v	1	82	0	0	8	49
Samarqand v	1	98	0	0	9	57
Qashqadaryo v	1	136	0	0	17	103
Surxondaryo v	1	52	0	0	6	37
Navoiy v	2	96	0	0	7	54
Buxoro v	1	82	0	0	9	53
Farg'ona v	2	188	0	0	15	95
Andijon v	1	68	0	0	6	35

Namangan v	1	40	0	0	4	19
Xorazm v	1	71	0	0	11	85
Qora-n Res	1	118	0	0	13	81
Jami	**20**	**1785**	**4**	**403**	**125**	**781**

2022 yil 20 iyul (o'n ikki oy) holatiga, Respublikamizdagi **20** ta Mehribonlik muassasalaridan 16 tasi o'z faoliyatini (4 tasi faoliyat yuritmoqda) tamomlagan bo'lsa, jami **2521** nafar bolalardan **1517** nafari muassasalardan chiqarildi.

Jumladan: Ota-onasiga 154 nafari; yaqin qarindoshiga 156 nafari;

vasiylikka 96 nafari; patronatga 115 nafari; oilaviy bolalar uylariga 692 nafari; oliy va o'rta ta'lim muassasasiga kirganligi uchun 189 nafari; 18 yoshga to'lgani uchun 82 nafari; boshqa mehribonlik muassasasiga 33 nafari chiqarildi [8].

O'tgan vaqt mobaynida 16 ta Mehribonlik muassasalari faoliyatini tugatilishi, 1517 nafar bolalardan 1213 nafarini oilaviy muhitga bo'lgan huquqi ta'minlanganligi tahsinga sazovordir.

Yangi saylangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021 yil 6 noyabrdagi lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisidagi nutqida, "Bu borada olib borayotgan ishlarimizning amaliy natijasi sifatida bir misol keltirmoqchiman. Keyingi uch oy davomida oliyjanob insonlar tomonidan ana shunday dargohlarda tarbiyalanayotgan o'nlab bolalar farzandlikka qabul qilindi. Шу tufayli 3 ta "Mehribonlik uyi", 1 ta "Bolalar shaharchasi" o'z faoliyatini tugatgani ayniqsa e'tiborlidir. O'zbek xalqining yuksak insoniy fazilatlarini namoyon etayotgan ana shunday mehr-shafqatli, bolajon va bag'rikeng yurtdoshlarimizga, bolalar uylarini otaliqqa olib, ezgu ishlarni amalga oshirayotgan saxovatli tadbirkor va ziyolilarga, Milliy gvardiya xodimlariga o'z nomimdan, xalqimiz nomidan chuqur **minnatdorchilik** izhor etaman" degan so'zlari mehr-ko'makka muhtoj voyaga yetmagan shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini Milliy gvardiya organlari tomonidan ta'minlanishi hayotiy zaruriyat ekanligidan dalolat beradi [9].

Amaliyotda yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar mavjud "Mehribonlik" uylariga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 21 noyabrdagi "Etim bolalar va ota-onasining yoki boshqa qonuniy vakillarining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning ijtimoiy himoyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 739-son qarori bilan tasdiqlangan "Mehribonlik uyi to'g'risida"gi nizomga ko'ra, hokim qarori asosida joylashtiriladilar.

Mehribonlik uyiga bolalar 3 yoshdan boshlab qabul qilinadi hamda ular majburiy umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limni tamomlagunga qadar muassasada bo'ladilar.

Jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar "Mehribonlik" uyiga qabul qilinganidan so'ng ixtisoslashtirilgan davlat ta'lim muassasalariga (maktablar, maktab-internatlar) yuboriladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, agarda bola **yangi tug'ilgan chaqaloq** bo'lsa, yoki **3 yoshgacha** bo'lgan go'daklar, Sog'liqni saqlash vazirligiga qarashli "Bolalar uyi"ga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 13 iyun kunidagi 171-son qarori bilan tasdiqlangan "Bolalar uyi to'g'risida"gi nizom asosida joylashtiriladi. Tarbiyalanuvchilarni O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tizimining "Mehribonlik" uylariga o'tkazish ular 3 yoshga to'lganidan keyin majburiy ravishda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ta'kidlash joizki, mamlakatimizda yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni yashash, bilim olish, fikr bildirish, ijtimoiy-iqtisodiy, sog'lig'ini saqlash kabi huquqlarini ta'minlashda "Mehribonlik" uylari o'z o'rniga egadir. Chunki, yillar davomida mazkur muassasada tarbiyalangan bolalar respublikamizdagi eng nufuzli idora, korxona, muassasalarda xizmat qilayotgani, yurtimiz ravnaqiga oila a'zolari bilan birga hissa qo'shayotganliklari hech kimga sir emas.

Ammo, dunyo miqyosida "Mehribonlik" uylarini noinstitutsionallashtirish bolaning oilaviy muhitda kamolga etishi siyosati olib borilayotgani, yetim bola esa milliy urf-odatlarimizga binoan, oilada ota-ona, bobo-buvilardan pand nasihat olib, mahalla hududida voyaga yetishi kelajakda uning barkamol inson bo'lib, ulg'ayishiga sabab bo'ladi.

Bizningcha, oilaviy muhitda kamolga yetgan bolada o'ziga bo'lgan ishonch, maqsad sari intilish, ta'lim-tarbiyasi va dunyo qarashi hamda fikr yuritishi bilan muassasada voyaga yetgan boladan farq qiladi.

Davrlar o'tishi bilan har bir sohani takomillashtirish va muammolarni aynan bolaning ehtiyojlaridan kelib chiqib, hal etilishi

talab etiladi.

Maqolamiz so'ngida aynan mavzuga daxldor mavjud muammolar va ularni hal etish bo'yicha o'z takliflarimizni bayon etamiz.

Birinchidan, Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 21 noyabrdagi 739-son qarori bilan tasdiqlangan "Mehribonlik uyi to'g'risida"gi nizomning 13-bandida, "Mehribonlik uyiga kam ta'minlangan oilalarning bolalari ushbu oilalarni bir yilgacha muddatda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash maqsadida tuman (shahar) hokimligi huzuridagi vasiylik va homiylik bo'yicha komissiyaning xulosasiga ko'ra tuman (shahar) hokimining qarori bilan vaqtinchalik qabul qilinadi"- deb, ko'rsatib o'tilgan.

Bizningcha, nizomning mazkur bandini chiqarib tashlash, bolani "Oilaviy muhitga bo'lgan" huquqini cheklagandan ko'ra, bola tarbiyalanayotgan oilani aynan mahallada faoliyat (oqsaqol, hokim yordamchisi) yuritayotgan mutassaddilar yordamida mavjud "Ayollar" va "Yoshlar"daftariga kiritish orqali, ularga subsidiya hamda yer ajratish, "Har bir oila tadbirkor" dasturi asosida imtiyozli kreditlar berish, oila a'zolarini kasb hunarga o'rgatish orqali oilani kambag'allikdan chiqarish chora-tadbirlarni ko'rish muhimroqdir.

Ikkinchidan, mamlakatimizda "Mehribonlik" uylarini noinstitutsionallashtirish siyosati olib borilayotgan bo'lib, ayni kunda Toshkent shahrida 3 ta, Toshkent viloyatida 1 ta "Mehribonlik" uyi faoliyat yuritmoqda va kelgusida mazkur faoliyat yuritayotgan muassasalarni ham faoliyatini tugatish masalasi ko'rilmoqda.

Bizningcha, respublika miqyosida poytaxtimizda yagona "Mehribonlik" uyi faoliyat yuritishi maqsadga muvofiqdir. Chunki, amaliyotda yetim bola va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolaga joylashtirishning boshqa shaklini qo'llash to'g'ri kelmagan taqdirda, "Mehribonlik" uyiga joylashtirish imkoniyati mavjud bo'lish kerak.

Uchinchidan, Rossiya Federatsiyasi tajribasidan kelib chiqqan holda O'zbekistonda ham **"Yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar huquqlari kafolati to'g'risida"gi** qonun qabul qilgan holda, axloqida o'zgarishi bor bo'lgan yetim bolalarni Milliy gvardiya tasarrufidagi harbiy qismlarda 18 yoshga to'lgunga qadar tarbiyalanishi tizimini yo'lga qo'yish lozim

To'rtinchidan, Konstitutsiyaning 65-moddasiga quyidagi "Onalik, otalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi" tahriridagi qoidani mustahkamlash va bu orqali otalikni davlat tomonidan muhofaza qilinishini ta'minlash;

Beshinchidan, Konstitutsiyamizning 45-moddasi 2-xatboshisiga "Voyaga yetmagan farzandlariga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lgan ota-onalardan farzandlari olib qo'yiladi" tahriridagi moddani kiritish.

Xulosa o'rnida aytganda, bola huquqlarini ta'minlash bo'yicha barcha mamlakatlarda yutuq va kamchiliklar bo'lgani kabi, mamlakatimizda ham hali o'z yechimini topishi lozim bo'lgan muammolar bor, bu borada huquqshunos olimlar, bola huquqlari bo'yicha izlanishlar olib borayotgan yosh olimlar va mutaxassislardan izlanish, amaliyotchi xodimlar bilan fikr almashish, xorij tajribalarini o'rganish, hukumatga tegishli takliflar kiritish hamda bola bilan ishlashga layoqatli mutaxassislarni tayyorlash talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Усмонов М.Б. Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Ҳарбий-техник институти ахборотномаси, 2021, №1(13), 16-19-б.

2. Трошкина О.Н. https://www.law.ru/blog/22393-institut-zashchity-prav-rebenka-istoriya-i-sovremennost.

3. Абдуллаев Д.Н. ЎзМУ хабарлари- 6-8-б., "XX аср бошларида Туркистонда хайрия ва ҳомийлик жамиятларининг тузилиши ва фаолияти тарихига доир".

4. Усманов Ф. "1920-1930 йилларда Ўзбекистонда Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлигининг болалар қаровсизлиги масаласидаги фаолияти"./ Academic research in educational sciences volume 1 | issue 4 | 2020, scientific journal impact factor (sjif) 2020: 4.804

5. Пиримқулова С.Ш. Tadqiqot.uz 4 жилд, 6-сон 47-55-б. (Уруш)

6. Хужанова, М. Ф. История детских домов в Узбекистане: формирование, деятельность и проблемы (1920–1930 гг.) / М. Ф. Хужанова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 19 (123). — С. 284-288. — URL: https://moluch.ru/archive/123/33958/ (мурожаат санаси: 04.08.2022).

7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси ҳамда Ўзбекистон ёшлари форумида сўзлаган нутқидан иқтибослар – Т.: ТАСВИР нашриёт уйи, 2021.- 52 б.

8. Миллий гвардия Меҳрибонлик болалар муассасалари билан ишлаш бошқармасининг 20.07.2022 йилдаги ч/р № 917-сон маълумоти.

9. "Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислоҳотлар йўлини қатъий давом эттирамиз., 2021 йил 6 ноябрдаги *Янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг лавозимга киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталари қўшма мажлисидаги нутқи., www.prezident.uz*

Ikramov Sh.R. Bola huquqlarini ta'minlashda mehribonlik uylarining o'rni: muammo va yechimlar

Maqolada "Mehribonlik" uylari tarixi, "Mehribonlik" uylarining bola huquqini ta'minlashda tutgan o'rni, "Yangi O'zbekiston"da Milliy gvardiya tomonidan yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar huquqlarini ta'minlash borasida amalga oshirilgan ishlar, mavjud muammolar va ularning yechimi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: "Mehribonlik" uylari, Milliy gvardiya, oila, bola huquqi, yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bola.

Икрамов Ш.Р. Роль домов милосердия в обеспечении прав ребенка: проблемы и пути их решения

В статье описывается история домов милосердия роль домов милосердия в обеспечении прав ребенка, работа, проводимая Национальной гвардией в Новом Узбекистане по обеспечению прав детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, существующие проблемы и их решение.

Ключевые слова: "дом милосердия", Национальная гвардия, семья, права ребенка, сирота и ребенок, лишенный родительской опеки.

Ikramov Sh.R. The role of mercy homes in ensuring the rights of the child: problems and ways to solve them

The article describes the history of houses of mercy the role of houses of mercy in ensuring the rights of the child, the work carried out by the National Guard in New Uzbekistan to ensure the rights of orphans and children deprived of parental care, existing problems and their solution.

Key words: "house of mercy", National Guard, Family, Child rights, orphan and child deprived of parental care.

Yuldashev Djaxongir Xayitovich,
yuridik fanlar doktori (DSc), professor;
Xolbo'tayev Abdug'ani Abduraximovich,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

DAVLAT CHEGARASIDA BARPO ETILGAN MUHANDISLIK-TEXNIKA INSHOOTLARINI VA TO'SIQLARNI YO'Q QILIB YUBORISH YOKI ULARGA SHIKAST YETKAZISH HUQUQBUZARLIGI DAVLAT CHEGARASINI QO'RIQLASH SOHASIDAGI MA'MURIY HUQUQBUZARLIKLARNING TURI SIFATIDA

O'zbekistonda jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni isloh qilish va modernizatsiyalash, sud-huquq tizimi, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining hamda ma'muriy islohot-larning qonunchilik asoslarini yanada takomillashtirish ma'muriy huquq asoslarini o'rganishning dolzarbligini taqozo etmoqda. **"Ma'muriy"** atamasi arabcha "ma'muriy", lotincha "administratio" so'zidan olingan bo'lib, **"boshqaruv"** ma'nosini anglatadi.

Huquqbuzarliklar o'zining mazmuni, yuridik xususiyatlari va tarkibiga ega bo'lib, turli qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" 2014-yil 14-maydagi O'RQ–371-son Qonunining [1] 3-moddasiga ko'ra, ***huquqbuzarlik*** – sodir etilganligi uchun ma'muriy yoki jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan aybli g'ayrihuquqiy qilmish (harakat yoki harakatsizlik) sanaladi.

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning [2] 10-moddasiga ko'ra, ma'muriy huquqbuzarlik deganda qonunchilikka binoan ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan shaxsga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, mulkchilikka, davlat va jamoat tartibiga, tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g'ayrihuquqiy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik tushuniladi.

Huquqbuzarlik ijtimoiy ma'noda fuqarolar, jamiyat huquqlari va qonuniy manfaatlariga xavfni vujudga keltiruvchi xulq-atvor bo'lib, u ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi va ularning buzilishiga olib keladi. Huquqbuzarlik qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etiladigan xulq-atvor bo'lib, uning natijasida jamiyat, davlat va fuqarolar manfaatlariga moddiy yoki ma'naviy zarar yetkaziladi.

Huquqbuzarlik o'rnatilgan xulq-atvor qoidalarining buzilishida ifodalanadi. Ma'muriy huquqbuzarlik uch xil alomatni o'z ichiga oladi:

1) g'ayrihuquqiy harakat yoki harakatsizlik;

2) aybdorlik;

3) javobgarlikka tortish.

Ma'muriy qonunchilik tomonidan taqiqlangan g'ayrihuquqiy harakat yoki harakatsizlik ma'muriy huquqbuzarlik deb hisoblanadi.

Davlat boshqaruvi sohasida sodir etiladigan va ko'p uchraydigan huquqbuzarlik ko'rinishlaridan biri – ma'muriy huquqbuzarlikdir. Ma'muriy huquqbuzarlikning mazmuni amaldagi qonunchilikda aniq ko'rsatib o'tilgan bo'lib, quyidagi umumiy xususiyatlarga ega.

Birinchidan, ma'muriy huquqbuzarlik — ijtimoiy zararli hisoblanadi, ya'ni uning sodir etilishi jamiyat va fuqarolarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlariga moddiy va ma'naviy zarar yetkazadi.

Ikkinchidan, ma'muriy huquqbuzarlik — ma'muriy huquqqa xilof hisoblanadi, ya'ni bunday xatti-harakatlarni sodir etish qonunchilik hujjatlarida to'g'ridan-to'g'ri taqiqlangan.

Uchinchidan, ma'muriy huquqbuzarlik qilmishdir. Ma'muriy huquqbuzarlik – bir yoki bir necha insonlarning ongli va irodali harakati yoki harakatsizligida ifodalanadi.

To'rtinchidan, ma'muriy huquqbuzarlik – jismoniy shaxs tomonidan sodir etiladigan qilmishdir. MJtKga binoan ma'muriy huquq-buzarlikning subyekti sifatida faqatgina jismoniy shaxslar namoyon bo'lishi mumkin.

Beshinchidan, ma'muriy huquqbuzarlikda aybning mavjudligi, ya'ni ma'muriy huquqbuzarlik qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etiladigan ongli, irodali qilmish hisoblanadi.

Oltinchidan, ma'muriy huquqbuzarlik jazoga sazovor qilmishdir [3].

Har qanday huquqbuzarlik tarkibi singari ma'muriy huquqbuzarlik ham: huquqbuzarlikning **obyekti va obyektiv tomoni, subyekti va subyektiv tomoni** kabi xususiyatlar yig'indisidan iborat bo'ladi.

2022-yil 26-yanvar kuni bo‘lib o‘tgan Oliy Majlis Qonunchilik palatasining navbatdagi yalpi majlisida “O‘zbekiston Respublikasining Ma’muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi kodeksini tasdiqlash haqida”gi qonun loyihasi birinchi o‘qishda ko‘rib chiqildi va qabul qilindi.

Ma’lum bo‘lishicha, mazkur hujjat bilan kodeksning nomlanishi uning tartibga solish predmeti va xorijiy tajribadan kelib chiqib, “Ma’muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi kodeks” deb o‘zgartirilmoqda.

Shuningdek, ma’nan eskirgan, amalda o‘z ahamiyatini yo‘qotgan yoki fuqarolik va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan **33** ta ma’muriy huquqbuzarlik kodeksdan chiqarilmoqda. Obyektiv ehtiyojdan kelib chiqib, **12** ta yangi turdagi huquqbuzarlik uchun ma’muriy javobgarlik belgilanmoqda.

Bundan tashqari, ma’muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan ashyoning haqini to‘lash sharti bilan olib qo‘yish jazosi ma’muriy jazo tizimidan chiqarilmoqda hamda korrupsiya holatlariga imkon beruvchi omillarni bartaraf etish maqsadida huquqbuzarlik sodir etilgan joyning o‘zida jarima undirish tartibi ham bekor qilinmoqda.

Qonun loyihasi bilan qat’iy ma’muriy jarimalar qayta ko‘rib chiqilib, ularning minimal va maksimal miqdori belgilanmoqda hamda ma’muriy huquqbuzarliklarni soddalashtirilgan tartibda ko‘rib chiqish instituti joriy etilishi ko‘zda tutilmoqda.

Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning maxsus qismida ma’muriy huquqbuzarliklar quyidagi guruhlarga birlashtirilgan:

1) fuqarolarning huquq va erkinliklariga tajovuz qiladigan huquqbuzarliklar;

2) aholi sog‘lig‘ini saqlash sohasidagi huquqbuzarliklar;

3) mulkka tajovuz qiluvchi huquqbuzarliklar;

4) ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquqbuzarliklar;

5) sanoatdagi, qurilishdagi va issiqlik hamda elektr energiyasidan foydalanish sohasidagi huquqbuzarliklar;

6) qishloq xo‘jaligidagi huquqbuzarliklar, veterinariya-sanitariya qoidalarini buzish;

7) transportda, yo‘l xo‘jaligi va aloqa sohalaridagi huquqbuzarliklar;

8) fuqarolarning turarjoy huquqlariga taalluqli, kommunal xizmat va obodonlashtirish sohasidagi huquqbuzarliklar;

9) savdo, tadbirkorlik va moliya sohalaridagi huquqbuzarliklar;

10) odil sudlovga tajovuz qiluvchi huquqbuzarliklar;

11) jamoat tartibiga tajovuz qiluvchi huquqbuzarliklar;

12) boshqaruvning belgilangan tartibiga tajovuz qiluvchi huquqbuzarliklar.

Mazkur guruhlardan boshqaruvning belgilangan tartibiga tajovuz qiluvchi huquqbuzarliklar toifasidagi ayrim ma’muriy huquqbuzarliklar DXX Chegara qo‘shinlari tomonidan Davlat chegarasini qo‘riqlash vazifasini bajarish davomida aniqlangan taqdirda, tegishli hujjatlar rasmiylashtirilishi va javobgarlik choralari ko‘rish majburiyatini yuklaydi.

Davlat chegarasini qo‘riqlash sohasidagi ma’muriy huquqbuzarliklar tushunchasi milliy qonunchilikda qo‘llanilmagan bo‘lib, mazkur atama MDH mamlakatlarining milliy qonunchilik hujjatlarida turli xil ko‘rinishda ifodalangan. Xususan, mazkur sohaga oid ma’muriy huquqbuzarliklar “Rossiya Federatsiyasining Davlat chegarasi to‘g‘risida”gi Qonunida [4] “Davlat chegarasini himoya qilish sohasidagi ma’muriy huquqbuzarliklar” sifatida, “Qozog‘iston Respublikasining Davlat chegarasi to‘g‘risida”gi Qonunida [5] “Chegara makonidagi ma’muriy huquqbuzarliklar” deb e’tirof etilgan. “Belarus Respublikasining Davlat chegarasi to‘g‘risida”gi Qonunida [6] bu tushunchaga umuman to‘xtalmagan.

Keltirilgan normativ-huquqiy hujjatlardagi atamalardan kelib chiqqan holda, “Davlat chegarasini qo‘riqlash sohasidagi ma’muriy huquqbuzarliklar” tushunchasiga quyidagicha ta’rifni berishni lozim deb topdik:

Davlat chegarasini qo‘riqlash sohasidagi ma’muriy huquqbuzarliklar *deganda, qonunchilikka binoan ma’muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan, Davlat chegarasini qo‘riqlash sohasidagi ijtimoiy munosabatlarga bevosita zarar yetkazadigan, aybli, g‘ayrihuquqiy qilmishlar tushuniladi.*

Mazkur tushunchadan kelib chiqqan holda, Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning quyidagi moddalarida nazarda tutilgan ma’muriy huquqbuzarliklarni Davlat chegarasini qo‘riqlash sohasidagi ma’muriy huquqbuzarliklar sifatida keltirish mumkin:

196[1]-modda. Chegara qo‘shinlari harbiy xizmatchilarining qonuniy talablarini bajarmaslik va ularning qonuniy faoliyatiga qarshilik ko‘rsatish;

224-modda. Chegara zonasiga, shuningdek fuqarolarning kirishi va bo'lishiga vaqtincha cheklov belgilangan joylarga kirish hamda ularda yashash qoidalarini buzish;

224¹-modda. O'zbekiston Respublikasining Davlat chegarasi orqali o'tkazish punktlaridagi rejimni buzish;

224²-modda. O'zbekiston Respublikasining Davlat chegarasida barpo etilgan muhandislik-texnika inshootlarini va to'siqlarni yo'q qilib yuborish yoki ularga shikast yetkazish.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, Davlat chegarasini qo'riqlash sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklar 2017 yilda 5363 ta, 2018 yilda 2479 ta, 2019 yilda 1817 ta, 2020 yilda 1458 ta va 2021 yilda bu ko'rsatkich 1443 ta sodir etilganligini ko'rsatmoqda.

Huquqiy tartibotni himoya qilish va qonunni mustahkamlashda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning tarkibiy qismi hisoblanuvchi DXX Chegara qo'shinlari alohida rol o'ynaydi.

Davlat chegarasida barpo etilgan muhandislik-texnika inshootlarini va to'siqlarni yo'q qilib yuborish yoki ularga shikast yetkazish Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 2242-moddasi bilan javobgarlikka sabab bo'ladi.

Ushbu huquqbuzarlikning obyekti Davlat chegarasida barpo etilgan muhandislik-texnika inshootlari va to'siqlarining xavfsizligi bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlardir.

Muhandislik inshootlari va to'siqlari hamda chegara qo'riqlash texnik vositalari Davlat chegarasi buzuvchilarini yoki Davlat chegarasining buzilish alomatlarini o'z vaqtida aniqlashni ta'minlash, dushman harakatlarini qiyinlashtirish va qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun DXX Chegara qo'shinlari bo'linmalariga qulay sharoitlarni yaratish uchun mo'ljallangan.

Muhandislik inshootlariga: chegara belgilari, nazorat-iz yo'laklari, kuzatuv punktlari, texnik kuzatuv posti pozitsiyalari, chegara yo'llari va so'qmoqlari, nazorat punktlari, vertolyotlar uchun qo'nish maydonchalar, suzuvchi vositalar uchun prichallar, isinish punktlari, fortifikatsion (mudofaa) inshootlari, soxta inshootlar, quyoshdan himoyalash soyabonlari, tayanch punktlar va soddalashtirilgan o'tkazish punktlari kiradi.

Muhandislik to'siqlari sifatida esa mina-portlovchi, portlamaydigan, suvdagi va aralash to'siqlar tushuniladi.

Obyektiv tomondan huquqbuzarlik Davlat chegarasida barpo etilgan muhandislik-texnika inshootlari va to'siqlarni yo'q qilib yuborish yoki ularga shikast yetkazishdagi harakatlarda ifodalanadi. Huquqshunos olim B.Xidoyatovning [7] ta'riflashicha, yo'q qilib yuborish deganda, Davlat chegarasida barpo etilgan muhandislik-texnika inshootlari va to'siqlarni qayta tiklab bo'lmaydigan holga keltirish, shikast yetkazish esa, mazkur inshoot va to'siqlarni tiklash, chegaralangan doirada foydalanish imkoni bo'ladigan holat tushuniladi.

Huquqbuzarlikning subyekti 16 yoshga to'lgan, aqli raso jismoniy shaxs bo'lishi mumkin. Subyektiv tomondan huquqbuzarlik qasd yoki ehtiyotsizlik orqali sodir etiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Davlat chegarasini qo'riqlash sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklar bo'yicha DXX Chegara qo'shinlari bo'linmalarida xizmat vazifasini o'tayotgan harbiy xizmatchilar o'rtasida tushunchalarning, ularning turlari va yuridik tavsifi bo'yicha ma'lum bilimlarning mavjud emasligi kelgusida ularning mazkur turdagi ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni yuritish va ko'rib chiqishda qonun buzilishi holatlariga yo'l qo'yilishiga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, mazkur sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklarning turlari va ularning yuridik tavsiflari DXXga kadrlar tayyorlab berish faoliyati bilan shug'ullanuvchi ta'lim muassasalarining o'quv dasturlariga kiritilishi kelgusida harbiy xizmatchilarning Davlat chegarasini qo'riqlash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishda qonunchilik hujjatlarini to'g'ri qo'llashda, shuningdek ularning Davlat chegarasini qo'riqlash faoliyatini to'g'ri tashkillashtirishda hamda ma'muriy-huquqiy munosabatlarga to'g'ri huquqiy baho berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида» 2014 йил 14 майдаги ЎРҚ-371-сон Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 йил 19 май, 20-сон, 221-модда.

2. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси – Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 йил, 3-сон, 6-модда.

3. Одилқориев Х.Т., Қосимов Б.Э., Маъмурий ҳуқуқ: Дарслик – Т., Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси, 2010. – 198-209-б.

4. Закон Российской Федерации от 1 апреля 1993 г. № 4730-I «О Государственной границе Российской Федерации» (с изменениями и дополнениями) // Электрон манба: http://pravo.gov.ru

5. Закон Республики Казахстан «О Государственной границе Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.03.2021 г.) // Электрон манба: https://online.zakon.kz/

6. Закон Республики Беларусь от 21 июля 2008 г. № 419-З «О Государственной границе Республики Беларусь» // Электрон манба: https://online.zakon.kz/

7. Xidoyatov B., Niyozova S., Ma'muriy javobgarlik: Darslik – T., Toshkent davlat yuridik universiteti, 2020, 643-b.

Yuldashev D.X., Xolbo'tayev A.A. Davlat chegarasida barpo etilgan muhandislik-texnika inshootlarini va to'siqlarni yo'q qilib yuborish yoki ularga shikast yetkazish huquqbuzarligi davlat chegarasini qo'riqlash sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklarning turi sifatida

Maqolada davlat chegarasida barpo etilgan muhandislik-texnika inshootlarini va to'siqlarni yo'q qilib yuborish yoki ularga shikast yetkazish huquqbuzarligining Davlat chegarasini qo'riqlash sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklarning turi sifatida keltirilgan hamda uning tushunchasi yuridik tavsifi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: ma'muriy huquqbuzarlik, DXX Chegara qo'shinlari, Davlat chegarasini qo'riqlash, muhandislik-texnika inshootlari va to'siqlari, yo'q qilib yuborish, shikast yetkazish.

Юлдашев Д.Х., Холбўтаев А.А. Правонарушения уничтожение или повреждение инженерно-технических сооружений и заграждений, возведенных на Государственной границе, в качестве одного из видов правонарушений в области охраны Государственной границы

В статье раскрыты правонарушения уничтожение или повреждение инженерно-технических сооружений и заграждений, возведенных на Государственной границе, в качестве одного из видов правонарушений в области охраны Государственной границы, его сущность и юридической квалификации.

Ключевые слова: административное правонарушение, Пограничные войска СГБ, охрана Государственной границы, инженерно-технические сооружения и заграждения, уничтожение, повреждение.

Yuldashev D.X., Xolbutaev A.A. Offenses destruction or damage to engineering technical structures and barriers erected on the State Border, as one of the types of offenses in the field of protection of the State border

The article reveals the offense of destruction or damage to engineering structures and barriers erected on the State Border, as one of the types of offenses in the field of protection of the State Border, its essence and legal qualifications.

Key words: administrative offence, Border Troops of the State Security Service, protection of the State Border, engineering structures and barriers, destruction, damage.

Nazaraliyev Baxrom Ilxom o'g'li,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti xalqaro iqtisodiyot va menejment fakulteti yoshlar bilan ishlash va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha dekan muovini

DESTRUKTIV G'OYALAR: MAZMUN-MOHIYATI VA NAMOYON BO'LISH SHAKLLARI

Globallashuv jarayonlarining yangi to'lqinlari o'ziga xos tahdid va muammolarni yuzaga keltirayotgan bir vaqtda yoshlar ongini va qalbini destruktiv (buzg'unchi) g'oyalardan himoya qilish masalasi har bir davlat uchun strategik ahamiyat kasb etib bormoqda. O'z navbatida, mamlakatning istiqboli aynan yoshlarning ehtiyoji, manfaatlari va ulardan kelib chiquvchi maqsadlari bilan belgilanadi.

Ma'lumki, turli ko'rinish va shakllardagi ma'naviy tahdidlar, asosan, yoshlarga qaratilmoqda. Ta'kidlash joizki, buning asosiy sababi yoshlarning jamiyatdagi eng faol qatlam ekanligi, turli xil g'oyalar, qarashlar va chaqiriqlarga, shuningdek, ular tomonidan bo'ladigan ta'sirlarga beriluvchanligi bilan izohlanadi.

Shuning uchun ham bugungi kunda yoshlarimizning qalbi va ongida axborot immunitetini tarbiyalash, bu borada destruktiv g'oyalardan muhofaza etish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishni kun tartibiga zaruriy shart sifatida qo'ymoqda.

Avvalambor, yoshlar ongini destruktiv g'oyalardan himoya qilish yo'nalishida aynan "destruktiv g'oya" tushunchasining mazmun-mohiyatini, uni talqin qilish borasidagi yondashuvlarni tizimlashtirib olish lozim.

Ilmiy adabiyotlarda "destruktiv g'oya" tushunchasiga ta'riflar mavjud, ammo ularda mazkur tushunchani anglashda yakdillik yo'q. Uning o'zagini "destruktivlik" tushunchasi tashkil etadi va belgilari amaliyotda ko'zga tashlanadi. Ammo aynan destruktivlik falsafada yetarli tadqiq etilmagan. Hatto "destruktiv", "destruktivlik", "destruktiv faoliyat" tushun-chalari aksariyat lug'atlarda mavjud emas.

Destruktiv g'oyalar uyushma, oqimlar tomonidan faoliyati yo'nalishi sifatida tanlangan va umuminsoniyat hayotiga xavf soluvchi, ijtimoiy taraqqiyotni tanazzulga olib boruvchi, odamlarning hukmronlikka intiluvchi kuchlarga tobe, qaram bo'lishini ta'minlovchi qarashlar, ta'limotlardir.

"Destruktivlik" tushunchasi ayniqsa, insonning destruktivlik faoliyatini yetarli darajada o'rganilmaganligi, bu borada atamalarning bir ma'noli talqini mavjud emasligi unga aniqlik kiritish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Destruktivlik faoliyatining ayrim ko'rinishlari odatda, tor soha mutaxassislari – biologlar, genetiklar, psixologlar, tarixchilar, huquqshunoslar tomonidan o'rganilgan. Ular mazkur tushunchaning falsafiy talqini uchun empirik tajriba bo'lishi mumkin [1].

Destruktiv g'oya – ijtimoiy munosabatlarning buzilishiga sabab bo'ladigan, nazariyalar, qarashlar, me'yorlar, qadriyatlar va ularni jamiyatda tarqatish usullaridan iborat salbiy destruktiv voqelikdir. Destruktiv g'oya destruktivlik darajasiga qarab aniqlanadi. Hamma destruktiv g'oyalar ham mutlaq va umumiy mezonlarga tayanmaydi. Destruktiv g'oya deganda, keng ma'noda, shunday g'oyalar tushuniladiki, ular mavjud ijtimoiy munosabatlarning buzilishiga xizmat qiladi. Mutlaq destruktiv g'oyalar esa har qanday ijtimoiy aloqalar va institutlarning buzilishiga xizmat qiladigan, umuman jamiyatning rivojlanishi, hatto, yashashiga imkon qoldirmaydigan g'oyalardir. "Ular insonparvarlik tamoyiliga zid bo'lgan, jamiyatni tarafkashlarga ajratib, bo'lib tashlaydigan, bir millatni boshqasidan ustun qo'yadigan, oliy irq da'vosida boshqa xalqlarni qirg'in qilishga chaqiradigan destruktiv g'oyalardir. Diniy aqidaparastlik va jangari irqchilik (rasizm), buyuk davlatchilik shovinizmi va ashaddiy (agressiv) millatchilik, fashizm va bolshevizm mafkuralari ana shunday vayronkor g'oyalar tizimini tashkil etadi" [2].

Destruktiv g'oya avtoritar shaxslar va minoritar ijtimoiy guruhlarning g'ayriinsoniy ifodalangan manfaatlariga asoslanadi va ushbu manfaatlarni butun jamiyat uchun qo'llab bo'lmaydigan usullarda amalga oshirishni nazariy jihatdan asoslaydi. Destruktiv g'oyalarning asosiy tamoyillarni, qarashlarni, aqidalarni, ramzlar va tushunchalarni olishi mumkin bo'lgan eng asosiy manbalarni ya'ni, asosiy dunyoqarash oqimlarini ajratish, destruktivlikning ta'siri va tajovuz yo'nalishining xarakterini aniqlash, destruktiv harakat obyekti va manfaatlarini amalga oshirishning asosiy doirasini aniqlash bu boradagi tadqiqotlardagi ko'plab chigalliklarni oydinlashtiradi.

Odatda destruktiv g'oyalarning keng tarqalishi va ularga muvofiq tashkilot yoki guruhlarning faollashishi ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuvi, ommaviy axborot-kommunikatsiya vositalari sohasidagi ziddiyatlarning avj olishi bilan bog'liq.

Destruktiv g'oyalarning ham subyekt sifatida, ham obyekt sifatida asosini marginal guruhlar tashkil qiladi. Ayni paytda bugungi dunyoda turli vositalar orqali o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intilayotgan buyuk davlatchilik

shovinizmi, tajovuzkor millatchilik, neofashizm, terrorchilik, ekstremizm kabi siyosiy oqimlar faoliyati bunga misol bo'ladi. Pirovardida bunday g'ayriinsoniy, destruktiv g'oyalar xalqlar boshiga so'ngsiz kulfatlar keltirib, insoniyatning tinchligi va osoyishtaligini buzmoqda.

Destruktivlik ijtimoiy-ma'naviy hodisa sifatida ko'p qiyofali, ziddiyatli va oldindan aytib bo'lmaydigan murakkab xususiyatga ega ekani bilan ham xarakterlanadi. Bu esa uning tabiati va mohiyatini kasbiy malakaviy tushunishni taqozo etadi. Bu o'rindagi muammo inson destruktivligining ma'nosini yaxlit tarzda ochib berish, uning asoslari va namoyon bo'lishining turli-tuman shakllarini izohlashdan iboratdir. Garchi "destruktivlik" postmodernizm falsafasining asosiy tushunchalaridan biri bo'lsa-da, insonning destruktivlik tabiatini talqin qilish katta qiyinchiliklar, chalkashliklar bilan birga kechadi, inson destruktivligining asoslari va namoyon bo'lish shakllari eng ko'p savollarni uyg'otadi. Uning vujudga kelishini, tarqalishi mexanizmlarini aniqlash qiyin. Uning namoyon bo'lish shakllari ham shu qadar ko'pki, ularning sifatini, rivojlanish yo'nalishlarini, ijobiy yoki salbiyligini va boshqa xususiyatlarini aniqlash murakkab. [3]

O'z navbatida insonning destruktivlik faoliyati muammosi garchi uzoq o'tmishdagi mutafakkirlar tomonidan o'ziga xos talqin etilgan bo'lsa-da, ancha kam o'rganilgan va faqat XX asrda ilmiy muammo sifatida shakllantirilgan, xolos. Kishilar qalbida azaldan yovuzlik mavjudligi to'g'risida Avesto, xitoylik mutafakkir Syun-szi va qadimgi yunon faylasufi Platonlar yozib qoldirgan.

Arastu destruktivlik chegarasini aniqlab, fazilatlar ortib ketganda yoki kamayganda jaholatga aylanadi, deydi. Ammo shunday ehtirosli lazzatlar borki ularning ortig'i ham kami ham yomondir. Bu o'rinda alloma destruktivlikning turli ko'rinishlariga ishora qiladi. [4]

Forobiy asarlarida destruktivlikning manbai inson qalbidagi qarama-qarshi, juft quvvat, ya'ni tahsinga sazovor va hayvoniy quvvatlarning ikkinchi hayvoniy quvvat sababidan sodir bo'lishini ta'kidlanadi. Abdulla Avloniy tomonidan ezgu va yovuz xulqlar, Mirzo Xayrullo Xo'qandiy tomonidan esa faqat yomon xulqlar tasniflab berildi.

Ilohiy ta'limotlar an'anasida "dastlabki gunoh" tushunchasidan foydalaniladi. U o'ziga xos tarzida inson tabiatiga xos bo'lgan destruktivlik ibtidosini ifoda etadi. Inson tabiatiga xos bo'lgan destruktivlik holatlarini nemis mumtoz falsafasi vakili I.Kant ham tilga olib o'tgan. Ammo faqat XX asrga kelibgina insonning destruktivlik faoliyatini ilmiy asoslashga urinishlar amalga oshirildi.

Inson tabiatidagi destruktivlik ibtidosini izohlovchi eng mashhur nazariyalardan biri ruhiy tahlil asoschisi Z.Freyd konsepsiyasidir. U insonga ikki tuyg'u xos deb hisoblagan: Eros – hayotni mustahkamlashga, saqlab qolishga va yaratishga yo'naltirilgan qudrati sifatida ma'lum bo'lgan hayot tuyg'usi hamda qudrati destruktivlik va hayotni to'xtatishga yo'naltirilgan tanatos – o'lim tuyg'usidir. Uning fikriga ko'ra, barcha insoniy faoliyat ushbu ikki hissiyotning murakkab o'zaro harakati natijasidir. U shuningdek, destruktivlik xusu-siyatlari barcha insonga xosligini hamda aksariyat kishilarning jamiyatdagi fe'l-atvorini belgilashda bu tuyg'u ancha kuchli ekanligini asoslashga harakat qiladi. Freydning qayd etishicha, destruktiv xususiyatlarni nazardan qochirmaslik lozim, chunki agar tanatos qudrati tashqariga yo'naltirilmasa, u shaxsning o'zining buzilishiga olib keladi. Destruktivlik bilan birga kechmaydigan ekspressiv harakatlarni amalga oshirish, ya'ni katarsis destruktiv qudratni zaiflashtirishi mumkin. [5]

Mashhur psixolog va psixoterapevt E.Bern ham Freyd konsepsiyasini qo'llab-quvvatlagan. Ammo ushbu tadqiqotchilar inson tabiatidagi destruktivlik tendensiyalarini qayd etgan holda ularni chuqur tahlil qilmaganlar. [6]

E.Frommning destruktivlikni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratgan asari "Inson destruktivligi anatomiyasi"dir. U destruktivlikni ijtimoiy-madaniy farqlash tarafdori bo'lgan. Uning fikricha, destruktivlik tajovuzkorlikning ko'ri-nishlaridan biridir. Shuningdek, olim ezgu sifatga va yovuz sifatga ega bo'lgan tajovuzkorlikni o'rganishga ham alohida e'tibor qaratadi. U to'satdan paydo bo'ladigan destruktivlik, ya'ni favqulodda holatlarda faollashadigan, yashirin, destruktiv turtkilarning namoyon bo'lishi hamda fe'l-atvor tuzilmasiga bog'liq bo'lgan destruktivlikni ajratib ko'rsatadi. Bu hodisa doimo oshkora va yashirin shaklda (sadizm, nekrofiliya) muayyan shaxsga tegishlidir. Olim destruktivlikning asosiy sabablari sifatida ijodiy o'zini namoyon etish uchun imkoniyatlar mavjud emasligini, narsissizm, cheklanganlik hamda "hech narsaga arzimaslik"ni his etishni ko'rsatgan. [7]

Olib borilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'ladiki, bunyodkor g'oyalarga zid bo'lgan, yovuzlik va jaholatga xizmat qiladigan, insonni va jamiyatni tubanlikka boshlaydigan, odamlarni g'arazli niyat va qabih maqsadlarga undaydigan, xalqlar va davlatlarni tanazzul va halokatga mahkum etadigan g'oyalar majmui "vayronkor g'oyalar" tushunchasi orqali ham ifodalanadi. O'zining shaxsiy yoki tor ijtimoiy manfaatini boshqalar hisobiga qondirish, bosqinchilik va talonchilik, tajovuzkorlik va manfaatparastlik g'oyalari shular jumlasidandir.

O'zbekistonning Birinchi Prezidenti I.A.Karimov "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" asarida mamlakatimiz taraqqiyotiga xavf soluvchi tahdidlarning bir

qanchasini keltirib o‘tadi. Ularning aksariyati milliy mentalitetimizga yot bo‘lgan mafkuraviy xurujlar hisoblanib, mintaqaviy mojarolar, diniy ekstremizm va fundamentalizm, buyuk davlatchilik shovinizmi va agressiv millatchilik, etnik va millatlararo ziddiyatlar, korrupsiya va jinoyatchilik, mahalliychilik va urug‘-aymoqchilik munosabatlari va boshqalardan iboratligi asoslab beriladi. [8]

Darhaqiqat, bunday g‘oyalar inson tabiatiga zid bo‘lib, uni salbiy tomonga o‘zgartiradi, unda nosog‘lom turmush tarzini shakllantiradi, fikrlar xilma-xilligini cheklaydi, qaramlik, tobelik, mutelik muhitini yaratadi. Milliy tafakkur tarzini o‘z negizlaridan begonalashtiradi, begona urf-odat, an’analarni targ‘ib qiladi, ularning kirib kelishiga sharoit yaratadi, mamlakatni xalqni, o‘z milliy qadriyatlaridan, oxir-oqibat o‘z taraqqiyot yo‘lidan adashtiradi, jamiyatda xalqlar va millatlararo totuvlik, dinlararo bag‘rikenglikka rahna solib, ichki ixtiloflar, parokandalikka olib keladi.

Destruktiv g‘oyalar qayerda va qanday vujudga kelgani, faoliyati xarakteri va boshqa belgilaridan qat’i nazar, ularda ma’lum bir umumiy qonuniyatlar kuzatiladi: umumqabul qilingan qonunlarni, axloqiy me’yorlar, madaniy va ma’naviy qadriyatlarni rad etish, o‘z dunyoqarashini, siyosiy xohish-irodasini jamiyatning qolgan qismiga tiqishtirishga intilish, terror, ma’naviy va axborotga oid zo‘ravonlik yoki nayrangbozlik usullaridan foydalanish va boshqalar shular jumlasidandir.

So‘nggi paytlarda sivilizatsiyalararo to‘qnashuvlar va ularning destruktiv g‘oyalarni kuchaytirishi haqidagi farazlar keng ommalashdi. Uning mualliflaridan biri S.Xantington fikriga ko‘ra, bu ko‘p jihatdan etno-konfessional omillar, etnik va diniy sabablar tufayli siyosiy to‘qnashuvlar bilan bog‘liq. Ko‘p millatli jamiyatda zo‘ravonlik, raqibga noqonuniy ravishda zarar keltirish jamiyat uchun ijobiy oqibatga emas, balki destruktivlikka olib keladi. [9]

Olim J.Xeymsning fikricha, bunday mojaro ishtirokchilari uchun salbiy oqibatlar omillarining to‘rtta guruhi yuzaga keladi: kishilar o‘limi va resurslarning maqsadsiz ishlatilishi; aholini tinch hayot kechirishiga bo‘lgan moslashuvining kuchsizlanishi; tarqoqsizlik hissining kuchayishi; individual muammolarning ortib borishi [10].Bugungi kunda mafkura poligonlarida muayyan guruhlar va davlatlar o‘zlarining g‘arazli manfaatlarini ifoda etayotgan turli tajovuzkor g‘oyalarni sinovdan o‘tkazmoqda. Ularning ortida kishilarni, eng avvalo, ma’naviy-mafkuraviy jihatdan tobe qilish, pirovard natijada esa butkul qaram qilib olish maqsadi yotadi. Bu katta-katta hududlarni, ayniqsa boy tabiiy resurslarga ega bo‘lgan mintaqalarni egallab olishning eng qulay va kamxarj usulidir. Bugungi global o‘zgarishlar sharoitda bizga qarshi destruktivlik kayfiyatida bo‘layotgan mafkura poligonlari o‘z maqsadiga erishish uchun hamma vositalarni ishga solmoqda, ko‘plab mablag‘ sarflamoqda, eng zamonaviy usul va uslublarni qo‘llagan holda yoshlarni o‘ziga rom etadigan turli tomoshalar, ko‘ngilochar ko‘rsatuvlar, musiqiy kanallar tashkil etmoqda. Bunday manbalar orqali destruktiv g‘oyalar targ‘ib etilmoqda. Ishonuvchan, ta’sirga beriluvchan yoshlarimiz bunday destruktiv g‘oyalarning iste’molchisiga aylanib qolmoqda. Bu esa “ommaviy madaniyat” tizimi, mahsulotlari, yoshlarimizni avrashning o‘ziga xos usuli shakllanganini bildiradi.

Ayni paytda mafkuralarning zamonaviy ziddiyatlari haqida so‘z yuritilganda mutaxassislar XX asrdagi g‘oyalar ziddiyatlariga xos bo‘lgan harakatlarning (mafkuraviy, targ‘ibot) oshkora bo‘lmagan, mavhum xususiyati to‘g‘risida aytib o‘tishadi. Mafkuralarning “jang maydoni” kishilar ongi, “quroli” esa ommaviy kommunikatsiya vositalari ekanligi borasidagi fundamental bilimlarga tayangan holda mafkuralar ziddiyatlarini amalga oshirish usuli sifatidagi axborot urushlarini aniqlash va o‘rganish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Ayni shunday sharoitlarda har bir suveren davlat o‘zini o‘ziga xos tamaddun egasi sifatida saqlab qolishi uchun destruktiv g‘oya va mafkuralarning rivojlanishini, mafkuraviy poligonlarning chegarasi, arsenalini doimiy tarzda monitoring qiladigan tizimni yaratishi, destruktiv g‘oyalarning keng tarqalishiga to‘sqinlik qiluvchi ijtimoiy, mafkuraviy, siyosiy va tashkiliy xarakterdagi aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishi zarur.

Yoshlar ongiga destruktiv g‘oyalar ta’sirida OAV rolini alohida o‘rganish joiz. Bugungi kunda aksariyat OAV hatto eng farovon mamlakatlarda yuz berayotgan zo‘ravonlik, irqchilik, millat ayirish kabi jinoyatlar to‘g‘risida har kuni xabar yetkazmoqda. Destruktivlikni kamaytirishga mo‘ljallangan axloqiy, diniy va huquqiy me’yorlar o‘zining nazorat mexanizmini to‘liq ishlata olmayapti. Hatto hayotning eng qulay sharoitlari ham destruktivlikni kamaytirishga yordam bermayapti. Shu bilan bir qatorda, bunday destruktivlik kishilarning bir-biriga munosabati emas, balki tabiiy muhitga, madaniyat yodgorliklariga nisbatan ham qo‘llanilmoqda va eng sodda buyumlar bema’ni tarzda vayron qilinmoqda. Texnika va texnolo-giyalar rivojlanishining zamonaviy darajasini hisobga olgan holda hozirgi vaqtdagi destruktivlik, destruktiv g‘oyalar va mafkuralar nafaqat ayrim ijtimoiy guruhlar uchun, balki butun insoniyat uchun tahdidga aylanmoqda.

Bugungi jamiyat uchun ushbu muammo o‘ta dolzarbligicha qolmoqda. Chunki hamma mamlakatda ham kishilarni bunyodkorlikka asoslangan, kishilarni ezgu maqsadlar yo‘lida birlashtiruvchi mafkura mavjud emasligi,

shuningdek, inson tabiatida mavjud bo'lgan destruktiv instinktlarni to'xtatib tura oladigan qadriyatlarning umumiy e'tirof etilgan tizimi yo'qligi yoki amaliy faoliyatda emasligi buni tasdiqlaydi.

Umuman olganda, destruktiv g'oya ijtimoiy munosabatlarning buzilishiga sabab bo'ladigan, nazariyalar, qarashlar, me'yorlar, qadriyatlar va ularni jamiyatda tarqatish usullaridan iborat salbiy destruktiv voqelikdir. Ayrim mamlakatlardagi umumiy ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning yomonlashuvi, ishsizlikning ortishi, odamlarning ijtimoiy himoyalanmaganligi, istiqbolga ishonch mavjud emasligi bilan bog'liq holatlar ham destruktivlik o'sishi, destruktiv g'oyalarning tez tarqalishiga imkon yaratmoqda.

Shularni inobatga olib, yoshlar ongida destruktiv g'oyalarni shakllanishiga qarshi kurashishda, birinchi navbatda, uning zararli oqibatlarini oldindan to'g'ri baholay olishga va shu asosda tegishli chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda ularni amalga tatbiq etishga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с нем. -Москва: АСТ, 2006.

2. Назаров Қ. Ғоялар фалсафаси. –Тошкент: Akademiya, 2011.

3. Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати / Қ Назаров таҳрири остида. – Тошкент: "Akademiya" нашриёти, 2007.

4. Арасту. Ахлоқи кабир. М.Маҳмуд таржимаси. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.

5. Ницше Ф., Фрейд З., Фромм Э., Камю А., Сартр Ж. П. Сумерки богов. - Москва: Политиздат. 1990.

6. Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных. – Москва: Попурри, 2006.

7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с нем. -Москва: АСТ, 2022.-517-591 б.

8.Каримов И. "Ўзбекистон XXI-аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари"-Т.: Ўзбекистон, 1997.

9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. - Москва: Из-во АСТ 2016.

10. Himes J. Conflict and Conflict Management. Athens: The University of Georgia Press, 1980.

Nazaraliyev B.I. Destruktiv g'oyalar: mazmun-mohiyati va namoyon bo'lish shakllari

This article describes in detail about destructive ideas, their essence, structural elements, forms of manifestation, specific characteristics, object and subject. The opinions and points of view of scientists and well-known representatives of science who have conducted research on the problem of a destructive idea are also mentioned.

Key words: mass media, man, society, state, youth, mind, soul, thinking, information, immunity, spirituality, idea, ideology, threat, destructiveness, religious fanaticism, racism, chauvinism, Neo-fascism, terrorism, extremism, nationalism, Bolshevism, inhuman goal, conflict, escalation.

Назаралиев Б.И. Разрушительные идеи: содержание и проявление

В данной статье подробно рассказывается о деструктивных идеях, их сущности, структурных элементах, формах проявления, специфических характеристиках, объекте и субъекте. Также упоминаются мнения и точки зрения учёных и известных представителей науки, проводивших исследования по проблеме деструктивной идеи.

Ключевые слова: СМИ, человек, общество, государство, молодёжь, разум, душа, мышление, информация, иммунитет, духовность, идея, идеология, угроза, деструктивность, религиозный фанатизм, расизм, шовинизм, неофашизм, терроризм, экстремизм, национализм, большевизм , бесчеловечная цель, конфликт, эскалация.

Nazaraliyev B.I. Destructive ideas: content and manifestation

Mazkur maqolada destruktiv g'oyalar, uning mazmun-mohiyati, tarkibiy elementlari, namoyon bo'lish shakllari, o'ziga xos xususiyatlari, obyekti va subyekti haqida batafsil so'z boradi. Shuningdek, destruktiv g'oya masalasida tadqiqotlar olib borgan olimlar va taniqli fan namoyondalarining fikr-mulohazalari hamda nuqtai-nazarlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: OAV, shaxs, jamiyat, davlat, yoshlar, ong, qalb, tafakkur, axborot, immunitet, ma'naviyat, g'oya, mafkura, tahdid, destruktivlik, diniy aqidaparastlik, rasizm, shovinizm, neofashizm, terrorchilik, ekstremizm, millatchilik, bolshevizm, g'ayriinsoniy maqsad, ziddiyat, keskinlashuv

Hojiyev Farhod Jumaboyevich,
O‘zMTRK “O‘zbekiston 24” telekanali bosh muharriri

JAHON MEDIA MAKONI: MILLIY MAFKURA, DINIY QADRIYATLARGA TAHDIDLAR VA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI

Barcha zamonlarda xalqni muayyan maqsadlar, manfaatlar yo‘lida birlashtiruvchi, safarbar etuvchi g‘oyalar va ta’limotlarga ehtiyoj bo‘lgan. Bu – hayotiy qonuniyat. Odamlarni, ijtimoiy guruhlarni, elatlar va millatlarni, xalqni boshini qovushtirib, birlashtirib turadigan yagona mafkura bo‘lmasa, parokandalik boshlanadi. Jamiyatda ma’naviy inqiroz, beqarorlik yuzaga keladi. Barcha davlatlar singari O‘zbekistonning hozirgi davri, bundan keyingi taraqqiyoti va istiqboli uchun ham milliy g‘oya suv bilan havodek zarur. Milliy g‘oya O‘zbekiston xalqini yagona maqsad sari safarbar qiladi.

Bugungi kunda aksariyat rivojlangan davlatlarning milliy g‘oyasi umuminsoniy qadriyatlar va demokratik tamoyillarga asoslanadi. Ularda tinchlik va taraqqiyot, inson haq-huquqlari va erkinligi, milliy hamda diniy totuvlik g‘oyalari ustuvordir. Bu tamoyillarga asoslangan ezgu g‘oyalar umuminsoniy manfaatlar, bashariyatning asriy orzusi bo‘lgan yorug‘ kelajak uchun xizmat qiladi.

Lekin, ming afsuski, hozirgi vaqtda dunyoning mafkuraviy manzarasida turli vositalar orqali ta’sir doirasini kengaytirishga intilayotgan tajovuzkor "multimadaniylik" (yoki o‘ta madaniylik) g‘oyalarini targ‘ib va tashviq etuvchi geosiyosiy aql markazlari, millatchilik, shovinizm, neofashizm, irqchilik, diniy ekstremizm tegirmoniga suv quyayotgan siyosiy kuchlar va oqimlar ham bor. Bunday g‘ayriinsoniy buzg‘unchi g‘oyalar xalqlar boshiga so‘ngsiz kulfatlar keltirib, insoniyatning tinchligi, osoyishtaligini buzib, odamlar boshiga turli balolar yog‘dirmoqda. Dunyoda beqarorlikni vujudga keltirmoqda.

XX asrda, g‘arbda o‘ylab topilgan "multi-madaniylik" g‘oyalari hozirda o‘z "zaharli meva"lari bilan Yevropa davlatlarini inqiroziga olib keldi. Bugun dunyoning mafkuraviy manzarasini o‘z maqsadlari yo‘lida o‘zgartirmoqchi bo‘layotgan bu g‘oya homiylari jahondagi barqarorlik va taraqqiyotga tahdid solmoqda. Demokratiya, so‘z erkinligini dastak qilib ommaviy axborot vositalari(OAV)dan g‘arazli maqsadlarda keng foydalanishga urinmoqdalar. Buni diniy g‘oyalarni noto‘g‘ri talqin qilish, diniy e’tiqodning eng nozik chegaralarini buzishga bo‘lgan urinishlarda ham ko‘rish mumkin.

So‘ngi yillarda g‘arb davlatlarida OAVlari orqali muqaddas islom dini, Payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam(s.a.v.)ning sha’niga yolg‘on to‘quvchilar, turli mazax(karikatura)larni tayyorlab, tarqatuvchilar paydo bo‘lib, ko‘payib bormoqda.

Masalan, Daniyadagi Jyllands-Posten gazetasida rassom Kurt Vestergor chizgan Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning 12 ta karikatura surati chop qilingan. Karikaturalar e’lon qilingach, Daniyadagi musulmonlar keskin norozilik bildirdilar. Va butun dunyodagi namoyishlarda 50 dan ortiq odamlar halok bo‘lgan. Bir nechta arab davlatlari Daniyadan elchilarini chaqirib oldi, ba’zi musulmon davlatlari Daniya mahsulotlariga boykot e’lon qildi. Bu vaqtda dunyodagi eng mashhur Fransiyaning Charlie Hebdo satirik jurnalida ham holat takrorlandi. Aynan, karikaturalar sabab 2015 yil jurnal tahririyatida terakt uyushtirilib, 12 kishi otib tashlandi [1].

Payg‘ambarimiz Muhammad(s.a.v.) karikaturasini chizgan jurnalistlarga hujum qilingani va jurnalistlardan 12 kishini o‘ldirilgani haqida chet el ommaviy axborot vositalarida berilayotgan axborotlarga marhum shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf rohimahulloh quyidagicha fikr bildirgan edi:

“Rasulullоh sollallohu alayhi vasallamni karikatura qilish mutlaqo noto‘g‘ri. G‘arbliklarning ko‘pchiligi ham bu haqiqatni tan olishadi. Bu birinchi bor bo‘layotgani yo‘q. Avvallari ham bir necha marta bo‘lgan. Butun dunyo bo‘ylab norozиliklar bo‘lgan. Xalqaro tashkilotlar bunday qilmaslikka chaqirgan. Ammo ba’zilar bu ishni o‘ziga kasb qilib olganga o‘xshaydi. Barchaga xilof ish qilib nom chiqarishga urinishgan bo‘lishlari mumkin. Musulmonlar uchun Rasulullоh sollallohu alayhi vasallam jonlaridan ham ustun. Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vasallamning o‘zlaridan ham ustun ko‘rishlari matlub”. [2]

2020-yilda Fransiyadagi "Sharli Ebdo" jurnali Payg‘ambarimizning karikaturalarini chop etib, keng ommaga, hatto maktab o‘quv dasturlariga tarqatgan [3].

2020-yil 17-oktabr kuni Parij yaqinidagi Konflan-Sen-Onorin shaharchasida juma kuni maktab o‘qituvchisining o‘ldirilishi yuzasidan jinoyat ishi ochilgan. Aniqlanishicha, marhum

tarix fani o'qituvchisi Samyuel Pati o'z sinfida o'quvchilarga Muhammad(s.a.v.)ning karikaturalarini ko'rsatgan. Shundan so'ng che-chen millatiga mansub o'spirin tomonidan qotillik sodir etilgan. Yuqoridagi voqeadan so'ng, Fransiya davlati rahbari Islomni "butun dunyoda inqirozga uchragan din" deb ta'riflagan. Va bundan buyon ham mamlakat so'z erkinligidan, jumladan payg'ambar Muhammad(s.a.v.)ga nisbatan kari-katuralar chiqarish to'xtatilmasligini ta'kidlaganidan so'ng, 2 mlrd.dan oshadigan islom dini e'tiqodidagi davlatlar aholisi larzaga keldi. Ular Fransiya Prezidentiga la'natlar yog'dirishdi.

Gazeta sahifasidagi sarlavha: "Senga la'nat bo'lsin Makron". Eronda chop etiladigan gazetada Fransiyadagi voqealar, jumladan "Sharli Ebdo"ga javoban Makronning karikatura suratini chop etdi [4].

Mana "so'z erkinligi" va madaniy proporsional javob.

Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga nisbatan karikaturaga munosabat tariqasida, shayx Usmon al-Xomis hafizahulloh islom davlatlari elchilarini Fransiyadan chaqirib olishni taklif qildi.

Turkiya Prezidenti Erdog'an: "Mamlakatidagi boshqa e'tiqoddagi millionlab aholiga o'zini shunday tutadigan davlat rahbari haqida nima deyishimiz mumkin. Avvalo, [Makronga] ruhiy tekshiruvlar kerak." deya fikrlarini bildirdi hamda Fransiya mahsulotlariga boykot e'lon qildi.

Fransiyadagi haftalik "Charlie Hebdo" hajviy jurnalining yangi soni muqovasida Turkiya Prezidenti Rajab Toyib Erdo'g'anning karikaturasini chop etdi. Unda Turkiya rahbari yarim-yalang'och, qo'lida salqinlashtiruvchi ichimlik bilan xizmatchi ayolning ko'ylagi etagini ko'tarayotgan holda "O, mana payg'ambar" degan so'zlar bilan tasvirlangan.

Karikatura rasmiy Anqara va Parij o'rtasida diplomatik mojaro avj olgan bir vaqtda e'lon qilindi. Erdo'g'anning Fransiya Prezidenti Emmanuel Makronga qarata aytgan keskin tanqididan keyin Parij Anqaradagi elchisini chaqirib oldi. Shuningdek, Yevropa Ittifoqidan Turkiyaga nisbatan sanksiya joriy qilishni talab qildi.

Shu bilan birga, Fransiya tashqi ishlar vazirligining Yevropa ishlari bo'yicha davlat kotibi Klement Bon Turkiya rahbarining "tajovuzkor va toqat qilib bo'lmas"ligiga qaramay, Fransiya bunday darajada tortishmoqchi emasligi haqida bayonot bergan edi. Shu bilan birga, avvalroq, Prezident Makron Parij Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning karikaturalarini nashr etishdan bosh tortmoqchi emasligini aytgan edi.

Shundan so'ng, Birlashgan Arab Amirligi (BAA) - Dubayda ham millionlab dollar qiymatdagi Fransiya tovarlari axlatga tashlandi.

Fransiya mahsulotlari va xizmatlariga qarshi boykotlar musulmon olamida tez ommalashdi. Bir kun ichida Islom davlatlaridagi 430 ta sayyohlik agentliklari Fransiyaga aviachipta sotib olishni to'xtatishga qaror qildi.

Tehrondan Moskvaga qadar musulmonlar Makronga qarshi norozilik namoyishlari uyushtirdi. Fransiya rahbarining suratlari va mamlakat bayroqlari yoqildi. Iordaniya, Qatar, Quvayt va Turkiyada o'sha paytda fransuz mahsulotlariga boykot e'lon qilindi, ba'zi do'kon egalari ularni peshtaxtalardan olib tashladi.

Chechenistan rahbari Ramzan Qodirov ham o'z ijtimoiy tarmoqlarda Fransiya Prezidentiga murojaat yo'lladi: "...Bu qilayotgan payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) ga haqoratingni so'z erkinligi, deb atayapsan. Bu so'z erkinligi emas, bu 2 milliard musulmonga haqorat. O'qituvchi bilan bo'lgan voqeada aybdor sen. O'quvchini terrorist deb atayapsan, lekin buni shunday qilishiga sen majbur qilganing, undan-da battar terroristlik emasmi?...Yaxshilikcha, bu ishlarni to'xtashingni so'raymiz, agar yaxshilikcha to'xtatmasang, 2 milliard musulmon payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ni haqorat qilishlaringga jim qarab turmaydi. Bunga shubha yo'q. Bu pozitsiya uchun kerak bo'lsa, lavozimimni tark etishga, zarar ko'rish yoki jonimni berishga tayyorman. Ammo, xudosizlarning dinni masxara qilishiga jim qarab turolmayman va bunday qilish niyatim ham yo'q". Shuningdek,Chechenistan muftiysi Makronni dunyodagi birinchi raqamli terrorist, deb atadi.

Tarix g'ildiragining aylanishini qarangki, XVIII asrda Fransiya inqilobi qurolini yaratgan "gilotina" bilan uning xalqi qiroli va qirolichasining (Filipp va Antuanetta) tanasidan kallasini judo qilgan bo'lsa, endi XXI asrga kelib, Allohning irodasi bilan, aholi o'z rohiblarining kallasini olmoqda. Fikrimizga dalil sifatida, quyidagi xabarga e'tiboringizni qaratamiz: 2020 yil 29 oktabrda Fransiyaning Nitssa shahrida terrorist Notr-Dam cherkovida rohibning kallasini olib, yana ikki kishini pichoqlagan. Politsiya tomonidan yaralanib, qo'lga olingan 24 yoshli terrorist yigit asli tunislik bo'lib, so'ng Fransiya fuqaroliga o'tgan [5].

Yuqoridagi singari voqealar 2020-yil 2-noyabr kuni Avstriya poytaxti Vena shahrining 6 ta joyida - ibodatxona, bir nechta restoranlar va

yahudiylar markazida terakt sodir etilgan. "Rossiya-1" telekanalining xabar berishicha, teraktni Afg'onistondan kelgan 3 ta islom ekstremistlar uyushtirgan va 7 nafar kishi vafot etgan, ko'plab odamlar yaralangan. Venada maktablar yopilib, odamlardan ko'chaga chiqmaslik so'ralgan.

Fransiya rahbarining "Al-Jazira" telekanaliga bergan intervyusida fransuz matbuotida e'lon qilingan karikaturalarga nisbatan musulmonlarning tuyg'ularini tushunishini, ammo bu karikaturalarni chop etgan nashr ortida hukumat emas, balki mustaqil OAVlar turganini bildirgan hamda avvalgi nutqini "noto'g'ri tushunishgani"ni aytib, islomni buzib ko'rsatuvchilarning xatti-harakatlaridan ko'proq musulmonlar aziyat chekishini tilga olgan.

O'zbekiston musulmonlari idorasi ham yuqoridagi voqeaga o'zining munosabatini bildirdi: "Ayni shu kunlarda ayrim bosma nashrlarda, turli internet saytlari va ijtimoiy tarmoq sahifalarida Payg'ambar alayhissalomga nisbatan nomunosib, haqoratomuz karikatura chop etilishi va uning ortidan kelib chiqqan turli ko'ngilsiz holatlar ayrim bahs-munozaralar, ixtilof va tushunmovchiliklar hamda noto'g'ri xatti-harakatlarga sabab bo'lmoqda. O'zbekiston musulmonlari idorasi mo'min-musulmonlarning hissiyotini qo'zg'ash, fitna chiqarish va diniy qadriyatlar, muqaddas zotlarga nisbatan haqoratni ifodalovchi har qanday holatni jiddiy qoralashini hamda Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning sha'ni mo'min-musulmonlar uchun eng oliy qadriyat ekanini qat'iy ta'kidlaydi" [7].

Jahon axborot makonida yuz berayotgan bunday fitna va fasodlarning dunyoning bir bo'lagi bo'lgan O'zbekistonga salbiy ta'siri, zarari tegmasligini barchamiz birdek istaymiz. Ammo, qaniydi shunday bo'lsa.

Yuqori tilga olingan noxush voqealar ijtimoiy tarmoqlarning o'zbek segmentida ham keng targ'ib qilindi. Buning ta'siriga ayrim tor fikrlovchi, diniy ilmi sayoz, tez yo'ldan og'uvchi yoshlarimiz tushdi ham. G'arbliklarga taqlid ham qildi. Masalan, "ommaviy madaniyat" g'oyalari bilan zaharlangan yosh fuqaromiz musulmonlarning muqaddas kitobi Qur'onni namoyishkorona yirtib, oyoq ostiga olib, haqorat qilganligini ijtimoiy tarmoqlarga joylashtirdi [8]. Қуръони Каримни ҳақоратлаган шахсга нисбатан жиноят иши очилиб, тегишли чоралар кўрилган.

Qur'oni Karimni haqoratlagan shaxsga nisbatan jinoyat ishi ochilib, tegishli choralar ko'rilgan.

Ma'lumki, milliy merosimizni, qadriyatlarimizni muqaddas islom dini g'oyalarisiz ayro tasavvur qilib bo'lmaydi. Sababi, asrlar davomida insonlar islomiy g'oyalardan kuch-quvvat, madad olib shakllandi. Qolaversa, yurtimizda kechgan ikki Buyuk renessans voqealari zamirida ham aslida buyuk bobolarimizdagi islom diniga bo'lgan pok, chuqur e'tiqod va ma'naviy yuksalishga bo'lgan azm-u qaror, shijoat yotibdi.

Xalqimizning ruhiyatiga singib ketgan muqaddas g'oyalarni sindirish, boshqa yot mafkurani kiritishga bo'layotgan yuqoridagi kabi urinishlar har bir vatanini, xalqini sevadigan yurtdoshlarimizni hushyor tortirishi lozim.

Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning ta'kidlashicha: "Biz bir narsani hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz zarur. Agar "ommaviy madaniyat" tahdidi faqat chetdan – G'arbdan kirib keladi, desak, qattiq adashamiz. Bu balo, afsuski, o'zimizdan, o'z oramizdan ham chiqishi mumkin. Men bu gaplarni osmondan olib aytayotganim yo'q. Yurtimizda nashr etilayotgan ayrim gazeta-jurnallar, kitoblarni, suratga olinayotgan ba'zi klip va kinolarni, efirga berilayotgan qo'shiq va raqslarni kuzatib, sog'lom fikrlaydigan har qanday odam shunday xulosaga kelishi tabiiy" [9].

Mavzuni mulohaza qilib, jarayonlarni atroflicha nazardan o'tkazib, millatni, xalqimizni bunday xavf-xatarlar, tahdidlardan himoya qilish xususida quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

- jamiyatda har bir fuqaro bunday xavf va tahdidlar haqida ilmiy asoslangan, tahlil qilingan ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim;
- "multi madaniyat"ning yangi shakl va ta'sir o'tkazish usul va vositalaridan oldindan ogoh bo'lish zarur;
- mamlakatimizda bunday xavf va tahdidlar bilan kurashuvchi aql markazlari faoliyatini muvofiqlashtirish taqozo etiladi;
- yoshlarni me'yordagi zarur diniy bilim va ko'nikmalar bilan tarbiyalash mexanizmlarini ishlab chiqish darkor;
- OAVlari ushbu yo'nalishdagi faoliyatini qayta ko'rib chiqishi, aniq yo'naltirilgan va tizimli axborotlarni tayyorlash va tarqatish choralarini ko'rishi kerak.
- xorijiy OAVlari va ijtimoiy tarmoqlardagi mazkur mavzudagi axborotlarning monitoringini muntazam yuritish va tegishli xulosalarni ishlab chiqib, shu asosda davlatning ma'naviyat hamda axborot sohasidagi siyosatini takomillashtirib borish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. kun.uz.
2. https://savollar.islom.uz
3. https://daryo.uz
4. https://t.me/bbc.uzbek
5. https://ru.wikipedia.org
7. https://daryo.uz
8. www.tiktoc.com
9. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2017 йил 5 август.

Hojiyev F.J. Jahon media makoni: milliy mafkura, diniy qadriyatlarga tahdidlar va ommaviy axborot vositalari

Dunyo media makonida so‘z erkinligi, demokratiya niqobi ostida “multimadaniylik” tushunchasini keng yoyishga intilish kuchayib bormoqda. Bu orqali xalqlarning milliy qadriyatlarini sindirish, diniy e’tiqodlariga daxl qilishgacha bo‘lgan g‘arazli harakatlar sodir etilmoqda. Ayrim Yevropa davlatlari yetakchilarining bu jarayonlarni ochiqdan-ochiq qo‘llab-quvvatlayotganligi, nosog‘lom kuchlarni rag‘batlantirayotganligi dunyodagi beqarorlikni yuzaga keltirmoqda. Xavotirlisi, bu yo‘nalishdagi zararli axborotlar dunyo media maydoniga uzluksiz tarqatilib, yoshlar tafakkurida noto‘g‘ri tushuncha va g‘oyalarning o‘rnashishiga sabab bo‘lmoqda. Bunday g‘arazli axborotlardan o‘sib kelayotgan avlodni himoya qilish, ular ongidan milliy qadriyat, vijdon erkinligi, diniy e’tiqod masalasida to‘g‘ri fikrni shakllantirish dolzarb masala ekanligi ushbu ilmiy maqolada asoslab berilgan. Bu boradagi tegishli tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: Milliy g‘oya, multimadaniylik, diniy g‘oyalar, karikatura, “Charlie Hebdo” jurnali, terrorchilik, namoyishlar, “Jyllands-Posten” gazetasi, xavf-xatarlar.

Хожиев Ф.Ж. Мировое медиапространство: угроза национальной идеологии, религиозным ценностям и средство массовой информации

Под видом свободы слова и демократии в мировом медиапространстве нарастает стремление к распространению понятия «мультикультурализм». Через это осуществляются злонамеренные действия, вплоть до ломки национальных ценностей народов и вмешательства в их религиозные убеждения. Тот факт, что лидеры некоторых европейских стран открыто поддерживают эти процессы и поощряют нездоровые силы, создает нестабильность в мире. Вызывает тревогу тот факт, что в мировом медиапространстве постоянно распространяется вредоносная информация в этом направлении, в результате чего в сознании молодежи закрепляются неверные понятия и представления. В данной научной статье обосновывается актуальность вопроса защиты подрастающего поколения от такой тенденциозной информации, формирования в его сознании правильного представления о национальной ценности, свободе совести и религиозных убеждениях. В связи с этим были выдвинуты соответствующие рекомендации.

Ключевые слова: национальная идея, мультикультурализм, религиозные идеи, карикатура, журнал «Charlie Hebdo», терроризм, демонстрации, газета «Jyllands-Posten», опасности.

Hajiev F.J. Global Media Space: National Ideology, Threats to Religious Values and Mass Media

Under the guise of freedom of speech and democracy, the desire to spread the concept of "multiculturalism" is growing in the world media space. Through this, malicious actions are being carried out, up to breaking the national values of peoples and interfering with their religious beliefs. The fact that the leaders of some European countries openly support these processes and encourage unhealthy forces creates instability in the world. Worryingly, harmful information in this direction is continuously distributed in the world media space, causing wrong concepts and ideas to settle in the thinking of young people. It is justified in this scientific article that it is an urgent issue to protect the growing generation from such biased information, to form the right opinion on national value, freedom of conscience, and religious belief in their minds. Appropriate recommendations have been put forward in this regard.

Key words: National idea, multiculturalism, religious ideas, caricature, "Charlie Hebdo" magazine, terrorism, demonstrations, "Jyllands-Posten" newspaper, dangers..

Qodirov Bobirjon Bekmurodovich,
Toshkent kimyo-texnologiya instituti prorektori,
yuridik fanlar doktori, dotsent

OLIY TA'LIM MUASSASASINING MAQOMI VA TASHKILIY-HUQUQIY TUZILISHI

Ma'lumki, har bir korxona va tashkilot, shu jumladan oliy ta'lim muassasasining faoliyati uning yuridik tabiati, tashkiliy-huquqiy shakli orqali namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunining 29-moddasiga muvofiq ta'lim tashkilotlarining huquqiy maqomi belgilangan bo'lib, ta'lim tashkilotlari va ularning filiallari, shuningdek xorijiy davlatlar ta'lim tashkilotlarining filiallari yuridik shaxs maqomi bilan tashkil etilishi nazarda tutilgan [1].

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 40-moddasida yuridik shaxslarning turlari belgilangan bo'lib, foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan (tijoratchi tashkilot) yoki foyda olishni ana shunday maqsad qilib olmagan tashkilot (tijoratchi bo'lmagan tashkilot) yuridik shaxs bo'lishi mumkin [2].

Tijoratchi tashkilot o'z nomlanishi bilan ma'lum bo'ladiki, tijorat, ishlab chiqarish, savdo-sotiq va boshqa daromad topish faoliyati bilan shug'ullanadi. Tijoratchi bo'lmagan tashkilot esa jamoat birlashmasi, jamg'arma, davlat budjeti hisobidan moliyaviy ta'minlanadigan muassasa shaklida yoki qonun hujjatlarida belgilangan boshqacha shaklda bo'lishi mumkin. Shu bilan bir qatorda qonun hujjatlariga muvofiq tijoratchi bo'lmagan tashkilot o'zining ustavlarida belgilangan vazifalardan kelib chiqib, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishiga ham ruxsat etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 42-moddasiga binoan yuridik shaxslarning vujudga kelishi belgilangan bo'lib, unga ko'ra yuridik shaxslar mulkdor yoki u vakil qilgan shaxs tomonidan yoxud vakolatli organning farmoyishi asosida, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tashkil etiladi. Mulkdorlar, xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi subyektlari yoxud ular vakil qilgan shaxslar yuridik shaxslarning muassislari hisoblanadi [3].

Yuridik shaxs hisoblanadigan tijoratchi bo'lmagan tashkilot sifatida oliy ta'lim muassasalari faoliyati birinchi navbatda, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish, ijtimoiy tashkilotlar, shu jumladan ta'lim sohasi tizimining maqsadli ishlashi bo'yicha shaxs, davlat va jamiyatning talabini qondirishga qaratiladi. Oliy ta'lim muassasasi ijtimoiy institutlar tizimining elementi hisoblanib, eng avvalo ma'muriy sohada uning huquqiy maqomiga alohida yondoshuv talab etiladi.

Olimlar Sh.E. Qurbonov va E.A. Seytxalilov ta'lim muassasasini boshqaruv obyekti sifatida zamonaviy his etish va tushunish nomaqbul cheklovlardan voz kechib, unga faqat ijtimoiy institut yoki faqat ta'lim-tarbiya muassasasi sifatida qarashni nazarda tutadi va ularning fikricha, ayni paytda ta'lim muassasasi alohida ijtimoiy tashkilot ham sanaladi [4].

"Oliy ta'lim muassasasi – bu oliy intellekt egalari bo'lgan xodimlar faoliyat ko'rsatuvchi muassasa hisoblanadi. Hech bir tashkilot yoki muassasa olimlar va oliy malakali mutaxassislar soni jihatidan oliy ta'lim muassasasi bilan tenglasha olmaydi" [5], – deya ta'kidlaydi, rossiyalik olim Yu.S. Vasilev.

Huquqiy yo'nalishdagi tadqiqotlarda oliy ta'lim muassasalarining huquqiy maqomiga oid umumiy ta'riflar berilgan bo'lsa-da, turlicha qarashlar mavjud. Oliy ta'lim muassasasining maqomi quyidagi asosiy qismlarga ajratiladi: maqsad va vazifalar, oliy ta'lim muassasasini tashkil etishning huquqiy asoslari: faoliyat yo'nalishlari, huquq va majburiyatlari, uning javobgarligi; oliy ta'lim muassasasini boshqarish tartibi, ma'muriyatning tarkibiy tuzilmasi va vazifalari [6], shuningdek, huquqni amalga oshirish mexanizmlari, tashkiliy-huquqiy shakl, davlat akkreditatsiyasi, oliy ta'lim muassasasi turi ko'rsatiladi [7].

Ijtimoiy sohada umumiy ahamiyatga ega bo'lgan ommaviy faoliyatni bajaruvchi oliy ta'lim muassasalarining turli tumanligi hamda turini e'tiborga olib, ularning huquqiy maqomi tarkibiga oliy ta'lim muassasasining respublika va mahalliy hokimiyat organlaridagi o'rni, aniq bir boshqaruv organiga bo'ysunishi yoki boshqaruv organlari bilan o'zaro aloqalarining ko'rinishi, oliy ta'lim muassasasini tashkil etish va faoliyatining maqsadlari, oliy ta'lim muassasasi bajarishi kerak bo'lgan ommaviy vazifalar, oliy ta'lim muassasasi zimmasidagi ommaviy faoliyat yo'nalishlari, oliy ta'lim muassasasining huquqlari (vakolatlari), huquqiy munosabatlar doirasida sodir etilgan huquqbuzarlik uchun oliy ta'lim muassasasining javobgarligini qo'shish maqsadga muvofiq.

Yuqorida ta'kidlanganidek, yuridik shaxslar tizimida oliy ta'lim muassasasi tijoratchi

bo‘lmagan tashkilotlar toifasiga kirib, asosiy maqsadi orqali daromad topmaydi, shuningdek, topilgan daromadlar ta’sischilar o‘rtasida bo‘linmaydi. Oliy ta’lim muassasasining asosiy maqsadi esa real iqtisodiyot tarmoqlari uchun malakali oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash hisoblanadi. Shunga qaramasdan oliy ta’lim muassasalari kadrlar tayyorlash, tadbirkorlik, ishlab chiqarish, ma’lum bir xizmatlar ko‘rsatish faoliyati orqali budjetdan tashqari mablag‘lar hisobidan muayyan daromadlar ham oladi.

Bir qancha xorijiy olimlar tomonidan oliy ta’lim muassasalarining tashkiliy-huquqiy shakllariga nisbatan turli fikrlar bildirilgan. Jumladan, B.C. Белых notijorat tashkilotlarni tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanish va daromad topish huquqini bekor qilish lozim deb hisoblaydi [8]. Bizningcha, hozirgi bozor munosabatlari sharoitida notijorat tashkilot hisoblangan oliy ta’lim muassasalari ta’lim jarayonining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, professor-o‘qituvchilar, xodimlar va talabalarni ijtimoiy muhofaza qilish hamda boshqa shu kabi moddiy manfaatlar uchun qo‘shimcha ta’lim xizmatlari ko‘rsatish yoki bo‘lmasa ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish orqali qo‘shimcha daromad topish faoliyatini amalga oshirishi maqsadga muvofiq.

A.K. Klyuyevning fikriga ko‘ra ta’lim faoliyatini amalga oshiruvchi muassasalarning tashkiliy-huquqiy shakllari xilma-xil bo‘lishi lozim, bir xil shakldagi ta’lim muassasalari oliy maktabning rivojlanishi talablariga javob bermaydi va oliy ta’lim muassasasining tashkiliy rivojlanishini cheklab qo‘yadi [9]. N.G. Bagautdinova ta’lim muassasasini boshqa tashkiliy-huquqiy shaklda qayta tashkil etish ta’lim muassasasi faoliyatini ko‘p jihatdan yaxshilaydi va ta’lim xizmatlari ko‘rsatish ko‘lami kengayishiga olib keladi, deb hisoblaydi [10]. M.V. Tokmovseva esa oliy ta’lim muassasalarini muassasa sifatida emas, balki davlat unitar ta’lim tashkiloti sifatida ko‘rib chiqishni taklif etadi [11].

M.A. Kaplyukning fikricha, qonunchilikda oliy ta’lim muassasalariga turli “muassasa”, “ta’lim muassasasi”, “budjet muassasasi”, “ta’lim tashkiloti” va “notijorat ta’lim tashkiloti” kabi iboralarning qo‘llanilishi “oliy ta’lim muassasasi” tushunchasining bir xil talqin etilmasligiga olib keladi [12].

Muassasa iborasiga O‘zbekiston yuridik ensiklopediyasida quyidagicha ta’rif beriladi: muassasa – boshqaruv, ijtimoiy-madaniy vazifalarni yoki tijoratchilikdan iborat bo‘lmagan boshqa vazifalarni amalga oshirish uchun mulkdor tomonidan tashkil etilgan va to‘la yoki qisman moliyaviy ta’minlab turiladigan tashkilot [13]. Shuningdek, E.T. Hojiyev “muassasa – bu mulk egasi tomonidan boshqaruv, ijtimoiy-madaniy yoki ma’muriy-siyosiy funksiyalarni amalga oshirish uchun tashkil etilgan tashkilotdir” [14], deya ta’rif beradi.

Muassasa va korxona o‘rtasidagi asosiy farq qiluvchi jihat – bu ularni tashkil etish maqsadi, shuningdek, faoliyatining mazmunidan iboratdir. Muassasalarning huquqiy maqomi - muayyan bir sohalardagi munosabatlarni belgilovchi normativ-huquqiy hujjat (qonun)lar bilan tartibga solinadi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining “Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida”gi qonuniga binoan muassasa – bu ijtimoiy, madaniy va boshqa notijorat tusdagi vazifalarni amalga oshirish uchun jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan tuzilgan nodavlat notijorat tashkilotidir [15].

M.A. Kaplyukning qayd etishicha, barcha oliy ta’lim muassasalarining “universitet”, “akademiya” yoki “institut” so‘zlari bilan nomlanishi shartli ravishda ularning oliy ta’limga munosabatini belgilaydi. Nodavlat ta’lim muassasalariga nisbatan bu so‘zlar ishlatilmasdan “nodavlat oliy ta’lim muassasasi” deb e’tirof etiladi. Uning fikricha, davlat tasarrufidagi oliy ta’lim muassasalarining nomlanishida “davlat oliy ta’lim muassasasi” deb ko‘rsatilishini ta’kidlaydi [16].

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunida ta’lim muassasalari maqomi turlicha talqin qilinadi. Mazkur qonunning asosiy tushunchalar aks ettirilgan 3-moddasida “davlat ta’lim muassasasi” va “nodavlat ta’lim tashkiloti”ga ta’riflar berilgan [17]. Ushbu qonunga ko‘ra davlatga qarashli muassasaga “ta’lim muassasasi”, nodavlat muassasa esa “ta’lim tashkiloti” sifatida belgilangan. Biroq, qonun matnida davlat yoki nodavlat hisoblanishidan qat’i nazar 61 ta joyda “ta’lim muassasasi” deb yuritilgan bo‘lsa, 227 ta joyda esa “ta’lim tashkiloti” deya keltirib o‘tilgan.

Bizningcha, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligidan kelib chiqib, yuqoridagi tahlillarga asosan ta’lim faoliyati bilan shug‘ullanuvchi tashkilotga nisbatan “muassasa”, ya’ni “oliy ta’lim muassasasi” yoki “davlat oliy ta’lim muassasasi”, “nodavlat oliy ta’lim muassasasi” iboralarini qo‘llash maqsadga muvofiq. Oliy ta’lim muassasalari boshqa muassasalardan farqli o‘laroq iste’molchilar, ya’ni iqtisodiyotning real tarmoqlari uchun malakali

mutaxassislar tayyorlab beradi.

V. Dalning fikriga ko'ra, universitet – bu oliy maktab, ilm-fanning barcha sohalari bo'yicha birinchi darajali o'quv yurtidir [18]. XX asr boshlarida S. Gessen universitetni o'quvchilarning ko'z oldida tadqiqot olib borish orqali mashg'ulot o'tkaziladigan joy sifatida ta'riflaydi. Ilmiy tadqiqot va o'qitishning birligi avvalo, universitetda ta'lim berishda ilmiy tadqiqot ishi to'liq yechilmagan, hali ilmiy izlanish talab etiladigan jarayon sifatida qaraladi [19].

M.A. Kaplyuk esa oliy ta'lim muassasasining ko'rinishi uning huquqiy maqomini tavsiflashda muhim ahamiyat kasb etib, huquq va majburiyatlar tizimiga bevosita o'zining ta'sirini ko'rsatadi, deya e'tirof etadi. Uning qayd etishicha, oliy ta'lim muassasalariga berilgan ta'riflar to'liq talqin etilmaganligi bilan ajralib turadi, bu ta'riflarda aniqliklar yetarli emas, aniq mezon yo'q, oliy ta'lim muassasasi huquq va burchlari, uning maqomi orasidagi o'zaro bog'liqlik kuzatilmaydi, turli oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchilari, talabalarining huquqiy holati xususiyatlari ko'rsatib berilmagan va h.k. Barcha oliy ta'lim muassasalari faoliyati bir maqsad – shaxsning oliy ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojini qondirishdan iborat. Xususan, oliy ta'lim muassasalari turiga ko'ra o'z maqsadlariga ega bo'lishi mumkin: institut – yuqori malakali mutaxassislar, universitet esa ilmiy tadqiqotlar olib borishga moyil mutaxassis kadrlar va o'qituvchilarni tayyorlaydi. Agar oliy ta'lim muassasalarining maqsad va vazifalari o'zaro farqlansa, demak ularning huquq va majburiyatlari ko'lami, javobgarligi, ma'muriy-huquqiy tartibga solish sohasidagi o'zaro munosabatlari xarakteri ham turlicha bo'ladi [20].

S.V. Barabanova oliy ta'lim muassasasining huquqiy maqomini guruhlarga bo'lgan holda aniqlashtirish muhimligini ko'rib chiqadi. Uning qayd etishicha, ilgari oliy ta'lim muassasalari an'anaviy tarzda klassik universitetlar, politexnika va soha institutlari (qishloq xo'jaligi, tibbiyot, temir yo'l va h.k.)ga bo'lingan. Hozirgi kunda esa davlat oliy ta'lim muassasalarining aksariyat qismi universitetlar hisoblanadi. Chunki, XX asrning 90-yillarida barcha institutlar gumanitar ta'limning nufuzini oshirish hamda iqtisodiy-ijtimoiy sohada mutaxassislar tayyorlash maqsadida universitetlarga aylantirildi. Shu tufayli Rossiya Federatsiyasida ayni paytda texnika yo'nalishidagi va soha oliy ta'lim muassasalari ham aholining talabidan kelib chiqqan holda ta'lim xizmatlari orqali qo'shimcha daromad topish maqsadida iqtisodiyot, yurisprudensiya, menejment va boshqa yo'nalishlarda mutaxassislar tayyorlanmoqda [21].

Qayd etilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib, oliy ta'lim muassasalari turi o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligiga amin bo'lamiz. Shu bilan bir qatorda S.V. Barabanovaning fikriga qo'shilmagan holda bizningcha, texnika yo'nalishidagi va soha oliy ta'lim muassasalari tomonidan faqat o'zining yo'nalishi bo'yicha yuqori malakali mutaxassislar tayyorlanishi lozim deb hisoblaymiz. Muayyan yo'nalishda kadrlar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasasi mutlaqo boshqa yo'nalishda kadrlar tayyorlashi ta'limning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishiga olib kelishi mumkin.

Yuqorida bayon qilingan fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, bunda oliy ta'lim muassasasining huquqiy maqomi deb uning faoliyat maqsadi va vazifalari, davlat boshqaruv organlari bilan o'zaro munosabatlari, tashkiliy-huquqiy shakli, davlat akkreditatsiyasi bilan bog'liq huquqlari, majburiyatlari va vakolatlari yig'indisini tushunish lozim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон.

2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003. – 496 б.

3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003. – 496 б.

4. Қурбанов Ш.Э., Сейтхалилов Э.А. Таълим сифатини бошқариш. – Т.: Турон-иқбол, 2006. – 612 б.

5. Васильев Ю.С., Глухов В.В., Федоров М.П. Экономика и организация управления вузом. Учебник. – Санкт-Петербург: Юрист, 2001. – С. 380.

6. Барабашова Н.С. Правовой статус вузов в СССР. – Москва: Юрист. – 1976. – С. 16.

7. Рекрут О.А. Административно-правовой статус негосударственных высших учебных заведений в России: Дисс... канд. юрид. наук. – Саратов, 2003. – С. 68-75.

8. Белых В.С., Скуратовских М.Л. Гражданский кодекс России: новая модель регулирования и судебная практика // Государство и право. – 2001. – №8. С. 5–16.

9. Клюев А.К. Новые модели управления вузом: шаг вперед или два назад? Университетское управление: практика и анализ. – Москва: Инфра, 2004. – № 5-6. – С. 53.

10. Багаутдинова Н.Г. Высшая школа сегодня и завтра: пути преодоления кризиса. – Москва: Экономика, 2003. – С. 178 -179.

11. Токмовцева М.В. Высшее учебное заведение как субъект отношений в сфере предпринимательства: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. – Москва, 2002. – С. 17.

12. Каплюк М.А. Административно-правовой статус федеральных государственных образовательных учреждений высшего профессионального образования в Российской Федерации: Дисс... канд. юрид. наук. – Москва, 2007. – С. 206.

13. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Нашр учун масъул Р.А. Мухитдинов ва бошқ.; масъул муҳаррир Н.Тойчиев. – Тошкент: Адолат, 2008. – 320 б.

14. Ҳожиев Э.Т., Ҳожиев Т.Т. Маъмурий ҳуқуқ. – Тошкент: Фан ва технология, 2008. – 608 б.

15. Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1999. – № 5. – 115-модда.

16. Каплюк М.А. Административно-правовой статус федеральных государственных образовательных учреждений высшего профессионального образования в Российской Федерации: Дисс... канд. юрид. наук – Москва, 2007. – С. 206.

17. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон.

18. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. – Москва: Диамант, Золотой век, 1999. – 453 с.

19. Корольков В. Кадровая ситуация в высшей школе: тенденции и проблемы. Высшее образование в России. – Москва: Образование, 2000. – № 6. – 13 с.

20. Каплюк М.А. Административно-правовой статус федеральных государственных образовательных учреждений высшего профессионального образования в Российской Федерации: Дисс... канд. юрид. наук. – Москва, 2007. – 206 с.

Долгова Ирина Евдокимовна,
ведущий научный сотрудник УОБ РУ
кандидат экономических наук, доцент

ВЫСОКИЙ УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ КАК ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЙ ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В современных условиях мирового развития социальная безопасность населения является объектом всестороннего научного исследования для любого государства.

Социальная безопасность как объект научного исследования **представляет собой многогранную научную категорию. Объектом социальной безопасности становятся люди, их законные интересы и потребности, общности и отношения, системы социализации и жизнеобеспечение человека.**

В действующих экономических условиях функционирования и развития Республики Узбекистан достаточно важными остаются угрозы в социальной сфере. Поэтому после приобретения независимости наше государство стало уделять большое внимание развитию социальной политики, обеспечению социальной безопасности населения.

Президент Ш.М. Мирзиёев в послании Олий Мажлису Республики Узбекистан в 2020 году сказал: «*Мы ускоренно продолжим масштабные социальные реформы по коренному улучшению жизни народа, которые последние три года осуществляются на основе принципа* ***«Интересы человека – превыше всего».*** *Повышение благосостояния людей и усиление их социальной защиты останутся в числе наших самых главных задач*»**[1].**

В Республике Узбекистан создана нормативно-правовая база, в виде законов, постановлений, указов Президента и Прави-тельства, которые обеспечивают социальную защиту населения республики.

Однако имеет место необходимость научной характеристики уровня жизни населения республики в региональном разрезе с точки зрения определения эффективности проводимой социально-экономической политики с целью обеспечения социальной безопасности государства.

Изучение таких **важных социальных проблем как повышение уровня и качества жизни населения, устранение бедности, рост доходов населения, обеспечение его занятости, охрана и безопасность труда, вопросы социальной защиты нетрудоспособных и малообеспеченных граждан и их семей были достаточно подробно изучены в работах отечественных и зарубежных ученых, таких как: А. Маслоу,** И. Кузнецова, Д.В. Зеркалов, Д.Н. Шиловцев, С.В. Соболева, А.В. Вахабов, Х.П. Абулкосимов, Л. Максакова, Т.С. Расулев и многих других.

Однако в условиях развития новой стратегии Узбекистана, при переходе к инновационной экономике республики требуется проведение исследований, направленных на совершенствование показателей оценки уровня жизни населения республики в региональном разрезе в рамках обеспечения ее социальной безопасности, как важной составляющей общественной безопасности.

Теоретико-методологические и прикладные аспекты исследования уровня и качества жизни населения, проблемы его оценки посредством наиболее приемлемых критериев и показателей социальной политики государства, в той или иной степени рассматриваются во многих работах отечественных и зарубежных исследователей, однако до настоящего времени не выработан единый показатель способный полностью охарактеризовать эту социально-экономическую категорию.

На практике в качестве основной комплексной характеристики уровня жизни населения в настоящее время применяется Индекс человеческого развития (ИЧР) – интегральный показатель, рассчитываемый ежегодно для измерения уровня жизни, грамотности, образованности и долголетия как основных характеристик человеческого потенциала исследуемой территории.

Однако данный показатель рассчитывается для межстранового сравнения, для определения уровня жизни населения и его социальной безопасности на государственном уровне.

Автором была проведена попытка расчета Индекса человеческого развития в разрезе регионов Республики Узбекистан, с целью определения качества жизни и социальной безопасности населения республики по регионам для проведения сравнительного анализа данного показателя и определения регионов

находящихся в зоне потенциального риска по критериям социальной безопасности.

Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев в своей работе «Стратегии нового Узбекистана» отметил, что: «Основными разделами нашей экономической стратегии является создание до 2030 года 10 миллионов рабочих мест с достойной заработной платой, ликвидация бедности, достижение снижение уровня безработицы до 5,2%, инфляции с 15,2% до 4,3%.**[2]**

Республика Узбекистан осуществляет социальную политику в основных областях социальных отношений:

- в достойной оплате труда, охране рынка труда;
- в снижении безработицы и повышении занятости населения;
- в регулировании доходов населения;
- в демографическом развитии, защите семье, охране материнства и детства, а также совершенствовании молодежной политике;
- в социальной защите населения;
- в пенсионном обеспечении;
- в социальном обслуживании;
- в социальном страховании;
- в развитии образования, профессиональной переподготовке, повышении квалификации;
- в развитии науки и здравоохранения;
- в обеспечении населения жильем, бытовыми и коммунальными услугами;
- в развитии культуры, физической культуры, спорта и туризма;
- в экологической безопасности государства;
- в защите социальных прав всех жителей страны.

В соответствии с перечнем этих сфер, принято выделять основные направления социальной политики.

Для оценки уровня жизни населения применяют показатели, которые несутобщий информационный характер. Эти показатели используются для международного сопоставления уровня жизни населения различных стран. В настоящее время разработан целый-комплекс методик для оценки уровня и качества жизни населения. Среди нихнаиболее популярными являются оценки:

- индекса человеческого развития;
- индекс процветания стран мира;
- уровень счастья населения;
- всемирный индекс счастья.

Индекс человеческого развития (ИЧР) или другое название *индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП)* разрабатывается для сравнения уровня жизни в различных странах и публикуется в ежегодных докладах программы развития ООН с1990 года. ***Индекс человеческого развития*** *(ИЧР)*является интегральным показателем, и **определяется как средняя величина из индексов трех показателей по формуле:**

$$\text{Iичр} = \frac{\text{Iv} + \text{Ip} + \text{Io}}{3}$$

Где:

Iv - *индекс валового национального дохода,* определяющий достойный уровень жизни, измеряемый величиной валового национального дохода на душу населения в долларах США по паритету покупательной способности валют.

Ip - *индекс ожидаемой продолжительности жизни при рождении,* измеряемый показателями средней ожидаемой продолжительности жизни при рождении, здоровья и долголетия.

Io - *индекс образования,* определяющий доступ населения к образованию, измеряемый средней ожидаемой продолжительностью обучения детей школьного возраста и средней продолжительностью обучения взрослого населения.

Каждый выше перечисленный индекс рассчитывается по формулам вида:

$$\text{I} = \frac{\text{DF} - \text{Dmin}}{\text{Dmax} - \text{Dmin}}$$

Где:

I — индекс данного вида;

DF — фактическое значение показателя;

Dmin — минимальное значение показателя;

Dmax — максимальное значение показателя.

При расчете индекса человеческого развития, по рекомендациям ООН за максимальную продолжительность жизни принимается возраст 85 лет, за минимальную продолжительность – 25 лет. Уровень ВВП также имеет свои границы, от 100 долларов США на душу населения - минимальное значение, до 4000 долларов на душу населения - максимальное значение. Говоря об индексе образования, нужно отметить, что сама по себе образованность не является конечной целью, что необходимо учитывать необходимость

практического приложения полученных знаний в различных видах инновационной деятельности, рассчитывать экономический эффект от их применения. Минимальное и максимальное значения уровня образования соответственно равны 0% и 100%;

Эти три индекса стандартизируются в виде числовых значений от 0 до 1,

среднее число, из которых представляет собой совокупный показатель индекса человеческого развития в диапазоне от 0 до 1. Соответственно, чем больше числовое значение индекса, тем выше уровень человеческого развития[5].

Однако полная картина уровня жизни населения не может быть раскрыта только на основании обобщенных и усредненных величин, рассчитанных для всего населения страны в целом. Необходимо знать объемы и структуру потребления и доходов по различным социальным, профессиональным и демографическим группам населения, а также по регионам и видам деятельности.

Имеет место потребность регулярного проведения практических расчетов уровня жизни населения в условиях ограниченных государственных ресурсов, связанных с необходимостью создания рациональной системы социального обеспечения. В настоящее время одной из основных задач социальной политики государства является обоснование единого интегрального показателя уровня жизни населения. Возникает необходимость проведения научно обоснованных практических расчетов, связанных с оценкой уровня жизни населения в различных регионах, в разрезе разных социальных слоев и социально-демографических групп населения.

Проблема изучения уровня жизни населения является актуальной для всех стран, независимо от уровня социально-экономического развития общества, а также для любого региона, как высокоиндустриального, так и дотационного.

Если индекс человеческого развитиярегиона превышает **0,8**, то согласно классификации ООН данная территория принадлежит к ***странам с высоким развитием***, если индекс человеческого развития находится в пределах от 0,5 до 0,8 – то страна или регион относится к территориям ***со средним уровнем развития.*** Соответственно, при индексе человеческого развития ниже 0,5 – страна относится к группе стран с низким уровнем развития.

Автором был, проведем сравнительный анализ индекса человеческого развития по регионам Республики Узбекистан за период с 2010 по 2020 годы.

Динамика уровня жизни населения по регионам Республики Узбекистан за период с 2010 по 2020 год, на конец года.

Таблица №1

Годы / Регионы	2010			2015			2020		
	ВВП (ВРП) на душу населения долларов	Средняя продолжительность жизни, лет	Уровень образования	ВВП (ВРП) на душу населения долларов	Средняя продолжительность жизни, лет	Уровень образования	ВВП (ВРП) на душу населения долларов	Средняя продолжительность жизни, лет	Уровень образования
Республика Узбекистан	1685,2	73,0	99,84	2516,8	73,6	99,98	1697,39	73,4	99,99
Республика Каракалпакстан	803,05	70,4	99,83	1342,5	72,6	99,97	1107,54	72,5	99,98
Андижанская область:	1050,4	72,0	99,84	1716,9	72,3	99,98	1176,61	73,3	99,99
Бухарская область	1720,9	73,7	99,85	2444,9	75,0	100	1570,75	74,0	100
Джизакская область	1183,2	75,8	99,83	1896,3	75,9	99,97	1253,36	74,4	99,98
Кашкадарьинская область	1586,2	74,8	99,83	2051,2	74,8	99,96	1049,91	74,4	99,97
Навоийская область	3058,7	73,0	99,84	4076,4	74,3	99,99	4770,5	73,7	99,99
Наманганская область	884,6	72,9	99,85	1494,1	73,1	99,97	947,75	73,4	99,98
Самаркандская область	1256,8	72,7	99,86	1856,2	73,7	99,98	1080,42	73,4	99,99
Сурхандарьинская область	974,1	74,3	99,82	1658,5	74,4	99,97	905,76	73,3	99,97
Сырдарьинская область	1428,0	70,1	99,83	2305,1	70,7	99,97	1453,69	72,1	99,98
Ташкентская область	1779,3	71,7	99,86	2831,5	72,7	100	2108,47	72,4	100
Ферганская область	1048,0	72,8	99,84	1673,6	73,8	99,98	958,0	74,5	99,98
Хорезмская область	1113,8	72,6	99,83	1837,8	72,9	99,99	1108,66	72,2	99,99
г. Ташкент	2802,5	72,1	99,88	4458,9	73,7	100	3584,24	72,4	100

Составлено автором на основе данных www. stat.uz , www.cbu. Uz

ВВП (ВРП) на душу населения по регионам РУ в 2020 году, на конец года, в долларах США

Средняя продолжительность жизни населения по регионам РУ в 2020 году, на конец года, лет

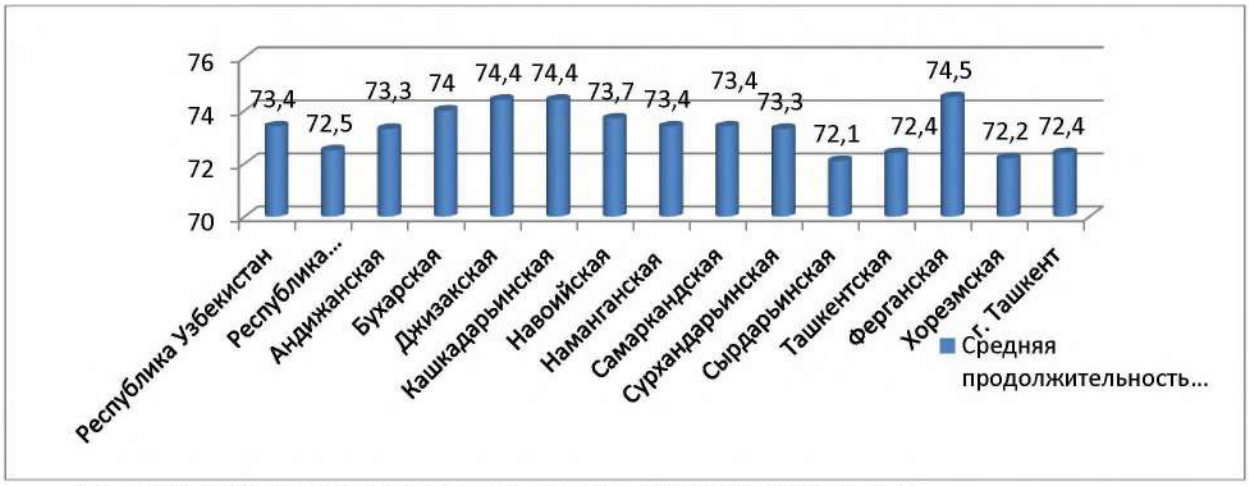

Источник: *Составлено автором на основе данных www. stat.uz*

Как видно из таблицы и графиков наибольший объем валового регионального продукта на душу населения приходится на Навоийскую область - 3770,5 долларов на человека и город Ташкент - 3584,24 долларов на человека соответственно. Наименьший объем валового регионального продукта на душу населения приходится на Наманганскую область - 947,75 долларов на человека и Сурхандарьинскую область - 905,76 долларов соответственно.

Наибольшая ожидаемая продолжительность жизни населения характерна для Ферганской области, она составляет 74 года 6 месяцев. Наименьшая ожидаемая продолжительность жизни населения характерна для Сырдарьинской области 72 года 1 месяц.

Для расчета индекса человеческого развития населения по регионам Республики Узбекистан в 2020 году были вычислены соответствующие частные индексы. В частности, индекс ожидаемой продолжительности жизни для Узбекистана в 2020году был рассчитан следующим образом:

Io = (73,4 — 25)/(85 — 25) = 48,4/60=0,806,

Индекс ожидаемой продолжительности жизни для Республики Каракалпакстан в 2020 году был рассчитан как:

Io = (72, 5— 25)/(85 — 25) = 47,5/60=0,7916, и т.д.

Где, как было сказано выше 25 лет — минимальный срок продолжительности жизни, 85 лет — максимальный срок, 73,4г.; 72,5г.; и т.д. — фактические значения показателя для Республики Узбекистан и ее регионов в 2020 году.

Расчет индекса валового национального дохода на душу населения для населения

Узбекистана и его регионов в 2020 году будет иметь следующий вид:

Для Узбекистана в целом:

Iv=(1697,4 — 100)/(4000— 100)=1597,4/3900=0,409,

Для Каракалпакстана:

Iv= (1107, 5— 100)/(4000— 100)= 1007,5/3900=0,258

и т.д.

Где:100 долларов США на душу населения - минимальное значение ВНД, 4000 долларов на душу населения - максимальное значение ВНД. 1697,39; 1107,54; 1176,61; ….1108,66; 3584,24 — фактические значения показателя для Республики Узбекистан и ее регионов.

Для наглядности сгруппируем рассчитанные значения индексов в виде таблицы, округлив с точностью до двух знаков после запятой и вычислим индекс человеческого развития для регионов Республики Узбекистан за период с 2010 года по 2020 год.

Индекс человеческого развития населения по регионам Республики Узбекистан с 2010 года по 2020 год, на конец года

Таблица №2

Годы / *Регионы*	2010				2015				2020			
	Iv	**Ip**	**Io**	**Ire**	**Iv**	**Ip**	**Io**	**Ire**	**Iv**	**Ip**	**Io**	**Ire**
Республика Узбекистан	0,41	0,8	0,95	**0,72**	0,62	0,81	0,95	**0,79**	0,41	0,81	0,94	**0,72**
Республика Каракалпакстан	0,18	0,76	0,94	**0,63**	0,32	0,79	0,94	**0,68**	0,26	0,79	0,93	**0,66**
Андижанская область	0,24	0,78	0,95	**0,66**	0,41	0,79	0,96	**0,72**	0,28	0,81	0,95	**0,68**
Бухарская область	0,42	0,81	0,95	**0,73**	0,6	0,83	0,96	**0,8**	0,38	0,82	0,94	**0,71**
Джизакская область	0,28	0,83	0,94	**0,68**	0,46	0,85	0,94	**0,75**	0,30	0,82	0,93	**0,68**
Кашкадарьинская область	0,38	0,83	0,94	**0,72**	0,5	0,83	0,94	**0,76**	0,24	0,82	0,95	**0,67**
Навоийская область	0,76	0,8	0,95	**0,84**	1,01	0,82	0,96	**0,93**	1,19	0,81	0,94	**0,90**
Наманганская область	0,2	0,8	0,95	**0,65**	0,36	0,8	0,94	**0,7**	0,2	0,81	0,95	**0,65**
Самаркандская область	0,3	0,79	0,96	**0,68**	0,45	0,81	0,95	**0,74**	0,25	0,81	0,93	**0,66**
Сурхандарьинская область	0,22	0,82	0,94	**0,69**	0,4	0,82	0,94	**0,72**	0,21	0,81	0,93	**0,65**
Сырдарьинская область	0,34	0,75	0,94	**0,68**	0,57	0,76	0,94	**0,76**	0,38	0,79	0,95	**0,71**
Ташкентская область	0,43	0,78	0,96	**0,72**	0,7	0,8	0,96	**0,82**	0,52	0,79	0,94	**0,75**
Ферганская область	0,24	0,8	0,95	**0,66**	0,4	0,81	0,95	**0,72**	0,22	0,83	0,93	**0,66**
Хорезмская область	0,26	0,79	0,94	**0,66**	0,45	0,8	0,96	**0,74**	0,26	0,79	0,94	**0,66**
г. Ташкент	0,69	0,79	0,96	**0,81**	1,12	0,81	0,96	**0,96**	0,89	0,79	0,94	**0,87**

Источник: *Составлено автором на основе рассчитанных данных*

Где:

Ire- индекс человеческого развития,

Iv- индекс валового национального дохода,

Ip - индекс ожидаемой продолжительности жизни населения,

Io - индекс образования

Максимально возможное значение индекса человеческого развития равно 1, его минимальное значение равно 0. Индекс человеческого развития равный 1, будет иметь территория (страна, регион), в которой средняя продолжительность жизни равна 85 годам, ВВП на душу населения равен 4000 долларам США, и 100% населения являются грамотными, а все, кто достиг соответствующего возраста, посещают начальную или среднюю школу, учатся в высшем или среднем учебном заведении.

Индекс человеческого развития по регионам Республики Узбекистан за период с 2010 по 2020 год, на конец года

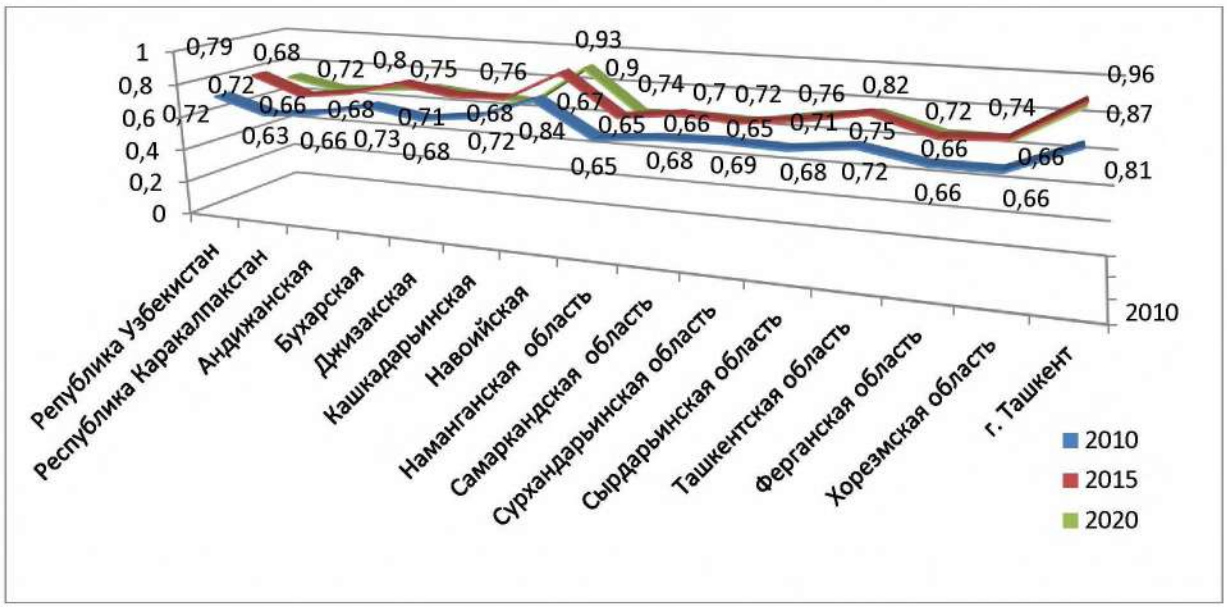

Источник: *Составлено автором на основе рассчитанных данных*

Индекс человеческого развития равный 0, будет иметь страна, в которой средняя продолжительность жизни равна 25 годам, ВВП на душу населения равен 100 долларам США, и 100% населения являются неграмотными.

Исходя из выше изложенного, анализируя представленные таблицы и графики можно сделать вывод о том, что индекс человеческого развития для Узбекистана в целом равен 0,72, что соответствует среднему уровню развития, наиболее высокий индекс человеческого развития, а следовательно и уровень жизни населения характерен для Навоийской области (0,90) и города Ташкента (0,89), что принято считать высоким уровнем развития. Он по всем выше рассмотренным показателям значительно превышает среднереспубликанский уровень.

Наиболее низкие значение индекса человеческого развития характерны для Сурхандарьинской (0,65), Хорезмской (0,66) и Наманганской (0,66) областей республики, что соответствует среднему уровню их развития. Во всех остальных регионах республики также имеются незадействованные возможности для повышения уровня жизни своего населения и повышения его социальной безопасности.

Расположение регионов республики по значениям ИЧР в 2020 году (три максимальных и три минимальных значения)

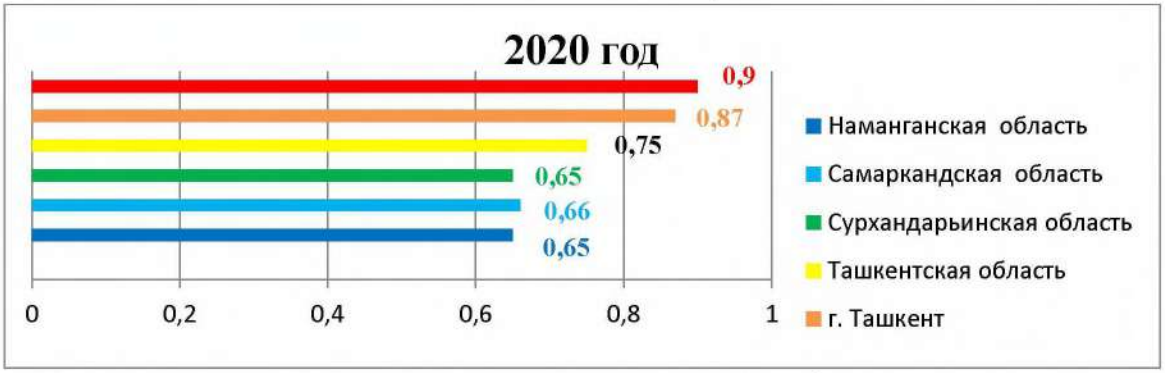

Источник: *Составлено автором на основе рассчитанных данных*

Представленная методика оценки уровня социальной безопасности обеспечивает фундамент для формирования стратегии социально-экономического развития в целом республики и ее каждого отдельного региона.

Угрозы в социальной сфере регионов Республики Узбекистан были и остаются на достаточно высоком уровне. Это и бедность, и расслоение населения, и безработица. Причем, выявленные региональные различия в степени социальной безопасности и имеющихся социальных угроз требуют разработки мероприятий с учетом специфики отдельных регионов республики.

Определив текущее состояние уровня социальной безопасности в контексте общественной безопасности целей устойчивого развития, соответствующие органы государственной власти будут иметь возможность провести те стратегические изменения, которые обеспечат достижение надлежащего уровня бюджетной эффективности как соотношение затрат и достигнутых результатов.

Таким образом, социальная безопасность человека в современном мире может быть обеспечена только целенаправленной на ее достижение социально-экономической политикой и действиями государства и общества. Для обеспечения социальной безопасности необходимыблагоприятные социально-экономические условия, в том числе стабильный экономический рост, обеспечение занятости населения, повышение уровня образования и охраны здоровья, институты социальной защиты, охрана культурных ценностей, создание действенной системы безопасностиличности, охране имущества граждан.

Использованная литература

1. Мирзиёев Ш.М. «Послание Президента Республики Узбекистан ОлийМажлису», 24.01.2020, http://www.press-service.uz.
2. Мирзиёев Ш.М. «Стратегия нового Узбекистана Т.2021 год. Издательство «Ўзбекистоннашриёти» - С. 170.
3. Аймакова П. М. Зарубежный опыт социального обеспечения населения // Актуальные исследования. 2020. №22 (25). С. 127-130. URL: https://apni.ru/article/1507-zarubezhnij-opit-sotsialnogo-obespecheniya.
4.Зеркалов Д. В. Социальная безопасность: монография. М. 2012. –С.4.
5. Косьмин А.Д., Кузнецова О.П., Косьмина Е.А. Краткий обзор подходов к измерению человеческого развития // Российское предпринимательство. – 2017. С.46.
6. Шиловцев А.В. Социальная безопасность в условиях глобализации: онтология проблемы // А. В. Шиловцев // Актуальные направления научных исследований XXI века: теория и практика: материалы научно-практической конференции. Воронеж: Изд-во ВГЛТА, 2013.С. 231 – 237.
7. Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник//Под ред. Сенчагова. В.К. 2-е изд. – М.: Дело, 2005. – 896 с.
8. http://www.stat.uz. Государственный Комитет Республики Узбекистан по статистике.
9. http://www.cbu. uz. Национальный банк Узбекистана.

Долгова И.Е. Высокий уровень жизни населения как основополагающий фактор социальной безопасности

Данная статья посвящена изучению теоретических и практических аспектов уровня жизни населения, основам его социальной безопасности. В статье анализ социальной безопасности населения Узбекистана был произведен на основе рассчитанного показателя «индекса человеческого развития» по регионам республики.

Ключевые слова: уровень жизни населения, социальная безопасность, индекс человеческого развития, продолжительность жизни, уровень образования, валовой национальный доход.

Dolgova I.Y. Ijtimoiy xavfsizlikning asosiy omili sifatida aholining yuqori turmush darajasi

Ushbu maqola aholi turmush darajasining nazariy va amaliy jihatlarini, uning ijtimoiy xavfsizligi asoslarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada O'zbekiston aholisining ijtimoiy xavfsizligi tahlili respublika hududlari bo'yicha hisoblangan "inson taraqqiyoti indeksi" ko'rsatkichi asosida amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: aholining turmush darajasi, ijtimoiy xavfsizlik, inson taraqqiyoti indeksi, umrko'rish davomiyligi, ta'lim darajasi, yalpimilliy daromad.

Dolgova I.E. High standard of living of the population as a fundamental factor of social security

This article is devoted to the study of theoretical and practical aspects of the standard of living of the population, the basics of its social security. In the article, the analysis of the social security of the population of Uzbekistan was carried out on the basis of the calculated indicator of the "human development index" for the regions of the republic.

Key words: standard of living of the population, social security, human development index, life expectancy, education level, gross national income.

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori,
iqtisodiyot fanlari doktori;
Xalikchayeva Sadokat Ilxomjonovna,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi
"O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari
va muammolari" ilmiy–tadqiqot markazi doktoranti

2023-YIL SOLIQ SIYOSATIDAGI O'ZGARISHLARNING SOLIQ BAZASIGA TA'SIRI MASALALARI

Kirish

Hammamizga ma'lumki iqtisodiyotning erkinlashuv sharoitida soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar davlat budjetining asosiy daromad manbai sanaladi. Bizning mamlakatimizda ham soliqlarning davlat budjetidagi hissasi 2021-2022 yillar makroiqtisodiy ko'rsatkichlariga asoslanib tahlil etsak 95 foizni ko'rsatmoqda. Chuqur mulohaza qiladigan bo'lsak, ayni kunlarda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar samaradorligini izchil amalga oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama jadal rivojlanishini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatni modernizatsiyalash, hayotimizning barcha sohalarini erkinlashtirish ayni paytdagi dolzarb masalasidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi"da milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash, soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish siyosatini davom ettirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va tegishli rag'batlantiruvchi choralarni kengaytirish kabi masalalarga alohida e'tibor qaratildi[1]. Va bu qonun zamirida "Budjetlararo munosabatlarni va soliq ma'muriyatchiligini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 208-sonli qaror[2] va "Soliq ma'muriyatchiligini isloh qilish davrida biznes uchun qulay shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 162-sonli qarorlar[3] bevosita soliq tizimini qamrab oldi, shuningdek, soha oldidagi muammolarni bartaraf etishga qator vazifalarni yukladi. Shunday ekan, albatta, yuqorida ta'kidlangan vazifalar ijrosini ta'minlashda jismoniy shaxslar daromad solig'i bazasini aniqlash tartibi va tamoyillari muhim rol o'ynaydi. Zero, Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi inson qadrini ulug'lashga yo'naltirilgan ijtimoiy himoya siyosati bo'yicha belgilangan vazifalar doirasida inson qadri va uning farovonligi uchun soliqlarning ta'siri bevosita muhimdir[4]. Mamlakat fuqarolari farovon turmush-tarzini belgilashda esa soliqlar bazasining to'g'ri aniqlanishi va yanada takomillashuvi soliqlarning adolatlilik prinsiplarida yaqqol namoyon bo'ladi. Soliqqa tortish jarayonining muhim bosqichi bu - soliq bazasini aniqlash tartibidir, ya'ni soliqlarni davlat budjetiga kelib tushishidagi eng muhim jarayon sanalib, bu bosqichda soliq bazasini aniqlash tartibini to'g'ri va adolatli tashkil etishda mavjud muammolarga duch kelinmoqda. Soliq bazasining aniqlanishiga qarab soliq yuki, soliq tushumlari hajmi, soliqqa oid huquqiy munosabatlar va shu kabi muhim jarayonlar yuzaga keladi. Bu jarayonlar esa o'z navbatida soliq ma'murchiligiga borib taqaladi hamda uni murakkablashtiradi. Yuqoridagi holatlar esa soliq bazasini aniqlash tartibining puxta mexanizmi ularning to'g'ri va aniq hisoblanishiga, davlat budjetiga yetarli miqdorda kelib tushishiga asos yaratuvchi asosiy manba ekanligini yana bir bor ko'rsatib beradi. Bizga ma'lumki, soliqlarning bazasiga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri bu davlat soliq siyosatdagi o'zgarishlar hisoblanadi. Bu o'zgarishlar soliq turlari bo'yicha ayrim imtiyozlarning qo'shimcha ravishda berilishi, ayrimlarining bekor qilinishi, soliq stavkalarining oshirilishi yoki kamaytirilishi, ba'zi bir soliq obyektlarining kengayishi yoxud qisqartilishi (soliq obyektidan chiqarib tashlanishi) va shu kabilar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 30 dekabrdagi PF-287-son farmoniga ko'ra 2023 yil 1 yanvardan Soliq kodeksiga bir qator o'zgartirishlar kiritildi, bu o'z navbatida respublikamizda amalda bo'lgan soliq va boshqa majburiy to'lovlarni soliq bazasiga turlicha omillar orqali ta'sir qilishi tabiiy. Shundan kelib chiqqan holda biz ushbu jarayonni mazkur maqolamizda tadqiqot obyekti sifatida belgilab oldik[5].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Soliq bazasi va soliq solish bazasini aniqlash qoidalari haqida so'z yuritar ekanmiz, soliq bazasi va unga ta'sir etuvchi omillar haqida hamda soliq bazasini aniqlash tartibining xususiyatlari xususida avvalo, N.V. Milyakovning "Налог и налоогблажение" darsligida "Ba'zi

hollarda soliq solinadigan baza aslida soliq stavkasi qo'llaniladigan soliqqa tortish obyektining bir qismidir" deyilgan bo'lsa[6], I.A. Mayburov "Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ida soliq solinadigan baza soliq solish obyektidan soliq chegirmalari miqdori bilan farqlanadi" deya ta'kidlagan[7]. S.S. Piroga esa maqolasida "Ukraina va Rossiya Federatsiyasi Soliq kodeksida QQS obyektining ta'rifi ushbu konsepsiyaning iqtisodiy ma'nosini aks ettirmaydi, bu soliq solinadigan bazani, uni hisoblash vaqtini obyektiv va aniq belgilashga imkon bermaydi, soliqning huquqiy mexanizmining keraksiz elementlarini – schot-fakturalarni va alohida buxgalteriya va soliq hisobini kiritish kerak. Qayd etilgan kamchiliklarni bartaraf etish uchun qo'shilgan qiymatni QQS obyekti sifatida belgilash va soliq solinadigan baza hisobini to'lov topshiriqnomalari (bank hisobvaraqlari) asosida yuritish lozim" degan[8]. Qolaversa, N.N. Shelemex bir maqolasida daromadlar va xarajatlarni shakllantirish tartibi, foydani soliqqa tortish maqsadida soliq solinadigan bazani aniqlash haqida o'z fikrlarini bayon qilgan bo'lsa [9], P.P. Gruzin alohida misollar bilan, agar soliq to'lovchida foizlarni tejash shaklida moddiy manfaatlar mavjud bo'lsa, soliq solinadigan baza qanday aniqlanishi ko'rib chiqqan[10].

K.I. Brikin ham soliq bazasi va uni aniqlash tartibi yuzasidan yuzasidan tadqiqotlar olib borgan va soliq solinadigan bazaning erroziyasiga qarshi kurashish, shuningdek, foydani soliqqa tortishdan olib qo'yish bo'yicha xalqaro va milliy tajribalarni o'z izlanishlarida ko'rib chiqqan olim hisoblanadi[11].

P.P.Gruzin esa o'zining izlanishlari natijasida yozgan turli maqolalarida soliq bazasi tushinchasiga ayni to'xtalib o'tmagan bo'lsada, keltirilgan alohida misollarda soliq to'lovchida foizlarni tejash shaklida moddiy manfaatlar mavjud bo'lsa, soliq solinadigan baza qanday aniqlanishini ko'rib chiqqan[12].

Qolaversa, A. Rabinovich, T. Kozenkovalar ham har xil turdagi soliqlar bo'yicha soliq solinadigan bazaning tarkibini ko'rib chiqgan olimlar sanaladi[13].

Mahalliy olimlarimizdan esa Q. Yahyoyev "Soliqqa tortiladigan bazani belgilash ikki usul bilan olib boriladi: to'g'ri usul va hisobli usul. To'g'ri usulda soliqqa tortiladigan daromad (foyda) doimiy muassasaning O'zbekistonda olgan jami daromadi bilan chet ellik yuridik shaxsning O'zbekistondagi faoliyati bilan bog'liq bo'lgan chegirmalari, shu jumladan, O'zbekiston va chet elda amalga oshirilgan boshqaruv va ma'muriy xarajatlarni qo'shib, farqi sifatida belgilanadi. Ikkinchi hisob usulida soliq bazasini aniqlash qiyin bo'lganda shu daromadni olishdagi xarajatlar salmog'iga nisbatan qilib hisoblash yo'li bilan aniqlanadi" deganining guvohi bo'lsak[14], A.Jo'rayev va Sh.Shirinov hamkorligida yaratilgan darslikda "Soliq solinadigan bazani aniqlash usuli soliq solish obyektining turiga va tavsifiga bog'liq. Soliq obyektining tavsifiga qarab soliq bazasini aniqlash usullarini quyidagi guruhlarga ajratishimiz mumkin: soliq to'lovchining daromadi asosida soliq bazasini aniqlash, soliq to'lovchining mahsulot, tovar, ish va xizmatlar sotuvidan olgan tushumi asosida aniqlanuvchi soliq bazasi, soliq to'lovchining unga tegishli bo'lgan mulki asosida soliq bazasini aniqlash usuli, soliq to'lovchining tadbirkorlik maqsadida foydalangan resurslari asosida soliq bazasini aniqlash usuli, soliq to'lovchining faoliyat turiga qarab soliq bazasini aniqlash usuli." kabi mulohazalar yuritilgan[15].

A.H. Ayubjonov va A.U. Salixod-jayevalarning ta'kidlarida esa soliq bazasining kengayishi yoxud torayishiga ta'sir etuvchi omillar va davlat budjetining tushum miqdoriga qay darajada bog'liqligi xususida ilmiy yondashuvlar aytib o'tilgan, masalan, soliqqa tortish bazasi joriy davrda oldingi davrga nisbatan 1 birlik ortishi, soliq tushumining 1,024 birlikka ortishiga olib kelishini xisob-kitoblarda ko'rsatib berilgan[16] .

O. Rashidov ham soliq bazasini aniqlash jarayonida muhim ko'rsatkichlardan biri bu o'lchov birligi ekanligini ta'kidlagan holda o'z mulohazalarini quyidagicha tavsiflagan: "Soliq bazasini o'rnatish uchun soliq bazasining o'lchov birligini bilish zarur bo'ladi. Soliq bazasining o'lchov birligi soliq bazasining miqdoriy ifodasini aniqlaydi. O'lchov birligi soliq solish obyektining mohiyatidan kelib chiqadi va u pul yoki moddiy shakllarda mavjud bo'lishi mumkin" [17].

A.S Jo'rayev va H.Abdullayevlarning tadqiqotlarida esa "Soliq asosi(bazasi) umumiy holda belgilangan soliqqa tortish davri mobaynida ma'lum hududdagi soliq to'lovchilar va soliqqa tortish obyektlarining yig'indisi" deya ta'rif berilgan va soliqqa tortiladigan bazani aniqlash usullari hamda uning elementlariga ta'sir etuvchi omillar xususida batafsil to'xtalib o'tishgan[18].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot metodologiyasi sifatida butun iqtisodiy hamjamiyat doirasida hamda respublikamiz soliq tizimida olib borilayotgan soliq islohotlari, mamlakatimiz Prezidenti qaror va farmonlarini chuqur o'rganish davomida analiz

va sintez va iqtisodiy matematik usullar, ilmiy mushohada, ma'lumotlarni guruhlash hamda prognozlash orqali nazariy tahlil usullaridan keng foydalanilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi

Soliqlarni undirish mexanizmining o'zi ham soliqlarni undirishga xizmat qiluvchi qo'shimcha qonunosti hujjatlarini ishlab chiqish va soliqlarni undirish jarayonida uslubiy asos bo'luvchi hamda amaliy undirish jarayonini ta'minlovchi mezonlar tizimini yaratishni taqozo qiladi. Soliqqa tortish jarayonining muhim bosqichi soliq bazasini aniqlash tartibi ekanligini e'tiborga olsak, bu bosqichda soliq bazasini aniqlash tartibini to'g'ri va adolatli tashkil etishda mavjud muammolarga duch kelmoqdamiz. Soliq bazasining aniqlanishiga qarab soliq yuki, soliq tushumlari hajmi, soliqqa oid huquqiy munosabatlar va shu kabi muhim jarayonlar yuzaga keladi. Bu jarayonlar esa o'z navbatida soliq ma'murchiligiga borib taqaladi hamda uni murakkablashtiradi. Yuqoridagi holatlar esa soliq bazasini aniqlash tartibining puxta mexanizmi ularning to'g'ri va aniq hisoblanishiga, davlat budjetiga yetarli miqdorda kelib tushishiga asos yaratuvchi asosiy manba ekanligini yana bir bor ko'rsatib beradi. Shu jihatdan soliq sohasidagi ba'zi o'zgarishlar va imtiyozlar soliq bazasiga qay darajada ta'sir etishini nazariy jihatdan tadqiq etishimiz mumkin bo'ladi.

2022 yilda olib borilgan soliq tizimidagi islohotlar natijasi o'laroq respublikamiz davlat budjetidagi soliq tushumlari 2021 yilga nisbatan 16 % ga oshgan, chunonchi, soliq organlari tomonidan 148,4 trln so'm tushumlar ta'minlanganligi, bu 2021-yilga nisbatan (20,4 trln so'm) 16% ko'p tushum degani. Jumladan, soliq turlari kesimida[19]:

mol-mulk solig'idan 4 trln so'm undirilib, 2021-yilga nisbatan 1,6 trln so'mga yoki 63 %;

yer solig'idan 5,3 trln so'm undirilib, 2021-yilga nisbatan 1,2 trln so'mga yoki 30 %,

AOSdan 2,5 trln so'm undirilib, o'tgan yilning mos davriga nisbatan 863 mlrd so'mga yoki 52 %;

QQSdan 32,8 trln so'm undirilib, 2021-yilga nisbatan 7,2 trln so'mga yoki 28 %;

JShODSdan 24,3 trln so'm undirilib, 2021-yilga nisbatan 5,4 trln so'mga yoki 28 % o'sishga erishildi.

Albatta, bu kabi ijobiy natijalar tizimdagi samarali islohotlar, yangi tajribalar, adolatli siyosat va puxta o'ylab qabul qilingan qonunlar natijasidir. Demak, sohada jarayonga kiritilgan o'zgarishlar va berilgan imtiyozlar har bir soliq turi bo'yicha soliq bazasiga ta'sirini ko'rib chiqishni taqozo etadi. Biz yuqoridagilardan kelib chiqib, 2023 yilda soliq sohasida yuritilishi rejalashtirilgan va qabul qilingan qarorlarning soliq bazasiga ta'siri masalalarini tahlil qilishni maqsad qildik.Soliqqa tortish jarayonining eng muhim bosqichi bu – soliq bazasini aniqlash tartibidir, ya'ni soliqlarni davlat budjetiga kelib tushishidagi davlat qo'lidagi noyob anjom yoxud richak sifatida ham foydalaniladi. Bu bosqichda soliq bazasini aniqlash tartibini to'g'ri va adolatli tashkil etish dolzarb ahamiyatli masaladir. Zero, iqtisodiyotda soliq bazasining aniqlanishiga qarab soliq yuki, soliq tushumlari hajmi, soliqqa oid huquqiy munosabatlar va shu kabi muhim jarayonlar yuzaga keladi. Bu jarayonlar esa o'z navbatida soliq ma'murchiligiga pirovardida esa iqtisodiy va soliq siyosatiga borib taqaladi hamda uni murakkablashtiradi. Yuqoridagi holatlar esa soliq bazasini aniqlash tartibining puxta mexanizmi ularning to'g'ri va aniq hisoblanishiga, davlat budjetiga yetarli miqdorda kelib tushishiga asos yaratuvchi asosiy manba ekanligini yana bir bor ko'rsatib beradi.

Soliq siyosatini amalga oshirishda xizmat qiladigan soliq dastaklari, ya'ni, imtiyozlar, stavkalar, soliqqa tortiladigan bazani shakllanishi va boshqalar kuchli ta'sir etuvchi va qiyin boshqariladigan soliq qurollaridir. Har qanday davrda va makonda olib boriladigan soliq siyosati va islohotlari shu hudud va zamon soliq bazasini aniqlash tartibi va mexanizmlariga chambarchas bog'langan, qolaversa yuqoridagi ta'sirlar iqtisodiy o'sishga va davlat budjeti daromadlar qismiga bog'langan, shuningdek, bu butun iqtisodiy tizimning harakatlar mexanizmining natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Bugungi kunda soliq siyosatimizda mamlakatimizning ijtimoiy iqtisodiy jihatdan jadal rivojlanishi, tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash hamda buning zamirida teng raqobat sharoit muhitlarini yaratish maqsadida samarali islohotlar, yangi ijobiy tajribalar, shuningdek yangi qonunlar va mavjud qonunlarni yanada takomillashtirish jarayonlari ketmoqda. Biz ushbu maqolada 2023 yil soliq siyosatidagi o'zgarishlarning bevosita soliq bazasiga ta'siri masalalarini ko'rib chiqamiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 30 dekabrdagi PF-287-son farmoniga ko'ra, 2023 yil 1 yanvardan soliq kodeksiga bir qator o'zgartirishlar, jumladan, 52 ta moddasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi hamda 2 ta yangi modda bilan to'ldirildi.

Bu o'zgarishlarga muvofiq, 2023-yil 1-yanvardan Respublikaning 208 ta tuman va

shaharlari 5 ta toifaga ajratiladi hamda toifadan kelib chiqib, tadbirkorlarga soliq imtiyozlari, subsidiyalar beriladi. 2023-yil 1-yanvardan 2026-yil 1-yanvarga qadar[20]:

*5-toifadagi tumanlarda ro'yxatdan o'tgan va shu hududlarda faoliyat yuritadigan tadbirkorlar foyda solig'i, AOS va ijtimoiy soliqni 1% miqdorida to'laydi (YaTTlar JShODSning qat'iy belgilangan summalarini to'lashdan ozod qilindi);

yuridik shaxslar mol-mulk va yer solig'ini mazkur soliqlar bo'yicha hisoblangan summani 1%i miqdorida to'laydi;

*4-toifadagi tumanlarda ro'yxatdan o'tgan va shu hududlarda faoliyat yuritadigan tadbirkorlik subyektlari uchun AOSning bazaviy soliq stavkasi 3% etib belgilandi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va xalq deputatlari viloyatlar Kengashlariga:

- 4-toifadagi tumanlar bo'yicha yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk va yer solig'iga Soliq kodeksi bilan belgilangan eng kam qiymatlarga 0,3 gacha;
- YaTTlar uchun qat'iy belgilangan miqdordagi JShODS bo'yicha 0,5 gacha kamaytiruvchi koeffitsiyent kiritish huquqi berildi.

Bu o'zgarishlar, albatta, soliq bazasiga miqdor va sifat jihatdan bog'lanadi, chunonchi ayrim toifadagi hududlarga berilgan imtiyozlar bu hudud soliq to'lovchilar ko'lamini miqdor jihatdan o'sishiga rag'batlantiradi va soliq bazasi ham sifat jihatdan kengayadi.

Bilvosita soliqlar bo'yicha 2023 yildagi soliq imtiyozlari va o'zgarishlarining soliq bazasiga ta'sirining tahlili

1-jadval.

№	Ko'rsatkich	2023 yil uchun o'zgartirishlar	Soliq bazasiga ta'sir darajasi
	1.QQS		
1.1	**Saqlab qolindi**	Soliq to'lovchilarning toifasi; Soliqni hisoblab chiqarish va to'lash tartibi; Soliq hisobotini taqdim etish muddatlari.	
1.2	**Pasaytirildi**	Soliq stavkasi 15 %dan 12 %ga	Soliq to'lovchilar soning ortishi soliq bazasini sifat jihatidan kengayishga rag'batlantiradi
1.3	**Qisqartirildi**	Qoplanadigan (qaytariladigan) QQS summasining asosliligi yuzasidan kameral soliq tekshiruvini o'tkazish muddatlari 60 kundan 30 kungacha	
1.4	**Bekor qilindi**	2023-yilning 1-aprelidan quyidagilar bo'yicha berilgan imtiyozlar: budjet mablag'lari hisobidan har yillik mineral xom ashyo bazasini rivojlantirish va qayta tiklash davlat dasturlari doirasida ko'rsatiladigan geologiya xizmatlari bo'yicha aylanma; pochta markalari, markali otkritkalar, konvertlarni realizatsiya qilish bo'yicha aylanma; budjet mablag'lari hisobidan bajariladigan ilmiy-tadqiqot va innovatsion ishlarni realizatsiya qilish bo'yicha aylanma; 2023-yil 1-iyuldan O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasining qo'riqlash bo'linmalari xizmatlari bo'yicha taqdim etilgan imtiyozlar.	Soliq bazasi kengayadi
	2. Aksiz solig'i		
2.1	**Saqlab qolindi**	Soliq to'lovchilarning toifasi Soliq hisobotini taqdim etish va soliqni to'lash muddatlari	
2.2	**Boshqa o'zgarishlar**	2023-yil 1-yanvardan boshlab alkogol mahsulotlarini (kuchsiz alkogolli ichimliklar bundan mustasno) ishlab chiqarishda aksiz solig'i aksiz to'lanadigan mahsulot tarkibidagi etil spirtining ulushidan kelib chiqqan holda hisoblab chiqariladi. Bunda ishlab chiqariladigan alkogol mahsulotining o'lchov birligi "litr" deb belgilandi (ilgari "dal" edi).	Soliq bazasini aniqlash tartibi yana ham mukammallashdi

Manba: https://buxgalter.uz/publish/doc/text176093_2022_yilda_soliq_solishda_nima_uzgaradi_jadval

1-jadvalga tayanib mulohaza qiladigan bo'lsak, QQS bo'yicha soliq to'lovchilarning toifasi,

soliqni hisoblab chiqarish va to‘lash tartibi, soliq hisobotini taqdim etish muddatlari saqlab qolindi va soliq stavkasi 15 %dan 12 %gacha pasaytirildi. Bu soliq to‘lovchilar soning ortishiga o‘z navbatida **soliq bazasini sifat jihatidan kengayishga rag‘batlantiradi**

Shuningdek, 2023-yilning 1-aprelidan quyidagilar bo‘yicha berilgan imtiyozlar bekor qilindi:

- budjet mablag‘lari hisobidan har yillik mineral xom ashyo bazasini rivojlantirish va qayta tiklash davlat dasturlari doirasida ko‘rsatiladigan geologiya xizmatlari bo‘yicha aylanma;
- pochta markalari, markali otkritkalar, konvertlarni realizatsiya qilish bo‘yicha aylanma;
- budjet mablag‘lari hisobidan bajariladigan ilmiy-tadqiqot va innovatsion ishlarni realizatsiya qilish bo‘yicha aylanma;
- 2023-yil 1-iyuldan O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasining qo‘riqlash bo‘linmalari xizmatlari bo‘yicha taqdim etilgan imtiyozlar.

Yuqoridagi imtiyozlarning bekor qilinishi QQS bazasining kengayishiga olib keladi. Bundan xulosa shuki, imtiyozlarning bekor qilinishi soliq bazasini kengaytirdi.

Qolaversa, Aksiz solig‘idagi o‘zgarish uning bazasini aniqlash tartibini yanada takomillashishiga sabab bo‘lib ya’ni, alkogol mahsulotlarini (kuchsiz alkogolli ichimliklar bundan mustasno) ishlab chiqarishda aksiz solig‘i aksiz to‘lanadigan mahsulot tarkibidagi etil spirtining ulushidan kelib chiqqan holda hisoblab chiqariladi. Bunda ishlab chiqariladigan alkogol mahsulotining o‘lchov birligi “litr” deb belgilandi (ilgari “dal” yedi).

Bevosita soliqlar bo‘yicha 2023 yildagi soliq imtiyozlari va o‘zgarishlarining soliq bazasiga ta’sirining tahlili

2-jadval.

№	Ko‘rsatkich	2023 yil uchun o‘zgartirishlar	Soliq bazasiga ta’sir darajasi
		1.Foyda solig‘i	
1.1	**Saqlab qolindi**	Soliq to‘lovchilarning toifasi; Soliq stavkalari; Soliqni hisoblab chiqarish va to‘lash tartibi.	
1.2	**Boshqa o‘zgarishlar**	Foydali qazilmalar kavlab olinadigan konlarda tog‘ jinslarini olib tashlash ishlari istiqbolni ko‘zlab amalga oshirilishini inobatga olgan holda, ular alohida amortizatsiya aktivlari guruhiga o‘tkazildi. Ushbu xarajatlar mazkur amortizatsiyalanadigan aktiv bo‘yicha amortizatsiya normasini, biroq 1 yilda jamg‘arilgan xarajatlar summasining 33 foizidan ortiq bo‘lmagan miqdorda, qo‘llash orqali soliq to‘lovchining jami daromadidan amortizatsiya ajratmalari ko‘rinishida chegirilishi nazarda tutilgan	Soliq bazasi torayadi
1.4	**Zararlarni kelgusiga o‘tkazish**	Kelgusiga o‘tkaziladigan zararlarning jami summasi joriy soliq davri soliq bazasining 60 %idan oshib ketmasligi bo‘yicha **talab bekor kilindi.**	Soliq bazasi torayadi
		2. JShDS	
2.	**Saqlab qolindi**	Soliq to‘lovchilarning toifasi; Soliqlarning stavkalari; Soliqlarni hisoblab chiqarish va to‘lash (shu jumladan, ShJBPHGA 0,1% o‘tkazish) tartibi..	
	Bekor qilindi	2023-yil 1-apreldan jismoniy shaxslarning hayotini uzoq muddatga sug‘urtalash haqini to‘lashga yo‘naltiriladigan jismoniy shaxslarning daromadlari qismida JShODS bo‘yicha imtiyozlar.	Soliq bazasi kengaydi
	Oshirildi	Jismoniy shaxslar o‘z daromadlarini ipoteka kreditlarini so‘ndirishga yo‘naltirganda, bir vaqtning o‘zida turar joy qiymati (bugungi kunda 300 mln so‘m) bo‘yicha talabni bekor qilgan holda, JShODS bo‘yicha soliq solinmaydigan daromad summasi 15 mln so‘mdan MHTEKMning 80 baravarigacha (yoki 920 000x80=73,6 mln so‘m).	Soliq bazasi toraydi

Manba: https://buxgalter.uz/publish/doc/text176093_2022_yilda_soliq_solishda_nima_uzgaradi_jadval

Yuqorida berilgan 2-jadval ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkinki, 2023 yil

foyda solig'i bo'yicha soliq bazasini aniqlash jarayoniga ta'sir o'tkazuvchi o'zgarishlardan biri bu foydali qazilmalar kavlab olinadigan konlarda tog' jinslarini olib tashlash ishlari istiqbolni ko'zlab amalga oshirilishini inobatga olgan holda, ular alohida amortizatsiya aktivlari guruhiga o'tkazilishidir. Ushbu xarajatlar mazkur amortizatsiyalanadigan aktiv bo'yicha amortizatsiya normasini, biroq 1 yilda jamg'arilgan xarajatlar summasining 33 foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda, qo'llash orqali soliq to'lovchining jami daromadidan amortizatsiya ajratmalari ko'rinishida chegirilishi nazarda tutilgan. Albatta, bu soliq to'lovchilar soliq bazasini qisqartiradi va kamroq soliq hisoblanishiga asos yaratadi.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'idagi eng muhim o'zgarishlardan biri bu jismoniy shaxslar o'z daromadlarini ipoteka kreditlarini so'ndirishga yo'naltirganda, bir vaqtning o'zida turar joy qiymati (bugungi kunda 300 mln so'm) bo'yicha talabni bekor qilgan holda, JShODS bo'yicha soliq solinmaydigan daromad summasi 15 mln so'mdan MHTEKMning 80 baravarigacha (yoki 920 000x80=73,6 mln so'm) oshirildi. Bu o'zgarish soliq to'lovchilar soliq bazasini qisqarishiga olib kelsa, 2023-yil 1-apreldan jismoniy shaxslarning hayotini uzoq muddatga sug'urtalash haqini to'lashga yo'naltiriladigan jismoniy shaxslarning daromadlari qismida JShODS bo'yicha imtiyozlarning bekor qilinishi soliq bazasini kengaytirmoqda.

3-jadval.

Resurs soliqlari bo'yicha 2023 yildagi soliq imtiyozlari va o'zgarishlarining soliq bazasiga ta'sirining tahlili

№	Ko'rsatkich	2023 yil uchun o'zgartirishlar	Soliq bazasiga ta'sir darajasi
1.Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq			
1.1	Joriy etildi	Qora, qimmatbaho, rangli va radioaktiv metallar, shuningdek nodir elementlar bo'yicha soliq bazasini aniqlash tartiblari kiritildi	Soliq bazasini aniqlash jarayoni yanada takomillashdi
5. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq			
5.1	Saqlab qolindi	Soliqni hisoblash va to'lash tartibi	
5.2	Joriy etildi	Quyidagilarga ega bo'lgan jismoniy shaxslar uchun bu soliqni to'lash joriy etildi: Tadbirkorlik faoliyati va daromad olish uchun mo'ljallangan noturar joy maqsadidagi ko'chmas mulk obyektlariga yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun mo'ljallangan soliq stavkalari bo'yicha; Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarga dehqon xo'jaliklari uchun belgilangan soliq stavkalari bo'yicha	Baza kengaydi

Manba: https://buxgalter.uz/publish/doc/text176093_2022_yilda_soliq_solishda_nima_uzgaradi_jadval

3-jadval ya'ni, resurs soliqlari bo'yicha 2023 yildagi o'zgarishlarining soliq bazasiga ta'sirining tahliliga nazar tashlasak, O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 30.12.2022 yildagi 4304-son qaroriga muvofiq Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq to'lovchilar uchun qora, qimmatbaho, rangli va radioaktiv metallar, shuningdek nodir elementlar bo'yicha soliq bazasini aniqlash tartiblari kiritildi[21]. Bu tartiblar soliq bazasini aniqlash jarayonini yanada aniqlashtiradi va takomillashtiradi.

Xulosa va takliflar

Yuqorida qilgan tahlillarimizdan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, soliq bazasiga ta'sir etuvchi omillar turlicha bo'lib, ular o'zining xususiyatiga qarab soliq bazasini miqdor yoxud sifat jihatdan kengaytirishi hamda qisqartirishi mumkindir. O'z navbatida soliq bazasi ham soliq to'lovchilar faoliyatiga bevosita ta'sir o'tkazuvchi omil sanalib, uning kengayishi yoki qisqarishi soliq to'lovchilar miqdoriga to'g'ridan to'g'ri ta'sir o'tkazadi, shuningdek, davlat budjetiga kelib tushishi, tushum miqdorining o'zgarishiga to'g'ri proporsiyada bog'langan. Qolaversa, soliq bazasiga ta'sir etuvchi omillar xususiyatlari, ularning o'ziga xos jihatlarini o'rganar ekanmiz, bu omillar aniqlanuvchi soliq bazasiga funksional yoxud nofunksional bog'lanishlarga ega bo'lishi mumkin ekan. Jumladan, soliq to'lovchi tadbirkorlar, xo'jalik yurituvchi subyektlar

sonining ortishi, jami daromad miqdorining oshishi, realizatsiya qilingan mahsulot, tovar, ish va xizmatlar baholari va birligining oshishi soliq bazasi kengayishiga to'g'ri proporsional bog'lanishda bo'lsa, mavjud soliqdan berilgan imtiyozlar, soliq bazasiga kiritmaydigan daromad va xarajatlar miqdorining o'sishi teskari proporsiyada bog'langanligini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa tariqasida aytmoqchi bo'lganlarimiz shulardan iboratki, soliq bazasiga soliq qonunchiligimizdagi kiritilayotgan ba'zi o'zgarishlar va berilayotgan imtiyozlarning ta'siri benihoya katta hamda muhimdir. Bu jarayon davlat budjetiga soliqli tushumlarining miqdorini sezilarli darajada oshirishi yoki qisqartirishi asos yaratuvchi asosiy manba ekanligini yana bir bor ko'rsatib beradi va bu omillarning xususiyatlari biz tomondan maqolada keltirilgan uslubiy yondashuvlarda o'z aksini topgan va katta ahamiyatga ega deb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1;4] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январъдаги «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сон Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Бюджетлараро муносабатларни ва солиқ маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш тўғрисида"ги 208-сонли қарори(15.04.2022)

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Солиқ маъмуриятчилигини ислоҳ қилиш даврида бизнес учун қулай шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 162-сонли қарор

4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси: -Т.: «Юридик адабиётлар публиш», 2020 й.- 624 б.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 30 декабрдаги ПФ-287-сон фармон

6. МИЛЯКОВ Н.В., Налоги и налогообложение: Учебник.- 5-е изд., перераб. и доп. –М.: ИНФРА-М, 2006. 509 с.

7. И.А. Майбуров Налоги и налогообложение_ред. _2017, 4-е изд. -558с; М.Р.ПИНСКАЯ Основы теории налогов и налагооблажения/ под научн.ред. д.е.н.,проф.Б.С.БАРДА: Морография. – М.:Издателъство Палеотип, 2004.-216с

8. С.С. Пирога Элементы правового механизма НДС: проблемы определения [Текст] / С. С. Пирога, И. С. Пирога // Налоги. - 2013. - № 3. - С. 28-32. - Библиогр. : с.32 (6 назв.) УДК ^a347.73 ББК 67.402 Рубрики: Право Финансовое право--Россия--Укра

9. Н.Н. Шелемех Фьючерсы, форварды, опционы - формирование доходов и расходов [Текст] / Н. Н. Шелемех // Бухучет в сельском хозяйстве. - 2016. - № 2. - С. 40-50. - Библиогр.: с. 50 (14 назв.). - Продолж. Начало: № 1 . – ISSN 2075-0250 УДК ^a336.22 ББК 65.261 Рубрики: Экономика Финансовая система

[10;12] П.П. Грузин (2008) Налогообложение материальной выгоды от экономии на процентах за пользование заемными (кредитными) средствами [Текст] / Бухгалтерский учет. N 10. - С. С. 26-32 УДК ^a336.0/.5 ББК 65.261 Рубрики: Экономика—Россия Финансовая система.

11. К.И. Брыкин (2017) Институт контролируемых иностранных компаний по законодательству Соединенных Штатов Америки [Текст] / Международная экономика. № 7. - С. 38-42. - Библиогр.: с. 42 (3 назв.) . – ISSN 2074-6040 УДК ^a338(1-775) ББК 65.6 Рубрики: Экономика Экономика развитых стран—США.

13. Козенкова Т, Зачупейко И (2012) // Особенности налогообложения прибыли в консолидированных налоговых группах [Текст] / РИСК: ресурсы, информация, снабжение, конкуренция. № 2, Ч. 2. - С. 324-330 : табл. - Библиогр.: с. 330 (5 назв.) УДК ^a658.152 ББК 65.261 Рубрики: Экономика Финансовая система.

14. Қ. Яҳёев Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти *Дарслик* Ғафур Ғулом номвдаги Адабиёт ва санъат нашриёти Тошкент — 2000;

15. А.Жўраев ва Ш.Ширинов

16. А.Ҳ. Аюбжонов ва А.У. Салиходжаева MOLIYA STATISTIKASI O'quv qo'llanma 239 b. 2019;

17. O. Рашидов, va bosh., 2011 ©Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011 PUL, KREDIT VA BANKLAR;

18. А.С Жўраев ва Ҳ.Абдуллаев

19. Ўзбекистон Республикаси Соолиы ыщмитаси матбуот хизмати маълумотлари
20. лех.уз/уз/пдфс/6333225
21. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 30.12.2022 йилдаги 4304-сон қарори

Xudoyqulov S.K., Xalikchayeva S.I. 2023-yil soliq siyosatidagi o'zgarishlarning soliq bazasiga ta'siri masalalari

Ushbu maqolada soliq tushumlari davlat budjeti daromadlarini shakllantirishdagi eng asosiy manba sifatida tadqiq etiladi, 2023 yil soliq qonunchiligidagi bir qator o'zgarishlar va berilayotgan imtiyozlarning soliq bazasiga ta'sirining tahlili, uning xususiyatlari, shuningdek, bilvosita va bevosita soliqning soliq solish bazasiga ta'sir etuvchi tashqi va ichki omillarning o'ziga xos jihatlari, soliq bazasini kengayishiga yoxud qisqarishiga olib keluvchi sabablar xususida muhokamalar olib boriladi.

Kalit so'zlar: soliqlar, iqtisodiyot, soliq siyosati, taraqqiyot strategiyasi, daromad, soliq bazasi, soliq kodeksi, soliq imtiyozlari.

Худойкулов С.К., Халикчаева С.И. Вопросы влияния изменений налогового законодательства 2023 года на налоговую базу

В данной статье исследуются налоговые поступления как основной источник в формировании доходов государственного бюджета, проводится анализ ряда изменений в налоговом законодательстве 2023 года и влияние данных льгот на налоговую базу, ее характеристики, а также рассматриваются конкретные внешние и внутренние факторы, влияющие на налоговую базу косвенных и прямых налогов, аспекты, причины, приводящие к расширению или сужению налоговой базы.

Ключевые слова: налоги, экономика, налоговая политика, стратегия развития, доход, налоговая база, налоговый кодекс, налоговые льготы.

Khudoykulov S.K., Khalikchaeva S.I. Issues of the impact of changes in tax legal 2023 on the tax base

In this article, tax revenues are studied as the main source in the formation of state budget revenues, an analysis of a number of changes in the 2023 tax legislation and the impact of the given benefits on the tax base, its characteristics, as well as specific external and internal factors affecting the tax base of indirect and direct taxes. aspects, reasons leading to the expansion or contraction of the tax base are discussed.

Key words: taxes, economy, tax policy, development strategy, income, tax base, tax code, tax benefits.

Djaydakbayev Murat Turgunovich,
O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi
Markaziy devoni Nazorat-taftish boshqarmasi boshlig'i

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MILLIY GVARDIYASIDA MOLIYAVIY NAZORAT O'TKAZISH JARAYONINI TASHKIL ETISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

O'zbekistonda "amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar doirasida aholining tinch va osoyishta hayotini ta'minlash hamda jamiyatimizda qonunga itoatkorlik va jamoat xavfsizligi madaniyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda" [1]. Jumladan, jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishidagi ishlarni «Xalq manfaatlariga xizmat qilish» tamoyili asosida tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizm va tartiblari joriy etilib, O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasining jamoatchilik tuzilmalari bilan o'zaro maqsadli hamkorligi yo'lga qo'yildi.

Shu bilan birga, jahonda kuchayib borayotgan turli xavf-xatar, qurolli mojarolar, qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar, el-yurt tinchligi va osoyishtaligiga tahdidlar, pandemiya, tabiiy va texnogen ofatlar mas'ul davlat tuzilmalariga, xususan O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasiga o'z faoliyatini yanada takomillashtirish vazifasini yuklamoqda.

Ana shunday mas'uliyatli vaziyatda mamlakatimizda tinchlik va osoyishtalikni, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini kafolatlash va himoya qilishda, jamoat xavfsizligini ta'minlash va jamoat tartibini saqlashda Milliy gvardiyaning o'rni va ahamiyati tobora ortib bormoqda. Shuni hisobga olgan holda mamlakatimiz mudofaa salohiyatini yanada mustahkamlash, qudratini oshirish Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib belgilandi.

Davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek: "Milliy armiyamizni zamonaviy qurol-yaroq va harbiy texnikalar bilan ta'minlashni yanada rivojlantirish ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolarini ijtimoiy jihatdan muhofaza qilishni kuchaytirish borasidagi ishlar izchil davom ettirilmoqda" [2]. Albatta ushbu tadbirlarni amalga oshirish uchun davlat budjetidan zarur mablag'lar ajratiladi.

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi faoliyatini rivojlantirish va takomillashtirish maqsadida hamda davlat budjetidan ajratilgan mablag'lar maqsadli va samarali sarflanishi uchun doimiy ravishda moliyaviy nazoratni amalga oshirish, shuningdek aniqlangan kamchiliklarni bartaraf qilish muhimdir. Buni amalga oshirish Milliy gvardiyaning moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan faoliyatini tegishli qonuniyatlarini ishlab chiqish hamda ma'lum bir tizimga solish orqali erishiladi. Ya'ni, Milliy gvardiyada ichki nazorat va moliyaviy nazoratni samarali tashkil qilish orqali doimiy nazorat, samarali faoliyat, ishonchli takliflar, tavsiyalar va qat'iy qoidalar yaratiladi.

Shuni qayd etish lozimki, ichki nazorat va moliyaviy nazorat faoliyatini birga tashkil etish zarur. Chunki, bu ikki faoliyat bir-birining o'rnini to'ldiruvchi, bir-biriga yordam beruvchi va o'zaro hamkorlikda ishlaganda yangi imkoniyatlarni ochadigan faoliyat hisoblanadi.

Milliy gvardiya tizimidagi bu ikki faoliyatning o'zaro mutanosib holda olib borilishida ularning faoliyatidagi o'zgarishlarni ko'ramiz. Bugungi kunda bo'linmalarda moliyaviy mablag'larning sarflanishi, hisob-hisobotlar bilan bog'liq muammolarning yechimi, korrupsiyaga qarshi kurashish va uning oldini olish bo'yicha chora-tadbirlar o'ta dolzarbdir.

Moliyaviy nazorat rivojlanishning yana bir muhim mezoni bu budjet tashkilotida ichki nazorat tizimining samarali tashkil etilishidir. Ichki audit va moliyaviy nazorat ichki nazorat bilan chambarchas bog'liq. Ichki nazorat tashqi auditning noto'g'ri ishlashi natijasida dastlab Shimoliy Amerika va Yevropa mamlakatlarida yuzaga kelgan. "1996 yildan beri G'arbda 673 ta yirik bankrotlik ro'y bergan va 54 foiz holatlarda, auditorlar bankrotlik davriga qadar to'lovga qodir bo'lmagan kompaniyalarning holati to'g'risida ijobiy xulosalar berishgan" [3].

Shundan keyin tashkilotning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarini kamaytirish uchun har qanday tashkilotda ichki nazorat tizimini tashkil qilinishi yo'lga qo'yildi.

Lekin, tashkilotda samarali ichki nazorat tizimini yaratish tashkilotni turli risklardan to'liq himoya qiladi, deb hisoblash noto'g'ri. Ichki nazorat yetarlicha ishonchni ta'minlay oladi, ammo hech qanday natijaga erisha olmaydi. Shuning uchun ichki nazorat ichki moliyaviy nazoratga yordam beruvchi sifatida qaraladi. Chunki, tashkilotning har bir xodimi ichki nazorat tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi va uning samaradorligi nafaqat, ichki tartib-qoidalar,

usullar, balki, tashkilotning barcha lavozimlaridagi xodimlariga bog‘liq. Ammo, afsuski Milliy gvardiya bo‘linmalarida ichki nazorat tizimini samarali tashkil etilgan, deb ayta olmaymiz. Buning uchun bo‘linmalarning barcha modiy-javobgar shaxslari o‘z vazifalarini to‘liq bajarishlari va o‘zaro hamjihatlikda ish olib borishlari lozim. Ularning o‘zaro aloqasi bir nechta ko‘rinishda bo‘ladi. (1-rasm)

Bo‘linmalarda ichki nazoratni samarali tashkil qilish uchun unga ta’sir qiladigan bir nechta omillarni hisobga olish kerak. Ichki nazorat tizimiga ta’sir etuvchi omillar nafaqat, ichki balki, tashqi ham bo‘ladi.

Shuningdek, ichki nazoratni tashkil qilishda tashqi muhitning ichki nazorat tizimiga ta’siri omilini hisobga olish lozim. Mamlakat miqyosida korrupsiyaga qarshi kurashni ommalashtirish, bo‘linmalar tomonidan ushbu sohada samarali chora-tadbirlar va amallarni bajarish, ommaviy axborot vositalarida keng yoritilgan ma’lumotlarni tarqatish va huquqbuzarlarga nisbatan choralar qo‘llashni targ‘ib qiladi. O‘z navbatida, bo‘linmalar moddiy-javobgar shaxslari ham yuqoridagi vaziyatlarga duch kelishi, uning jazolanishiga olib keladi.

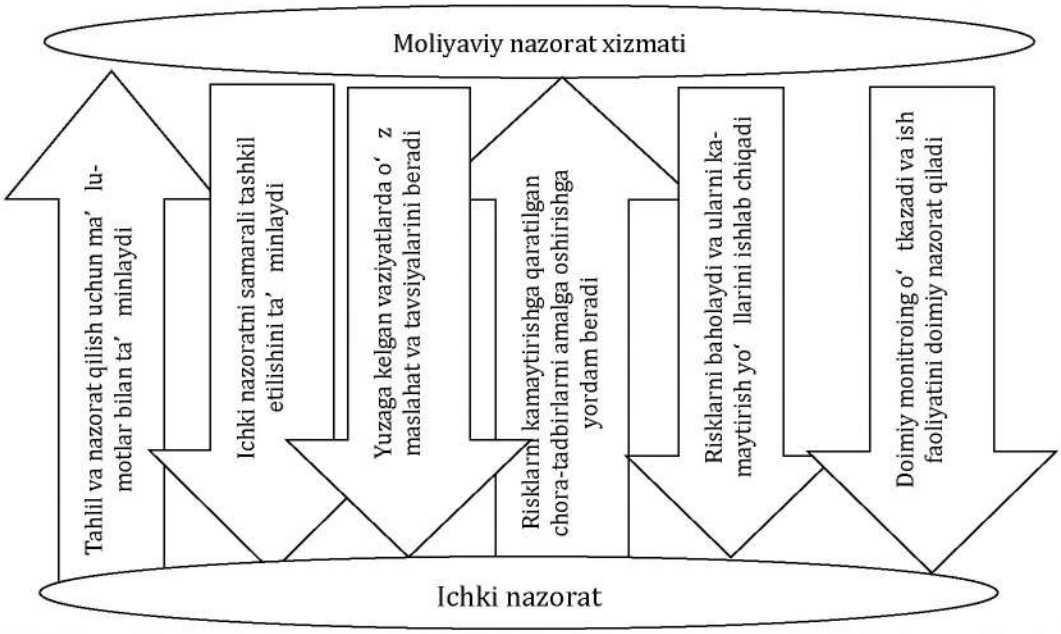

1-rasm. Milliy gvardiya moliyaviy nazorat va ichki nazorat tizimlarining o‘zaro aloqasi.

Ichki nazorat tizimining elementi sifatida boshqarish muhiti tashkilot xodimlariga ko‘proq bog‘liq, chunki jarayonlarni maksimal darajada tartibga solish, qoidalarni yaratish xato yoki noqonuniy harakatlarning oldini olishga qodir bo‘lmaydi. Shu sababli, tashkilotning rahbariyati barcha asosiy kuchlarni nazorat muhitini yaxshilash uchun xodimlar bilan ishlashga yo‘naltirishi kerak [4].

Ichki nazorat tizimining navbatdagi tarkibiy qismi risklarni baholashdir. Risk - bu kutilayotgan foyda, daromad yoki mol-mulk, pul mablag‘lari, boshqa resurslarning iqtisodiy faoliyat sharoitida, noqulay vaziyatlarda tasodifan o‘zgarishi bilan kutilmagan yo‘qotish xavfi hisoblanadi. Bu yo‘qotishlarning bir yoki boshqa darajasini paydo bo‘lish ehtimolligi chastotasi bilan o‘lchanadi. Eng xavfli risklar yo‘qotishlar darajasi kutilayotgan foyda qiymatidan ortib ketishi bilan bog‘liqdir [5].

Risklarni baholash bo‘linmaning barcha bo‘lim va xizmatlari tarkibini chuqur o‘rganishni taqozo qiladi. Bo‘linmaning risklarini baholash, ko‘p vaqt va ko‘p mehnatni talab qiladi. Chunki, bu jarayon murakkab hisoblanadi Shuning uchun bu jarayonga alohida tayyorgarlik talab etilib, bu vazifa ichki nazorat xizmatiga emas, ichki moliyaviy nazorat xizmatiga yuklatiladi. Ichki nazorat xizmati esa risklarni pasaytirishga qaratilgan chora - tadbirlarni amalga oshirishga yordam beradi. Shu o‘rinda ichki nazorat va ichki moliyaviy nazoratni o‘zaro aloqasi hamda ularni uyg‘unlashuvi alohida ahamiyat kasb etadi.

Ichki moliyaviy nazorat xizmatiga eng asosiy hujjat bo‘lib, ichki nazorat tizimini taqdim etgan ma’lumotlari hisoblanadi. Bo‘linmaning ichki nazorat tizimini to‘g‘ri tashkil etilganligi samaradorlik ko‘rsatkichlarining yuqori bo‘lishini ta’minlaydi.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, zamonaviy ichki moliyaviy nazorat hamda ichki nazorat o‘rtasida farqlar mavjud. Ichki moliyaviy nazorat

maqsadga erishish uchun ichki nazorat va risklarni boshqarish tizimlarining samaradorligini baholashda izchil va tizimli yondoshuvni qo'llash orqali yordam beradi [6].

Ichki nazoratni ishlab chiqish, joriy qilish va amalga oshirish, shuningdek uning samaradorligini baholash uchun eng yaxshi asos deb hisoblangan, tan olingan samarali ichki boshqaruv modeli, homiy tashkilotlar qo'mitasi - COSO tomonidan ishlab chiqilgan modeldir.

COSO modelida ichki moliyaviy nazorat hamda ichki nazorat ajralib turadi. Unda ta'kidlangan asosiy jihat shundan iboratki, ichki nazoratning holati bo'linmani boshqarish uchun javob beradi. COSO modeli ichki nazorat tizimi o'z-o'zidan emas, balki bo'linma uchun qo'yilgan maqsadlarga erishishga yordam beradigan mexanizm bo'lishi lozimligini e'tirof etadi.

Bizning COSO modeliga murojaat qilishimizdan asosiy maqsadimiz, Milliy gvardiya bo'linmalarida ichki nazorat hamda ichki moliyaviy nazorat tizimini samarali tashkil qilishda xalqaro tajribalardan foydalanishdir. Ammo, xalqaro tajribalarni to'g'ridan-to'g'ri mamlakatdagi tizimga moslashtirmasdan qabul qilib bo'lmaydi. Chunki har bir davlatni boshqa davlatlarga o'xshamagan o'z qonun-qoidalari va iqtisodiy muhiti mavjud. Shuni hisobga olgan holda, COSO modelidagi ichki nazorat hamda ichki moliyaviy nazoratni rivojlantirishning uch tomonlama o'zaro bog'langan tizimini ayrim komponentlariga o'zgartirish kiritib, mamlakatimiz iqtisodiy muhitiga moslashtirib, tashkil qilish lozim.

Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, Milliy gvardiya bo'linmalarida ichki nazorat hamda ichki moliyaviy nazorat tizimining samarali tashkil etilishi va ularning o'zaro hamkorlikda faoliyat yuritishini ta'minlash maqsadida xalqaro COSO modeli komponentlaridan foydalangan holda model ishlab chiqish lozim. Bu model bizning fikrimizcha, Milliy gvardiya bo'linmalarida ichki nazorat hamda ichki moliyaviy nazoratni o'zaro hamkorligi doirasida bo'linmaning faoliyatini samarali olib borilishini ta'minlab berishi shart.

Bundan kelib chiqib, biz uch tomonlama bog'liqlikni aks ettirgan COSO modelini faqat, ikki tomoniga murojaat etib, maqsadlar va tarkibi qismlarni tanlab oldik (2-rasm). Kubning uchinchi tomoni, ya'ni tashkiliy birliklarga murojaat qilmaganimizni sababi, bo'linma, tashkilot,muassasa, bo'limlar, xizmatlar va faoliyat turi aniq belgilangan bo'lib, uni qayta ta'kidlashga ehtiyoj yo'q.

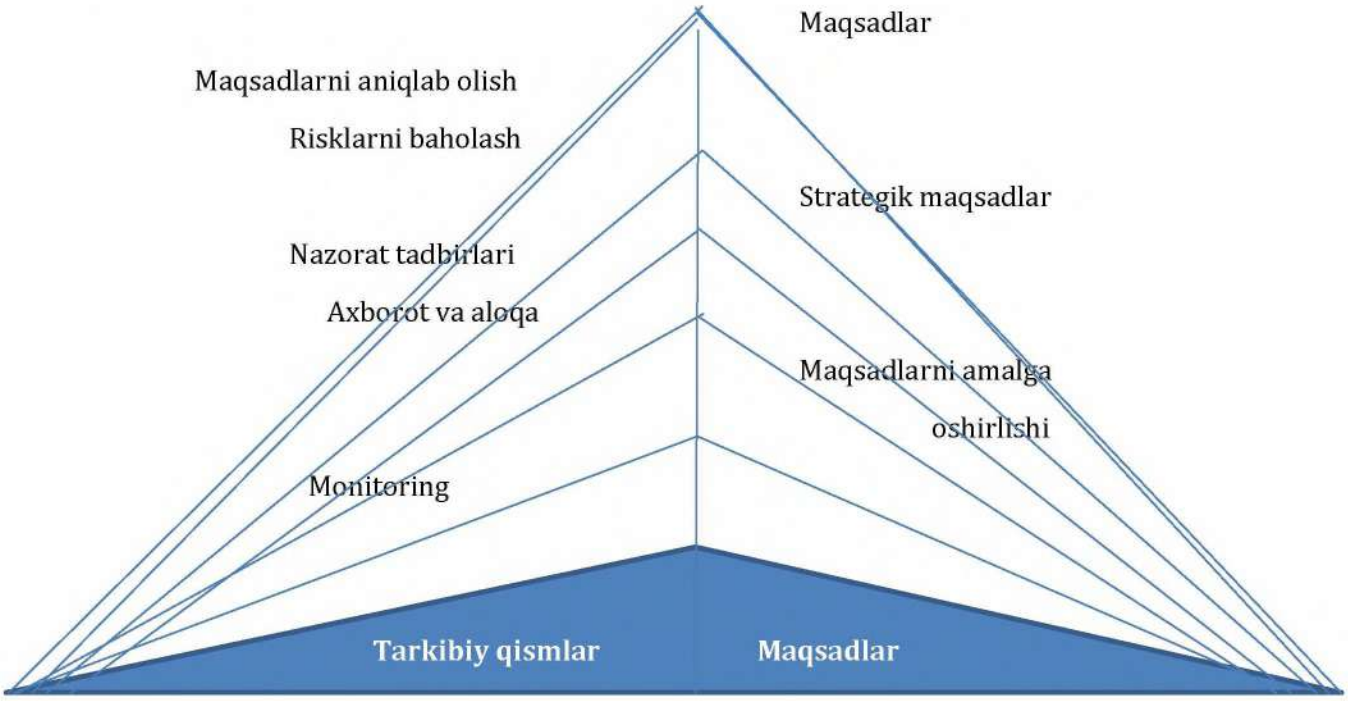

2-rasm. Milliy gvardiya bo'linmalarida ichki nazorat hamda ichki audit va moliyaviy nazoratni samarali tashkil etish komponentlari

Milliy gvardiya tarkibidagi ichki audit va moliyaviy nazorat hamda ichki nazoratni o'zaro hamkorligi hamda bo'linma faoliyatining doimiy nazorati uchun zarur bo'lgan maqsad va tarkibiy

qismlar bo‘linma faoliyatiga moslashtirildi. Bundan ko‘rinib turibdiki, Milliy gvardiya tarkibidagi ichki audit va moliyaviy nazorat ham ichki nazoratning bir qismini tashkil qilgan. Demak, taftishchi bir vaqtning o‘zida ichki nazoratni tarkibida ham uni tashkil qiladi, ham nazorat qiladi.

Bo‘linmaning ichki nazorat tizimini samarali tashkil etish bo‘linma rahbarining (komandirining) asosiy vazifasi hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, shu o‘rinda bo‘linma rahbari tomonidan ichki nazoratni tashkil etishda bajaradigan vazifalarini aytib o‘tish lozim:

vazifalarni, sifat ko‘rsatkichlarini belgilash hamda yillik rejalarni ishlab chiqish, vazifalar bajarilishini rejalashtirish, monitoring qilish va hisobot topshirish hamda resurslardan oqilona va samarali foydalanishni nazorat qilish;

vazifalarni bajarish bilan bog‘liq risklarni aniqlash va ularni boshqarish;

samarali kadrlar boshqaruvi va xodimlarga o‘z majburiyatlarini bajarishda zarur bo‘ladigan vakolatlarni taqdim etish;

bo‘linma oldiga qo‘yilgan vazifalarni bajarish maqsadida shu bo‘linmaning tashkiliy tuzilmasini ishlab chiqish va tasdiqlash;

o‘ziga yuklatilgan vakolat va majburiyatlar ijrosi uchun javobgarlikdan ozod etmagan holda vakolat va majburiyatlarni boshqa shaxslarga yuklatish;

asosiy jarayonlarni rasmiylashtirish va ish tartib-taomillarni ishlab chiqish, bo‘linmada odob-axloq, hisobdorlik, shaffoflik va oshkoralikni ta’minlash hamda bo‘linma xodimlari o‘rtasida javobgarlik va majburiyatlarni taqsimlash;

firibgarlik, talon-torojlik, poraxo‘rlik va boshqa qonun buzilish holatlarini oldini olish va aniqlash bo‘yicha tegishli tadbirlarni belgilash, choralarni ko‘rish va tartib-taomillarni joriy qilish [7].

Milliy gvardiya tarkibida moliyaviy boshqaruv mustaqil bo‘lgan barcha bo‘linmalarda ichki nazoratni ta’minlash uchun ichki tekshiruv komissiyalari tuziladi. Ichki tekshiruv komissiyasi bo‘linmaning moliyaviy boshqaruvini biladigan xodimlardan iborat tarkibda tuziladi. Bo‘linma moliya-xo‘jalik faoliyatini tashkil etuvchi barcha mansabdor shaxslar komissiya tarkibiga kiritilmaydi. Ichki tekshiruv komissiyasi raisi va a’zolaridan iborat tarkibda bo‘linma rahbarining (komandirining) buyrug‘i bilan keyingi yil boshlanishiga bir oy qolganda bir yil muddatga tayinlanadi.

Ichki tekshiruv komissiyasi bo‘linmaning moliya-xo‘jalik faoliyatini yiliga ikki marta - yilning birinchi va ikkinchi yarmida, yarim yillikning oxirgi oyida, bu yil yakunlanishini nazarda tutgan holda, ya’ni yilning birinchi yarmi uchun iyul va ikkinchi yarmi uchun keyingi yilning yanvar oyida tekshirishga hamda ma’lumotlarni rasmiylashtirishga, shundan so‘ng bo‘linma rahbariga (komandiriga) axborot berishga majburdir.

Ichki nazoratning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

pul mablag‘larining mavjudligi va saqlanishini tekshirish, tovar-moddiy boyliklarning kamomadi, noqonuniy o‘zlashtirilishi, o‘g‘irlanishi va sarflanishini aniqlash va oldini olish;

moliya-xo‘jalik operatsiyalarining qonuniyligi va maqsadga muvofiqligini tekshirish;

amalga oshirilgan moliya-xo‘jalik operatsiyalarini pul bilan tasdiqlovchi hujjatlarning mavjudligi va qonuniyligini hamda buxgalteriya hisobi kitoblarida to‘g‘ri aks ettirilganligini tekshirish;

xarid qilingan tovar-moddiy boyliklarning buxgalteriya kitoblariga to‘g‘ri va to‘liq kirim qilinganligini tekshirish;

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlariga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga, boshqa qonun hujjatlariga, Milliy gvardiyaning buyruq va direktivalari talablariga rioya qilish;

mansabdor shaxslarga qo‘shinlar xo‘jaligini boshqarishiga amaliy yordam ko‘rsatish, xo‘jalik faoliyatini tashkil etish uchun mas’ul mansabdor shaxslar tomonidan yuz berishi mumkin bo‘lgan suiiste’molliklar va qonun buzilishiga yo‘l qo‘ymaslik [8].

Bo‘linmaning ichki tekshiruv komissiyasi quyidagilarni tekshiradi:

pul mablag‘lari, qimmatbaho buyumlar, qat’iy hisob shakllari mavjudligini va ularning buxgalteriya hisobi ma’lumotlariga muvofiqligini;

naqd pul va qimmatbaho buyumlarning saqlanishini, shuningdek, kassada naqd pulni saqlashning belgilangan talablarga rioya etilishi ta’minlanganligini;

pul mablag‘larini qabul qilishning to‘g‘riligini, ularni to‘liq va o‘z vaqtida kirim qilinishini, ularni sarflashning to‘g‘riligini va maqsadga muvofiqligini;

pul tushumlari va chiqimlari uchun asl tasdiqlovchi hujjatlarning mavjudligini, ularning rasmiylashtirilishini va buxgalteriya kitoblarida

aks ettirilishining to‘g‘riligini;

pul mablag‘larini tarqatish varaqlari va buxgalteriya kitoblarida jami summalar natijalarini hisoblashning to‘g‘riligini, buxgalteriya hisobi va hisobotining holatini;

hisoblangan summalar va avanslar berilishining to‘g‘riligini hamda ularni to‘lashning o‘z vaqtida amalga oshirilishini;

xarid qilingan tovar-moddiy boyliklarni buxgalteriya hisobi kitoblariga muvofiq qabul qilishni hamda ularni to‘liq va o‘z vaqtida kirim qilinishini;

moliyaviy masalalar bo‘yicha shaxsiy tarkibning shikoyatlari va arizalarini o‘z vaqtida hal qilinishini hamda oldingi taftish va tekshirish dalolatnomalari bo‘yicha belgilangan talab va tavsiyalar bajarilganligini.

Ichki tekshiruv komissiyasi bo‘linmaning pul mablag‘lari va tovar-moddiy boyliklari kimda bo‘lishidan qat’iy nazar, mavjudligini tekshirish huquqiga ega. Bo‘linma moliya organi boshlig‘i, xizmatlar boshliqlari va boshqa mansabdor shaxslari ichki tekshiruv komissiyasiga moliya-xo‘jalik faoliyatini tekshirishda ko‘maklashishlari, uning talabiga ko‘ra tekshirilishi shart bo‘lgan hujjatlarning asl nusxalarini taqdim etishlari, tegishli ma’lumotlar va tushuntirishlar taqdim etishlari shart.

Ichki tekshiruv komissiyasi tomonidan suiiste’mollik va jiddiy moliyaviy huquqbuzarliklar (kamomadlar, o‘g‘irlik, mablag‘larning noqonuniy sarflanishi) aniqlansa, komissiya raisi bu haqda dalolatnoma tuzishdan oldin darhol qonuniy qaror qabul qilish uchun bo‘linma rahbariga (komandiriga) xabar beradi.

Ichki tekshiruv komissiyasining raisi va a’zolari nazoratni suiiste’mol qilish va sifatsiz o‘tkazish bilan bog‘liq faktlarni noto‘g‘ri yoritganliklari hamda bo‘linma mansabdor shaxslari pul mablag‘lari va tovar-moddiy boyliklardan qonunga xilof ravishda foydalanilganlik holatlarini ichki tekshirish komissiyasidan yashirganliklari uchun belgilangan tartibda javobgar bo‘ladilar.

Ichki tekshiruv komissiyasi yarim yillik moliyaviy xo‘jalik faoliyatini tekshirishdan tashqari, bo‘linma rahbarining (komandirining) ko‘rsatmasi bilan bo‘linma kassasida saqlanayotgan pul mablag‘lari va qimmatbaho buyumlarning mavjudligini to‘satdan tekshirishni o‘tkazishi mumkin. Bundan tashqari, moliya-xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi nizomga muvofiq “ichki hujjat tekshiruvlaridan qat’iy nazar, bo‘linma rahbari (komandiri) har oyda kamida bir marta bo‘linmaning kassasida naqd pul va qimmatbaho buyumlar mavjudligini to‘satdan tekshirishni amalga oshiradi.

Bo‘linmada moliya-xo‘jalik faoliyatni tashkil etish, buxgalteriya hisobini to‘g‘ri va o‘z vaqtida yuritilishini ta’minlash, moliyaviy huquqbuzarliklarni bartaraf etish to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘linma rahbari (komandiri) zimmasiga yuklatilgan, shuningdek, moliya-xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi nizomga binoan rahbarga “Bo‘linma rahbari (komandiri) moddiy vositalar hisobini tayinlangan mansabdor shaxslar va komissiya orqali inventarizatsiya, xo‘jalik faoliyatini tekshirish va hujjatli taftish vaqtida davriy ravishda tekshiradi” deb belgilangan [9].

Albatta bo‘linmada ichki nazorat tizimi rahbar (komandir) tomonidan normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq tashkil etilsa, ichki tekshiruv komissiyasi yuklatilgan vazifa va majburiyatlarni vijdonan bajarsa bo‘linmada moliya-xo‘jalik faoliyati to‘g‘ri yuritiladi va turli xil moliyaviy huquqbuzarliklarning profilaktikasi amalga oshiriladi.

Milliy gvardiya bo‘linmalarida moliyaviy nazorat xizmati tomonidan o‘tkazilgan taftish va tekshirishlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ayrim bo‘linmalarda ichki nazorat to‘g‘ri tashkil etilmaganligini, normativ-huquqiy hujjatlar talablari to‘liq ijro etilmaganligidan dalolat beradi.

Mazkur holatlarning yo‘l qo‘yilishiga bo‘linmada ichki nazorat va risklarni baholashning talab darajasida tashkil etilmaganligini aytishimiz mumkin. Agar ichki nazorat tomonidan risklar va boshqa moliyaviy huquqbuzarliklar baholanganda hamda tahlil qilinganda ushbu holatlarning oldi olingan bo‘lar edi.

Xulosa. Yuqorida bildirilgan fikrlardan ko‘rishimiz mumkinki, ichki moliyaviy nazorat:

birinchidan, ichki nazorat tizimining samaradorligini va rahbariyat hamda ma’muriy va boshqaruv xodimlari vazifalarini bajarish sifatini mustaqil baholashdan iborat. Shu sababli, moliyaviy nazoratning asosiy tamoyillaridan biri uning mustaqilligidir. Moliyaviy nazorat faoliyati bo‘linmaning boshqaruvi, ish yuritishi va buxgalteriya hisobi bilan bevosita aloqada bo‘lishi kerak. Ushbu xodimlar moliyaviy nazorat jarayonida ishtirok etishlari, natijalarini o‘z faoliyatlarida qo‘llashlari, tavsiya, taklif, maslahatlardan foydalanishlari lozim.

ikkinchidan, bo‘linmada ichki nazorat moliya-xo‘jalik sohasida risklarni pasaytirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishga ko‘maklashadi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, ichki

moliyaviy nazorat xizmati hamda ichki nazoratning o‘zaro aloqasi tizimli, uyg‘unlashgan bo‘lishi zarur, shundagina samaradorlik ko‘rsatkichlari yuqori darajada bo‘lishi ta’minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 29 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-27-сон фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 13 январдаги Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ташкил этилганининг 30 йиллиги ва Ватан ҳимоячилари куни муносабати билан байрам табриги, https://president.uz.

3. Аганина Р.Н. Правовое регулирование аудиторской деятельности в РФ: диссертация канд. юрид. наук: 12.00.03 /Аганина Рената Надимовна.- М, 184 с. 2009.

4. Агарков Г.А. “Международные модели управления рисками: Возможности применения и результаты”, Статья “Международный бухгалтерский учет”,13 (2016), 52-68, https://cyberleninka.ru.

5. Коммитет спонсорских организаций Комиссии Тредвея (COSO). Управление рисками. Риск соответствия управление: Применение COSO ERM FRAMEWORK. Ноябрь 2020. [Электронный ресурс]. https://www.coso.org.

6. Кунц Н.З. “Организация и методика проведения контрольных мероприятий, оформление и реализация их результатов”, лекция, финансовый университет при правительстве Российской Федерации -2014.

7. Хамидова З.У. «Бюджет ташкилотларида ички аудит хизматини ташкилий услубий жиҳатлари», «Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш», мавзусидаги республика миқёсидаги илмий-амалий конференцияси тезислар тўплами, - Тошкент. 2020 йил 15 май, 56-58 б.

8. Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Қўмондонининг 2017 йил 1 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси ҳарбий қисм ва муассасаларида молия-хўжалик фаолияти тўғрисидаги вақтинчалик низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 60-сонли буйруғи.

9. Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Қўмондонининг 2017 йил 19 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси қўшинларида хўжалик фаолиятини юритиш тартиби тўғрисидаги вақтинчалик низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 77-сонли буйруғи.

Djaydakbayev M.T. O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasida moliyaviy nazorat o‘tkazish jarayonini tashkil etishning asosiy yo‘nalishlari

Maqolada O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasida moliyaviy nazorat o‘tkazish jarayonini tashkil etishning asosiy yo‘nalishlari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: moliyaviy nazorat, ichki nazorat, risk.

Джайдакбаев М.Т. Основные направления организации процесса финансового контроля в национальной гвардии Республики Узбекистан

В статье освещены основные направления организации процесса финансового контроля в Национальной гвардии Республики Узбекистан.

Ключевые слова: финансовый контроль, внутренний контроль, риск.

Djaydakbaev M.T. The main directions of the organization of the process of financial control in the national guard of the Republic of Uzbekistan

The article highlights the main directions for organizing the financial control process in the National Guard of the Republic of Uzbekistan.

Key words: financial control, internal control, risk.

Kuldashev Ikrombek Xamidullayevich,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
Tahririyat-noshirlik bo'limi boshlig'i,
texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

FAVQULODDA VAZIYATLARDA FUQAROLAR HIMOYASINI TA'MINLASH VA JANGOVAR BO'LINMALAR SHAXSIY TARKIBINING XAVFSIZLIGIGA ERISHISH SHART-SHAROITLARI VA XAVFLILIK OMILLARI TAHLILI

Xavfsizlik va barqarorlik muammosi jahon hamjamiyati oldida turgan eng asosiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda[2]. Xavfsizlik o'zi bir murakkab jarayon bo'lsa, uni ta'minlashga qaratilgan sa'y-harakatlar undanda murakkabroq hisoblanadi. Chunki ana shu sa'y-harakatlar xavfsizlikning istiqbolini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Qutqaruv xizmati va qutqaruvchi maqomi to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasida, favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish – favqulodda vaziyatlar ro'y berganda o'tkaziladigan hamda odamlarning hayotini asrab qolish va sog'lig'ini saqlashga, atrof tabiiy muhitga yetkaziladigan zarar va moddiy talafotlar miqdorini kamaytirishga, shuningdek favqulodda vaziyatlar ro'y bergan zonalarning kengayishiga yo'l qo'ymaslikka hamda xavfli omillar ta'sirini tugatishga qaratilgan qutqaruv ishlari va kechiktirib bo'lmaydigan ishlar kompleksi etib ta'riflanganligi, mazkur qonunning "Qutqaruv xizmatlari va qutqaruv tuzilmalarining asosiy vazifalari" deb nomlangan 5-moddasida asosiy vazifalardan biri sifatida, "Odamlarning hayotini asrab qolish va sog'lig'ini saqlash yuzasidan kechiktirib bo'lmaydigan ishlarni amalga oshirish, shuningdek favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish" vazifasi belgilangan bo'lib, bu vazifalar mazkur yo'nalishdagi ishlar samaradorligini oshirish bilan birga, atrof tabiiy muhitga yetkaziladigan zarar va moddiy talafotlar miqdorini kamaytirishga qaratilgan bo'lishi lozim[1]. Shulardan kelib chiqib vazifalarni amalga oshirishda texnik vositalarning zamonaviy turlarini ishlab chiqish[3] da, mavjud kuch va vositalardan oqilona foydalanish borasida ko'plab tadqiqotlarni amalga oshirishni dolzarbligini ko'rsatmoqda.

Gaz va neft konlarida sodir bo'lgan avariyaviy favvoralarda kuniga millionlab tonna gaz va neft yonib ketishi va bunday yong'inlar bir necha oy davom etishi mumkin[8]. Natijada, atrof-muhitning ifloslanishining ko'lami tahlikali darajada yuqori bo'lishi, iqlimiy va biologik falokatlarga olib kelishiga sabab bo'ladi. Gaz va neft favvoralarining quvvati bo'yicha shartli ravishda kuchsiz kuniga 500 ming m³, o'rtacha kuniga 1 mln. m3gacha va kuchli kuniga 1 mln. m³ va undan ko'p debitiga bo'linadi. Neft favvoralarining debiti kuniga 200 tonna va undan ko'pni tashkil etadi. Kuchsiz favvoradagi mash'alaning balandligi 40÷0 m, kuchli favvoradagi mash'alaning balandligi esa 70 va undan ortiq metrga yetadi[6].

Yonayotgan favvoralarni bartaraf etishda yong'in va avariya xizmati bo'linmalarining issiqlik nurlanishi ta'sirida ishlari uzoq davom etishi, ko'plab miqdorda kuch va vositalarni jalb etishni talab qilishi, issiqlik oqimlari ta'sirining o'ta yuqori qiymatlari, shuningdek, boshqa xavfli va zararli omillarning yuzaga kelishi xususiyatiga ega[7]. Bu jarohatlanishlar, kasalliklar, ayrim hollarda odamlarning o'limiga, texnikalarning va texnik vositalarning ishdan chiqishiga hamda yo'qolishiga olib keladi.

O'tgan davrlarda O'zbekiston Respublikasi hududida gaz va gaz-neft konlarida sodir bo'lgan avariyaviy holatlarning tahlil qilinadigan bo'lsa, 1996-yil 19-mayda Qashqadaryo viloyatining Ko'kdumaloq konidagi 108-sonli qudug'ida avariyaviy favvora sodir bo'lib, favvora alangasining balandligi 700 atmosfera qatlam bosimida qariyb 180 metrni, quduqning debiti esa kuniga 12÷8 mln.m³ ni tashkil etgan.

Mazkur favqulodda vaziyat oqibatlarini bartaraf etishga 200 nafardan ortiq YoXX harbiy xizmatchilari jalb etilgan bo'lib, quduq og'zi atrofida metalldan yasalgan to'rtta nazorat postlarini o'rnatish orqali 4 ta ikki qavatli temir tunuka (list) devoridan bo'lgan o'lchami 7x2x2 metrli pana joy bilan ta'minlangan jangovar uchastka tashkil etilgan. Jangovar vazifalarni imkon qadar yaqin bo'lgan masofadan bajarishga imkoniyat yaratish va shaxsiy tarkib xavfsizligini ta'minlash maqsadida pana joyga lafet stvolidan uzluksiz suv quyib turilgan. Bunda nazorat postlarining devorlari issiqlik oqimlarining yuqori ta'siri ostida yuzlab darajadagi haroratgacha ko'tarilib qizib ketganligini, bu esa ularning ichidagi havoning kuchli isishiga olib kelganligini ko'rish mumkin. Yoz kunlari Qashqadaryo cho'lida termometrning simob ustuni 50-550S gacha ko'tarilishini hisobga olib, avariyaviy favvora og'ziga yo'naltirilgan konvektiv

havo oqimi ham yengillik keltirmaganligini, chunki ular 500C dan sezilarli darajada isishga olib kelganligini kuzatishimiz mumkin.

Bunday sharoitda navbatchilik smenalari (har biri 8÷0 kishi) har 40÷0 daqiqada maxsus transport vositalari yordamida almashtirilishiga qaramasdan uzluksiz suv iste'moli va kuchli terlash, belgilangan muddat oxiriga kelib zaiflik boshlanganligi, harakatlarning o'zaro muvofiqligi yomonlashishi kuzatilgan. Yuqori issiqlik oqimlari va kuchli qizigan yer mustaqil harakatlanish imkoniyatini bera olmagan. Haroratning keskin o'zgaruvchanligi yer yuzasida qizigan qatlam va qumning mayda kukunini hosil qilib jangovar kiyim ichiga kirishiga olib kelgan. Avariyaviy favvora o'chog'i yaqinida jangovar vazifalarni bajarish maqsadida chanaga o'rnatilgan tuynukka ega metall sisternadan iborat maxsus transport kuchli gusenitsali traktor yordamida ko'chirilishi orqali amalga oshirilgan.

Jangovar uchastkalarni suv bilan ta'minlash to'rttadan PNS-110 nasos stansiyasi o'rnatilgan (shunlardan, ikkitasi ishchi, ikkitasi zaxira) ikkita sun'iy suv omboridan amalga oshirilgan. Smenalardan birida 3-sonli jangovar uchastkani suv bilan ta'minlaydigan PNS-110 nasosi ishdan chiqqanligi, suv yo'qligidan ishchi yenglar qisqa vaqt ichida yonib ketganligi, 3-sonli nazorat posti va favvora oqimini suvlash uchun suv yetkazib turgan lafet va qo'l stvollari erib yaroqsiz holga kelgan. Yangi stvollarni o'rnatish va ushbu hudud zonasidan fontan oqimiga suv yetkazib berishni tiklash bo'yicha barcha urinishlar kutilgan natijani bermagan.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, favvora tanasini suv bilan ta'minlash uchun bevosita quduq og'zi atrofi yaqinida eng kuchli issiqlik oqimlaridan himoyalanmagan lafet stvollarini o'rnatish va vaziyatning o'zgarishiga bog'liq holda har bir lafet stvolidan suv oqimini yetkazib turish yo'nalishini tez-tez to'g'rilashni amalga oshirish zaruriyati navbatchi smena tomonidan bajariladigan eng xavfli va og'ir ishlardan biri hisoblanadi.

Nazorat posti deformatsiyasining tezlashib borishi sababli navbatchi smenani zudlik bilan olib chiqishga qaror qilingan. Shoshilinch suratda tashish paytida maxsus transport qalin bo'sh qatlami bo'lgan hududga tushib, jadallik bilan o'raga kirib ketishiga olib kelgan. Natijada besh nafar harbiy xizmatchilar ikkinchi va uchinchi darajali kuyish tan jarohatini olish tashhisi bilan shifoxonaning jonlantirish bo'limiga yotqizilgan.

Qariyb ikki oyga yaqin davom etgan avariyani bartaraf etish ishlari davomida 4 kishi halok bo'lgan va 50 dan ortiq xodim (xizmatchi)lar turli darajadagi kuyish jarohatlari olgan, bitta PNS-110 nasosi, bitta ATs-40 avtotsisternasi, 60 dan ortiq QD-50, QD-70 qo'l dastaklari va 37 ta lafet dastaklari ishdan chiqqan, 10 km dan ortiq yong'in o'chirish yenglari yonib ketgan.

2002-yil 2-dekabrda huddi shu konning 146-sonli qudug'ida suv-gaz-kondensat oqimining o'z-o'zidan yonishi sodir bo'lib, alanga balandligi 95 metrgacha ko'tarilgan. Avariya oqibatlarini bartaraf etishda 300 dan ortiq harbiy xizmatchilar (qutqaruvchilar) jalb etilgan[7]. Yuqori darajali issiqlik nurlanishi ta'sirida jangovar vazifalarni bajarish davrida maxsus himoyalovchi texnik vositalarning yetishmovchiligi natijasida, jalb etilgan 15 nafar harbiy xizmatchilar turli darajalardagi kuyish jarohatini olgan, shuningdek, 30 nafarga yaqini shamollash va yurak-qon tomir kasalliklari bilan kasallanishiga olib kelgan. Issiqlik oqimlarining o'ta yuqori shiddatliligi ta'sirida 7 km ga yaqin yong'in o'chirish yenglari yonib ketib, 18 ta QD-50, QD-70 stvollari va 28 ta PLS-20 lafet dastaklari ishdan chiqqan. Mazkur avariyaviy favvorani bartaraf etish ishlari qariyb 47 sutkani tashkil etgani bilan ahamiyatli hisoblanadi[3].

Xavfli omillarning tahlili va neft va gaz favvoralarida jangovar bo'linmalar shaxsiy tarkibining xavfsizligiga erishish shartlari.

1-jadval

Avariyaviy favvoralarning barcha xavfli va zararli omillarini quyidagi asosiy guruhlarga bo'lish mumkin[6]:	
I guruh barcha gaz va neft favvoralariga xos bo'lgan xavfli omillar	issiqlik oqimining o'ta yuqori darajadagi zichligi
	yuqori darajagi shovqin
II guruh bo'lishi mumkin bo'lgan (ehtimol) xavfli omillar	qattiq jinslar, burg'ulash uskunalarining tashlanmalari;
	quduqdan zaharli gazlarning tashlanmalari;
	krater va grifonlarning hosil bo'lishi;
	quduq favvorasi xususiyatining o'zgarishi;

	katta maydonlarda neft mahsulotlaridan ko'lmaklarining shakllanishi;
	portlash xavfi bo'lgan gaz bulutining shakllanishi.
III guruh sub'ektiv xarakterdagi xavfli omillar	xizmatlar shaxsiy tarkibining kasbiy, jismoniy va psixologik tayyorgarligi darajasining yetarli emasligi;
	xavfsizlik texnikasi qoidalarini buzilishi;
	jangovar bo'linmalar shaxsiy tarkibini xavfli omillar namoyon bo'lishining turli darajadagi shiddatliligidan himoya qilish bo'yicha qabul qilingan qarorlarning nomutanosibligi.

Avariyaviy favvoralar xavf-xatari yetarlicha yuqori bo'lgan dengizdagi neft platformalaridan foydalangan holda neft va gaz qazib olishda [4; 5], odamlarga va ekologiyaga salbiy ta'sir ko'rsatadigan qo'shimcha xavfli omillar paydo bo'ladi.

Bularning barchasi katta jismoniy va ruhiy-asab og'irligi, issiqlik urishi, organizmning haddan tashqari sovib ketishi, jarohatlar, kasb kasalliklari va hatto o'limga sabab bo'lishi mumkin.

Hozirgi vaqtda neft va gaz konlarida sodir bo'lgan avariyaviy favvoralarni bartaraf etishning yuqori samarali usullari ishlab chiqilgan bo'lib, ulardan foydalanish favvoralarni o'chirish samaradorligini oshiradi, ammo jangovar bo'linmalar shaxsiy tarkibini yonayotgan favvoraning issiqlik ta'siridan himoya qilish muammosini hal qilmaydi.

Yuqori haroratli zonada ishlaydigan harbiy xizmatchilarning kiyimi kirzadan yoki mol terisidan tayyorlangan etiklar, issiq poytavalar, paxtali shimlar, nimchalar, quloqchinli bosh kiyimlar, podshlemnik (shlem yoki kaskaning tagidan kiyiladigan to'qima bosh kiyim), kaskalar, brezentli kostyum yoki plashlar va qo'njli qo'lqoplardan (issiq va brezentli) iborat bo'lishi kerak [6]. Yuzni kuyishdan himoya qilish uchun organik oyna qalqonchali kaskalardan foydalaniladi. Bunday anjom bilan shaxsiy tarkibning uzoq muddat ishlashiga issiqlik oqimi zichligi 4,2 kVt/m2 dan yuqori bo'lmagan hollardagina ruxsat beriladi [7].

Oldindan suv bilan namlantirilgan va suv oqimini sepish himoyasidagi maxsus issiqlik o'tkazmaydigan anjomlardan foydalanilganda, shaxsiy tarkib 14 kVt/m2 zichligidagi issiqlik oqimidagi hududda 5 daqiqagacha qisqa vaqt mobaynida ishlay oladi[1]. Kigiz yoki boshqa issiqlik o'tkazmaydigan material bilan himoyalangan va uzluksiz suv oqimi bilan namlantirib turilgan texnika ushbu hududda 5?0 daqiqa ishlashi mumkin.

Favvora oqimining kuniga 1 mln. m3 gazga soniyasiga 10÷5 litr suvning solishtirma sarfida issiqlik oqimining zichligi 2 marta va kuniga 1 mln. m3 gazga 30 litr suv oqimlari berilganida 3 martaga kamayadi. Ko'chma maxsus guruhiy himoya vositalaridan foydalangan holda suv pardalarini hosil qilish orqali issiqlik oqimining zichligini sezilarli darajada pasaytirish mumkin.

Ishlab chiqarilgan yangi texnologiya, yong'in alangasidan chiqadigan issiqlik oqimlarini 100–200 baravar kamaytirib, har qanday kichik masofada yong'in o'chog'iga yaqinlashish va yong'in o'chirish moddalarini uzatadigan uskunalardan samarali foydalanish, shuningdek, avariyaviy-qutqaruv va tezkor (shoshilinch) ishlarni xavfsiz bajarish imkonini beradi [6]. Maxsus himoya vositasining bir kvadrat metrining og'irligi 12÷4 kg dan oshmaydi, bu esa jangovar bo'linmalar shaxsiy tarkibiga qisqa vaqt ichida jangovar uchastkalarga joylashtirish imkonini beradi. Himoya vositasi yarim shaffof bo'lib, bu yonish zonasidagi vaziyatni doimiy ravishda kuzatib borish va zaruriy jangovar harakatlarni tezkorlik bilan bajarish imkonini yaratadi.

Yuqorida keltirilgan himoyalash texnik vositalarining barcha foydali xususiyatlari, gaz va neft favvoralarini o'chirishda munosib turdagi himoya vositalarini qo'llashning zarurligi va maqsadga muvofiqligini belgilaydi. Maxsus guruhiy himoyalash uskunasining xavfsizlik texnikasi va mehnatni muhofaza qilish muammolarini bartaraf etish bilan bir vaqtning o'zida jangovar harakatlarning samaradorligini oshiradi.

Jangovar sharoitda Ko'kdumaloq konining 146-sonli qudug'idagi avariyani bartaraf etishda old tomoni IK-nurlanishni ekranlovchi yon devor va shiftli 2x2x2 metr o'lchamdagi issiqlikdan himoya qiluvchi yo'lakning bosh elementi ko'rinishidagi himoyalash qurilmasining tajriba namunasi sinovdan o'tkazildi. Tajriba qurilmaning umumiy og'irligi taxminan (o'rnatilgan sirpang'ichning og'irligi bilan birga) 380 kg ni tashkil etgan, bu esa uni 7? nafar shaxsiy tarkibning kuchi bilan sudrab yurish imkonini

beradi. Ichki devorlarda harorat 150S dan, old tomon devorlarda esa 500S dan va pana joy ichidagi havo harorati 10-120S dan oshmadi.

Ob-havo sharoiti: bulutli, vaqti-vaqti bilan qor yog'adi, havo harorati kunduzi –50S, kechasi – 100S, yengil shamol. Favvoraning og'ziga yaqin joyda konvektiv havo oqimlari chet (periferiya)dan favvora og'ziga yo'naltirgan. Sun'iy suv omborlaridan yetkazib beriladigan suv loy va qum aralashmalari bilan nihoyatda ifloslanganligi sababli (bu ekranlarni sovutish tizimi purkagichlar (forsunkalar)ning to'lib qolishiga olib kelishi mumkinligi aniqlandi.

Orttirilgan tajribalar va tadqiqotlar asosida suvni tozalashda dag'al (1,5 mmdan katta aralashmalarni ushlab qoladigan) va mayda (0,5 mmdan katta aralashmalarni ushlab qoladigan) tozalash filtrlari ishlab chiqildi va sinovdan o'tkazildi. Dag'al tozalashda ikkita (asosiy va zaxira) va mayda to'rtta (bitta – asosiy va uchta - zaxira) filtrlardan foydalanildi. Mazkur filtrlar to'lib qolgan tiqinlardan oson va tezda tozalash imkonini berdi.

Dag'al tozalash filtri shunday ishlab chiqilgan ediki, filtrdan o'tadigan suv oqimi uni o'z-o'zidan tozalashi kerak edi. Filtrlarni butun muddat ishlatish davomida zaxira dag'al tozalash filtridan foydalanish umuman talab qilinmadi. Mayda tozalash filtrlarining bunday sharoitlarda ishlash tajribasi shuni ko'rsatdiki, ularni har 6-8 soatlik ishlashdan keyingina profilaktik tekshiruvni talab qilinishi isbotlandi (1-rasm).

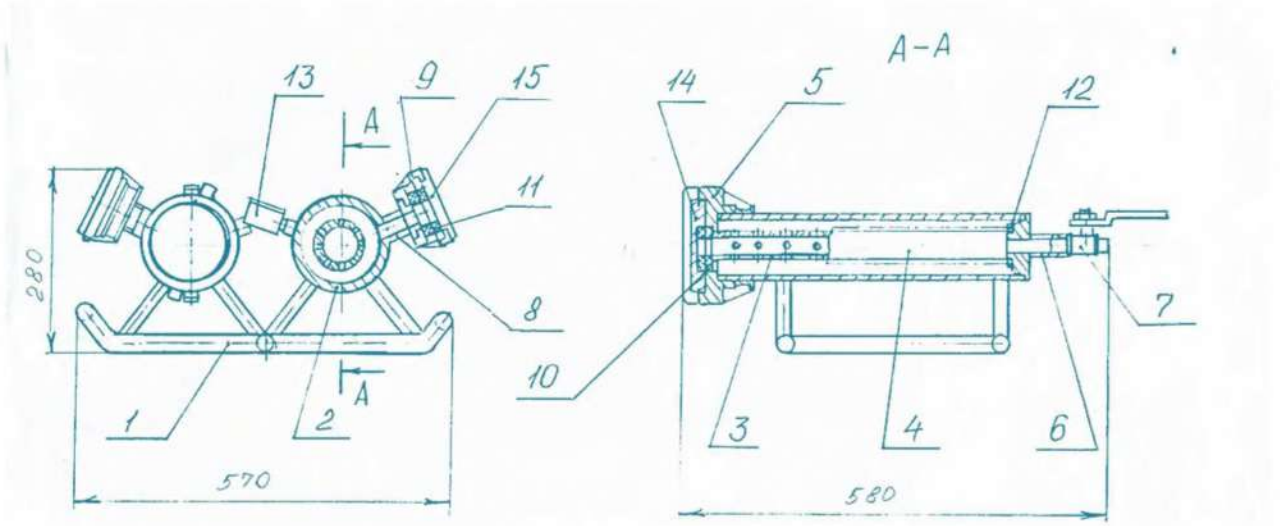

1-rasm. Filtrlovchi blok FB-01.00.000

1-asosi; 2-filtr korpusi; 3-dag'al tiqinlardan tozalovchi filtr qismi; 4-mayda tiqinlardan tozalovchi filtr qismi; 5,9-yarim ulagich krani; 6,8-tarqatuvchi va quyuvchi quvur; 7-quyish krani; 10, 11, 12 – mahkamlovchi monjetlar; 13-manometr; 14, 15-yopqich (zaglushka).

O'tkazilgan tajribalarning oxirgi kunida preventor kesish mobaynida quduqning favvoralash xususiyati o'zgardi. Favvoraning vertikal alangasi har tomonga purkalgan gorizontal oqim tartibiga o'tdi. Ushbu alanga ta'sirida qisqa vaqt ichida oddiy metall nazorat postining devorlari yuqori darajali issiqlik ta'sirida deformatsiyaga uchrashi kuzatildi. Shu vaqtning o'zida metall nazorat postining yonida joylashgan maxsus guruhiy himoyalovchi uskunasining tajriba namunasi alanga ta'siriga bardosh bera oldi, bu esa favvora og'zi yaqinida bevosita yagona pana joy sifatida foydalanish imkonini yaratdi. Sinovning butun davri davomida maxsus guruhiy himoyalash uskunasining namunasi ishlashida hech qanday nosozliklar kuzatilmadi.

Shunday qilib, gaz kondensati favvorasidagi haqiqiy yong'indagi jangovar sinovlar tajribasidan kelib chiqib ta'kidlash lozimki, bunday qurilmalardan foydalanish odamlarning shikastlanishi va o'limi xavf-xatarini kamaytirishi, ularning sog'lig'i va ish faoliyatini saqlashga yordam berishi va bunday favqulodda vaziyatlar oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha ish samaradorligini oshirishi bilan izohlanishini ko'rishimiz mumkin.

Gaz va neft favvoralarida yuzaga kelgan avariyalarni bartaraf etilishida himoya qurilmalarining turi va ularning kerakli sonini tanlash ma'lum bir qiyinchilik tug'diradi. Bu nafaqat jangovar harakatlarning xususiyati va turiga, balki shiddatli issiqlik oqimining ta'siri, favvora sodir bo'layotgan joydagi sharoit (ushbu joyning relfi va

suv bilan ta'minlanganligi, yer ustining tarkibi va boshqalar) va yong'in sodir bo'layotgan vaqtdagi ob-havoga bog'liq holda jangovar bo'linmalar shaxsiy tarkibini yetarli darajadagi xavfsizligini ta'minlanishiga bog'liq.

Maxsus guruhiy himoya qurilmasi 8÷0 kishidan iborat jangovar bo'linmalar shaxsiy tarkibini favvoraning issiqlik ta'siridan himoya qilish uchun mo'ljallangan. Favvora og'zidan 25÷0 m masofada o'rnatiladi. Navbatchilik mobaynida shaxsiy tarkib qo'l dastaklari yordamida maxsus texnika va odamlarni sovutib turish, favvora xususiyatining o'zgarishini kuzatish, himoya qurilmasida mavjud tuynuk yordamida favvora og'zi jihozlari va stvolini sovutish uchun suv yetkazib berish, quduq og'zi atrofida o'rnatilgan lafet dastaklari (qutqaruv anjomlari) ishlashiga tuzatishlar kiritib borishga imkoniyat yaratildi[10].

Nazorat postiga tutashgan issiqlikdan himoya yo'lakni yig'ib, bo'laklarga ajratiladigan modullardan oson va tez yig'ish mumkin (2x2 m o'lchamdagi himoya qurilmasining yuqori qismida 2x0,8 m qiya soyabon bilan, 2-rasmga qarang). Ikki modulning soyabonlarini birlashtirganda 2 m uzunlikdagi yuqori darajadagi issiqlik nurlanishidan va gazlangan hududlardan aholini xavfsiz joyga olib chiqishga va jangovar bo'linmalar tomonidan avariya-qutqaruv ishlarini amalga oshirish mumkin bo'lgan yo'lak hosil qilindi. Yo'lakni qo'llashning har bir holatida uning uzunligi issiqlik tarqalishining kuchiga qarab belgilanadi. Katta masofada alohida turgan himoya qurilmalari yugurib yengib o'tish mumkin bo'lgan oraliq masofa bilan joylashtirildi (2-rasm).

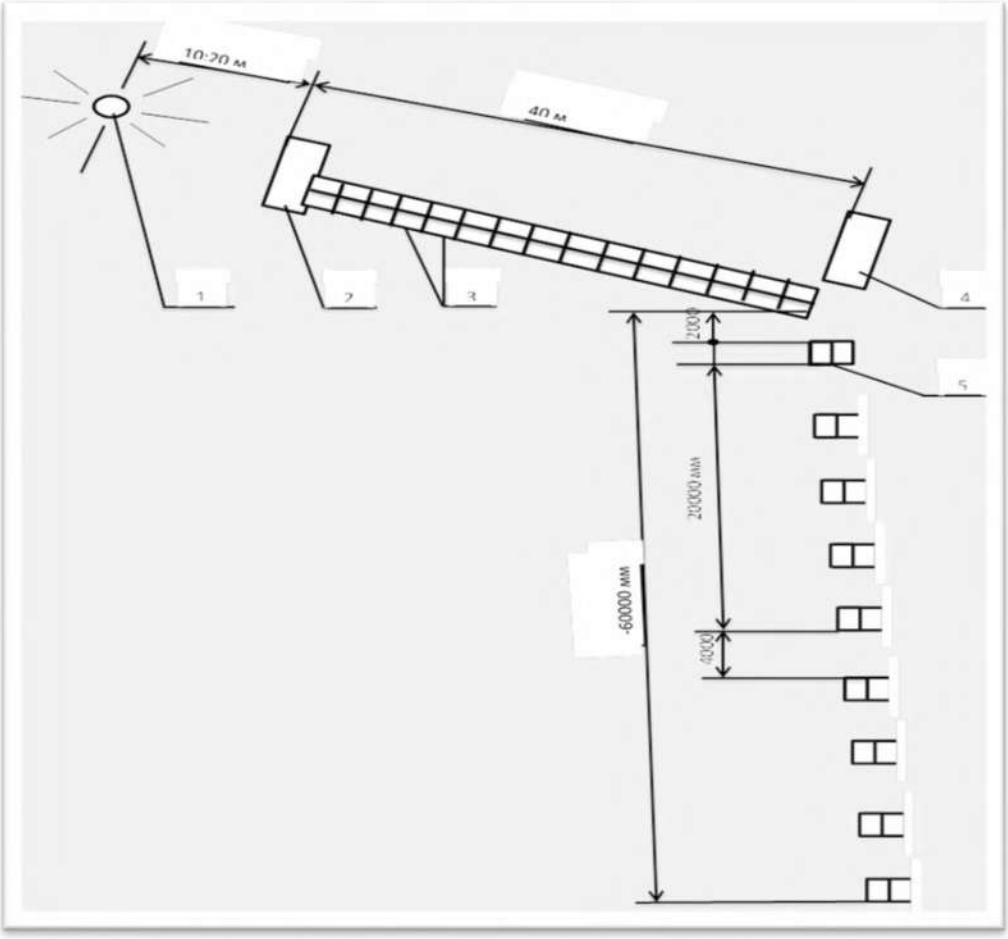

2-rasm. Himoya qurilmalarini yugurib yengib o'tish mumkin bo'lgan oraliq masofa bilan joylashtirilishi[7].

Jangovar bo'linmalar shaxsiy tarkibini yonayotgan favvoraning issiqlik ta'siridan himoya qilish tizimining samaradorlik o'lchovi, shaxsiy tarkibni issiqlikdan himoya qilish darajasiga bog'liq holda xavfsizlikka erishish shartini belgilaydigan tanlangan mezonlarning muvofiqlik darajasi bo'lib xizmat qiladi.

Favvoraning issiqligi ta'siridan shaxsiy tarkibni himoyalash usullarining tahlilidan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, o't

o‘chiruvchining shiddatli issiqlik oqimi ta’sirida belgilangan xavfsizlikdagi jangovar kiyimda xavfsiz muddatda bo‘lishi masalasi yetarli darajada o‘rganilmagan.

Himoya qurilmalari shaxsiy tarkibni favqulodda holatlarda ishlash mobaynida, yong‘inlarni o‘chirish mobaynida sodir bo‘ladigan va ushbu qurilmalarning cheklanmagan vaqt mobaynida himoya ta’sirida avariya-qutqaruv ishlarini olib borishda yuqori darajadagi issiqlik oqimi, alanga va yong‘in mahsulotlarining ehtimoliy tashlanmalaridan birinchi darajali himoyani ta’minlaydi. Shunday qilib, ularning himoyasi ostida shaxsiy tarkibni issiq urishi yoki kuyish xavf – xatar darajasini minimallashtiradi.

Shunday qilib, quduq usti oldida ishlarni bajarish mobaynida favvoraning issiqlik ta’siridan va navbatchilarning jangovar pozitsiya yo‘nalishida harakatlanishida shaxsiy tarkibning kerakli narsalar bilan ta’minlanishiga muvofiq shuningdek, xavfli hududlarda issiqlikdan himoya qilish ekranlarining oqilona joylashtirish orqali xizmat ko‘rsatuvchi shaxsiy tarkibning talab etiladigan himoya darajasiga erishiladi.

Yuqori darajali issiqlikdan himoya qiluvchi qurilmalardan tarkib topgan bunday tizim, xizmat qiluvchi shaxsiy tarkibni xatto eng kuchli gaz va neft favvoralarining issiqlik ta’siridan himoya qilishning zarur darajasini ta’minlaydi va mazkur tayanch punkt joylashgan hududdagi boshqa yirik yong‘inlarni bartaraf etilishida ham qo‘llanilishi mumkin.

Keltirilgan ma’lumotlarga asoslangan holda ta’kidlash lozimki, maxsus guruhiy himoya qurilmalaridan foydalanish birinchi navbatda aholini gazlangan va issiqlik nurlanishi yuqori bo‘lgan hududlardan xavfsiz joyga chiqarilishi ta’minlanadi, jangovar bo‘linmalar shaxsiy tarkibini yetarli darajadagi xavfsizligini oshirgan holda jangovar vazifalarni bajarishda mavjud kuch va vositalardan oqilona foydalanish imkoniyatini kengaytiradi va yetkazilishi mumkin bo‘lgan talofotlarni minimallashtiradi, mavjud texnikalar va texnik vositalar (anjomlar)ni ishdan chiqishi oldi olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг “Қутқарув хизмати ва қутқарувчи мақоми тўғрисида”ги Қонуни.

2. Мирзиёев Ш.М. Қуролли Кучларимиз – мамлакатимиз барқарорлиги ва тараққиётининг мустаҳкам кафолатидир // Хавфсизлик Кенгашининг 2018 йил 10 январь куни мажлисидаги нутқи // Халқ сўзи, 2018 йил 11 январь.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 1 июндаги ПФ-5066-сонли “Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш тизими самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // Халқ сўзи, 2017 йил 2 июнь. – № 109. – 9-б.

4. Усманов М.Х., Брушлинский Н.Н. и др. Обеспечение требуемого уровня защиты личного состава, участвующего в ликвидации пожаров аварийных фонтанов / Пожаровзрывобезопасность. – Москва, 2005. – № 4 – С. 55-63.

5. Брушлинский Н.Н., Усманов М.Х., Семенов В.П. и др. Перспективы применения новых огнезащитных устройств на объектах нефтеперерабатывающей промышленности / // Пожаровзрывобезопасность. – 2004. – №3. – С.53-60.

6. Усманов М.Х., Шарипов Х.М. Отчёт о проведении пожарно-тактических учений с применением опытных образцов огнезащитных устройств ЭОУ-2 (вариант 2) и ЭОУ-3 на территории Горно-металлургического комбината // Материалы огневых испытаний огнезащитных устройств. ВТШПБ МВД РУз. – Ташкент, 2002. –34 с.

7. Кулдашев И.Х. Юқори иссиқлик нурланиши ва газланган муҳитлардан замонавий ҳимоя воситалари ёрдамида қўшинлар шахсий таркибини ҳимоялашнинг такомиллаштирилган усули // Монография. – Тошкент, 2021. 53–54-б.

8. Отчет об испытаниях ОУ типа ЭОУ-1 и ЭОУ-2, проведенных в рамках практических учений в НХК «Узбекнефтегаз» // Материалы огневых испытаний огнезащитных устройств. ВТШПБ МВД РУз. – Ташкент, 2002. – 21 с.

9. Мусаев М.Н., Сулейманов А.А. Аҳмаджонова Н.А. Пуленепробиваемый передвижной комплекс для группового средства обеспечения безопасности подразделений и населения в загазованной зоне и от инфракрасной радиации // Сборник трудов №2 Ташкентского государственного технического Университета. Обеспечение безопасности сложных технических

и социальных систем. (Под общей редакцией к.т.н., доцента Мусаева М.Н.). – Ташкент, 2019. – С. 67-75.

10. Сулейманов А.А. Совершенствование теоретических и практических основ обеспечения безопасности при чрезвычайных ситуациях техногенного характера // Автореф. дис. доктора. тех. наук. – Ташкент ТашГТУ, 2018. – С. 45. (спецбиблиотека ВТИ Национальной гвардии РУз).

Kuldashev I.X. Favqulodda vaziyatlarda fuqarolar himoyasini ta'minlash va jangovar bo'linmalar shaxsiy tarkibining xavfsizligiga erishish shart-sharoitlari va xavflilik omillari tahlili

Maqolada issiqlik nurlanishi bilan bog'liq favqulodda vaziyatlarda fuqarolarning himoyasini ta'minlash, hayotini asrab qolish va sog'lig'ini saqlash yuzasidan kechiktirib bo'lmaydigan ishlarni amalga oshirish, mazkur vazifalarni amalga oshirishda texnik vositalarning zamonaviy turlarini ishlab chiqish, mavjud kuch va vositalardan oqilona foydalanish, xavfli omillarni aniqlash va shaxsiy tarkibning xavfsizligiga erishish masalasi atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: favqulodda vaziyat, xavfsizlik, yong'in, issiqlikka bardoshlilik, xavfli hudud, xavfli omil, jangovar vazifa, issiqlik oqimi, xavfsizlik qoidalari.

Кулдашев И.Х. Анализ условий и факторов риска обеспечения гражданской защиты в чрезвычайных ситуациях и обеспечения безопасности личного состава боевых подразделений

В статье необходимо обеспечить защиту граждан в чрезвычайных ситуациях, связанных с тепловым излучением, проводить работы, которые нельзя откладывать в целях сохранения жизни и здоровья, разрабатывать современные виды технических средств при выполнении этих задач , рационально использовать имеющиеся силы и средства, выявить опасные факторы и добиться сохранности личного содержания вопрос подробно освещен.

Ключевые слова: аварийная ситуация, безопасность, пожар, термостойкость, опасная зона, опасный фактор, боевая задача, тепловой поток, правила техники безопасности.

Kuldashev I.X. Analysis of the conditions and risk factors for ensuring the protection of citizens in emergency situations and achieving the safety of the personal composition of combat units

In the article, it is necessary to ensure the protection of citizens in emergency situations related to heat radiation, to carry out work that cannot be delayed in order to preserve life and health, to develop modern types of technical tools in the implementation of these tasks, to use the available forces and tools rationally, to identify dangerous factors and to achieve the safety of personal content the issue is covered in detail.

Key words: emergency, safety, fire, heat resistance, hazardous area, hazardous factor, combat mission, heat flow, safety regulations.

Юлдашева Говхержан,
доктор юридических наук (DSc), профессор

ПУБЛИЧНАЯ ДИПЛОМАТИЯ НА СЛУЖБЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

На современном этапе отношения между государствами с каждым годом возрастают и расширяются, а также меняется характер традиционной дипломатии, и она становится сложным глобальным явлением.

На международной арене появились много новых акторов, которые также начали осуществлять функции, которые считались исключительной прерогативой традиционной дипломатии. Традиционная дипломатия претерпела очень много изменений и расширилась после окончания «Холодной войны», что несомненно привело к трансформации дипломатии.

В начале XXI столетия дипломатия все больше начала подпадать под контроль общественности. Это происходит за счет возможностей средств массовой информации, и в связи с выходом на международную арену негосударственных структур, различного рода движений – этнических, религиозных и др., а также общественных организаций, которые начали заниматься «традиционными дипломатическими проблемами» – поиском согласия в конфликтных ситуациях, предоставлением посреднических услуг и т.п. Сформировалась особая сфера деятельности, так называемое второе направление дипломатии (Track Two Diplomacy) или неофициальная дипломатия. Эти негосударственные акторы во многих случаях участвуют на дипломатических переговорах наряду с представителями государственных органов внешних сношений.

К.П. Боришполец отмечает, что публичная дипломатия получила широкое распространение на международной арене. Её ресурсы направлены на повышение привлекательности самых различных государств в глазах зарубежной общественности и активно используются в мирополитической практике [1].

В научной литературе по определению публичной дипломатии нет единого мнения. Мы солидарны с мнением А.В. Долинского, который отмечает, что под публичной дипломатией понимается механизм коммуникации одного государства с обществом другого – через использование широкого спектра социально-гуманитарных (культурная дипломатия, научно-образовательные обмены, возможности диаспоры) и информационных ресурсов [2]. Б.Х. Бахриева и Л.Р. Рустамовой пишут, что цель такого взаимодействия заключается в конструировании позитивного имиджа субъекта публичной дипломатии, формировании в целевых государствах общественной поддержки его внешней политики [3].

Одним из важнейших приоритетов государственной политики Узбекистана является развитие культуры толерантности и гуманизма, укрепление межнационального, межконфессионального и гражданского согласия в обществе, а также укрепление дружеских, равноправных и взаимовыгодных отношений с зарубежными странами.

Для укрепления международного авторитета Республики Узбекистан, установления связей с зарубежной общественностью и популяризации нашей культуры в мире за прошедшие годы сделано немало. Сейчас Узбекистан находится на новом, очень важном этапе своего развития. Наше государство становится более открытым, руководством ставятся задачи широкого привлечения в страну иностранных инвестиций и туристов. Поэтому в Узбекистане стали также уделять большое внимание публичной дипломатии. Так 22-23 сентября 2022 г. в г. Ташкенте проходил Международный форум "Продвижение публичной дипломатии в эпоху создания третьего ренессанса глазами молодёжи". Данный международный форум был реализован по итогам Грантовой программы Фонда для физических лиц на площадке Евразия Global-2022 и в ней обсуждались следующие темы: публичная дипломатия как целенаправленная международная деятельность, направления и формы реализации публичной дипломатии и роль публичной дипломатии на современной международной арене.

В контексте инструментов практического воплощения публичной дипломатии Узбекистана рассмотрим деятельность Комитета по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами при Кабинете Министров Республики Узбекистан, который создан в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 19 мая

2017 года №УП-5046 «О мерах по дальнейшему совершенствованию межнациональных отношений и дружественных связей с зарубежными странами» [4]

Комитет активно участвует в решении задач по последовательной реализации государственной политики в области обеспечения межнационального согласия и толерантности в обществе, по широкому разъяснению миролюбивой политики, достигнутых успехов во всех сферах жизни страны, в том числе по укреплению дружбы с международным сообществом, в том числе, с диаспорой соотечественников за рубежом.

Комитет проводит, организует и координирует прикладные научные исследования, методические и экспертные работы в сфере своей деятельности.

Деятельность Комитета направлена на сотрудничество с органами государственной власти Узбекистана, ННО и Узбекской диаспорой за рубежом.

Комитет организовывает мероприятия культурно-гуманитарного характера в Узбекистан и за его пределами, и тем самым способствует развитию публичной дипломатии и международных контактов Узбекистана.

Следует отметить, что при Комитете функционируют:

- 138 национальных культурных центров (НКЦ), из которых 14 имеют статус Республиканских НКЦ, например Польский культурный центр Узбекистана «Светлица Польска» и др.;

- 6 НКЦ в Республике Каракалпакстан, 23 в г.Ташкенте и 95 в областях.

- *34 Общества дружбы* (ОД) с зарубежными странами.

Кроме того, за рубежом осуществляют свою деятельность различные объединения, общества, союзы, ассоциации, координационные советы, культурные центры, объединяющие узбекскую диаспору в различных странах, среди которых можно отметить:

- Автономная некоммерческая организация узбекский национальный культурный центр «Азиз»;

- «Туркестано-Американская Ассоциация» США;

- Немецко – Узбекское культурное общество «DAVRA»;

- Национальный центр «Барака» Украина;

- Координационный Совет по защите прав и интересов студентов Узбекистана на территории Украины;

- **Общество поддержки гармоничного развития человека** в Грузии;

- Культурное общество Туркестанских соотечественников в Германии г.Мюнхене

- Узбекский культурный центр «НУР» в г. Рига;

- Узбекский культурный центр в Литовской Республике в Вильнюсе и Висагинасе;

- Конгресс бухарских евреев США и Канады;

- Среднеазиатское общество «Юлдуз» в Финляндии в г.Хельсинки;

- Международная культурная ассоциация «Ойна» создана афганскими узбеками в Гамбурге, Федеративная Республика Германия.

- Общество культурно – социальной помощи Туркестанцам в Турции.

Кроме культурно-гуманитарной сферы публичная дипломатия широко используется в Узбекистане и в целом в Центральной Азии в предотвращении, урегулировании конфликтов, в постконфликтном восстановлении общества. Благодаря своему «мягкому» характеру, опоре на специализированные НПО и институты гражданского общества публичная дипломатия оказывается эффективным механизмом разрешения конфликтных ситуаций.

В регионе имеется опыт и наглядный пример использования народной дипломатии в урегулировании конфликтов, связанных с территориальными и приграничными спорами между Киргизией, Таджикистаном и Узбекистаном.

Эффективность механизмов публичной дипломатии в предотвращении таких конфликтов показал опыт местных властей к решению противоречий и поиску ответов на сложные вопросы взаимоотношений в приграничных районах, они начали активно привлекать аксакалов - уважаемых в местных общинах людей, организовывали культурные мероприятия. Успех названных шагов публично-дипломатического характера в поддержании стабильности в напряженных приграничных зонах в 2015–2016 гг. был признан экспертами, которые считают, что именно народную дипломатию следует «рассматривать как один из основных инструментов улаживания

конфликтов, до окончания процесса делимитации и демаркации границ».

В решении водного вопроса с соседними странами тоже можно задействовать ресурсы публичной дипломатии. Регулярные встречи экспертов, официальных лиц, представителей научных кругов, гражданского общества и НПО стран региона могло бы способствовать лучшему взаимопониманию, снизить градус недоверия по поводу возможного использования воды как гидрополитического оружия.

Таким образом, публичная дипломатия Узбекистана может стать не только инструментом усиления их «мягкой силы», создания позитивного имиджа на международной арене и оказания влияния на зарубежное общественное мнение, но и действенным механизмом урегулирования конфликтов, основой формирования доверительных взаимоотношений и плодотворной кооперации.

Выводы

Сегодня в Узбекистане несмотря на отсутствие солидных исследований по публичной дипломатии и нахождение его на стадии становления и осмысления, в практической деятельности узбекского государства используются ресурсы публичной дипломатии.

В целях развития публичной дипломатии необходимо сформировать целостную концепцию развития публичной дипломатии Узбекистана с определением ее приоритетных направлений, создать департамент (управление) по публичной дипломатии в структуре Министерства иностранных дел для координации работ в этой области, наладить систему подготовки и повышения квалификации соответствующих кадров с созданием современных учебных программ и материалов, а также готовить исследователей в области публичной дипломатии.

Нужно усилить роль информационного агентства «Жахон» с перспективой создания новых аналогичных агентств, в том числе на основе государственно-частного партнерства, практиковать направление журналистов-международников в зарубежные страны для работы и повышения квалификации.

Не менее важно поэтапно создать сеть культурно-образовательных центров Узбекистана за границей, поднять на новый уровень работу с соотечественниками, проживающими за рубежом, в том числе с помощью публичной дипломатии.

Необходимо формировать обменные программы в области образования, науки и культуры, особенно для молодежи и профессионалов из соседних стран, а также других стратегически важных регионов, поощрять увеличение числа иностранных студентов в республике.

Целесообразно создать республиканский фонд поддержки публичной дипломатии.

Важно наладить широкое сотрудничество Министерства иностранных дел с негосударственными организациями страны с целью выполнения задач в области публичной дипломатии, приступить к комплексному развитию цифровой дипломатии, сделать официальные сайты и социальные сети МИДа и диппредставительств за границей эффективными, информативными, оперативными, интересными и привлекательными.

Использованная литература

1. Боришполец К. П. Публичная дипломатия: прагматичный взгляд на разнообразие реального опыта. Международная аналитика № 1 (23) 2018. -22 с.

2. Долинский А.В. Эволюция теоретических оснований публичной дипломатии // Вестник МГИМО-Университета. 2011. Вып. № 2. С. 275–280

3. Бахриев Б.Х., Рустамова Л.Р. «Мягкая сила» военной организации: публичная дипломатия НАТО в Центральной Азии. Вестник Томского государственного университета. 2020. № 458. С. 90. DOI: 10.17223/15617793/458/11 https://www.imemo.ru/files/Fi-le/ru/Articles/2020/SoftPower-MilitaryOrganization_Rustamova.pdf

4. Указ Президента Республики Узбекистан от 19 мая 2017 года №УП-5046 «О мерах по дальнейшему совершенствованию межнациональных отношений и дружественных связей с зарубежными странами». https://lex.uz/docs/3210342?ONDATE=30.04.2021&ONDATE2=23.05.

Юлдашева Г. Публичная дипломатия на службе национальных интересов Республики Узбекистан

В статье анализируются вопросы, связанные с публичной дипломатией, её роль и значение в дипломатии Республики Узбекистан. Особое внимание уделено инструментам

практического воплощения публичной дипломатии Узбекистана, в частности, деятельности Комитета по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Разработаны предложения для дальнейшего развития публичной дипломатии Узбекистана.

Ключевые слова: публичная дипломатия, дипломатия Республики Узбекистан, инструменты публичной дипломатии, Комитет по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами.

Yuldasheva G. Xalq diplomatiyasi O‘zbekiston Respublikasining milliy manfaatlariga xizmat qilishda

Maqolada xalq diplomatiyasiga oid masalalar, uning O‘zbekiston Respublikasi diplomatiyasidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. O‘zbekiston xalq diplomatiyasini amalga oshirish vositalariga, xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy davlatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasi faoliyatiga alohida e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekistonda xalq diplomatiyasini yanada rivojlantirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: xalq diplomatiyasi, O'zbekiston Respublikasi diplomatiyasi, xalq diplomatiyasi vositalari, Millatlararo munosabatlar va xorijiy davlatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi.

Yuldasheva G. Public diplomacy in the service of the national interests of the Republic of Uzbekistan

The article analyzes issues related to public diplomacy, its role and importance in the diplomacy of the Republic of Uzbekistan. Particular attention is paid to the tools for the practical implementation of the public diplomacy of Uzbekistan, in particular, the activities of the Committee on Interethnic Relations and Friendly Relations with Foreign Countries under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. Proposals have been developed for the further development of public diplomacy in Uzbekistan.

Key words: public diplomacy, diplomacy of the Republic of Uzbekistan, tools of public diplomacy, Committee on Interethnic Relations and Friendly Relations with Foreign Countries.

Umarxonov Azizxon Sharipxonovich,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi
universiteti mustaqil izlanuvchisi,
yuridik fanlar nomzodi, dotsent

XALQARO-HUQUQIY HUJJATLARDA JINOYAT PROTSESSI ISHTIROKCHILARI XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH MASALALARI

Jinoyatchilikka qarshi kurashning zamonaviy holati jinoyatchilikning transmilliy va transchegaraviy xususiyat kasb etayotgani bois uning eng uyushgan ko'rinishlariga qarshi faqat bir davlat doirasida kurashish imkoni yo'q, degan xulosaga kelish imkonini beradi. Shu munosabat bilan, ushbu muammoning har ikki tomoniga e'tibor qaratamiz. Birinchidan, xalqaro huquqda xalqaro xarakterdagi jinoyatlar ajratib ko'rsatilgan [1,2,3,4,5,14,18,19]. Ikkinchidan, alohida davlatning milliy chegaralaridan tashqarida sodir etilgan jinoyatlarni tergov qilish uchun xalqaro hamkorlik zarur [6,7].

Binobarin, bunday hamkorlikning umumiy shartlarini aks ettiruvchi xalqaro hujjatlarni qabul qilish, global yoki mintaqaviy darajada harakatlarni muvofiqlashtirish zaruriyati yuzaga keladi.

Ta'kidlash joizki, xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash, o'z navbatida transmilliy va transchegaraviy og'ir va o'ta og'ir jinoyatchilikka qarshi kurashda aybdorlarni fosh etish va uni javobgarlik muqarrarligini ta'minlash maqsadida jinoyat ishini tergov qilish va sudda ko'rib chiqishga yordam beradigan dalillarni to'plashga ko'maklashadigan guvohlar va jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilarining xavfsizligini ta'minlash uchun yetarli shart-sharoit yaratishdan ham manfaatdor.

Ayrim xorijiy davlatlarning milliy qonunchiligida, jinoyat protsessi ishtirokchilarini davlat tomonidan himoya qilish bo'yicha xalqaro tajriba masalalarini o'rganish avvalgi ilmiy tadqiqotlarda [8, 11, 21,] o'z aksini topganiga qaramay, milliy qonunchilik normalarini rivojlantirish muammosi yuzaga chiqmoqda hamda jinoiy sudlov ishtirokchilarining himoyasi kafolatlarini kengaytirishga qaratilgan [9,12,].

Hozirgi vaqtda jinoyatchilik va xalqaro jinoyatlarga qarshi kurashda davlatlararo o'zaro hamkorlik masalalarini tartibga soluvchi ko'plab xalqaro-huquqiy hujjatlar mavjud.

Ana shunday fundamental hujjatlardan biri 1998-yil 17-iyulda Rimda qabul qilingan Xalqaro jinoiy sudning Rim statutidir. Rim Statutida guvohlarni va jarayonning boshqa ishtirokchilarini himoya qilish mexanizmini yetarlicha batafsil tartibga solingan. Xususan, kotibiyat tarkibida jabrlanuvchilar va guvohlarga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus guruh tuzish nazarda tutilgan (43-moddaning 6-qismi). Prokuratura bilan zarur maslahatlashuvlar, kafolatlar va xavfsizlik tartib-taomillari, guvohlar, sudga kelgan jabrlanuvchilar va bunday guvohlarning ko'rsatuvlari natijasida xavf ostida bo'lgan boshqa shaxslarga maslahat va boshqa tegishli yordam ko'rsatish vakolatiga ega. Guruh tegishli ish tajribasiga ega xodimlardan iborat [15].

Shaxsiy hayotni, himoyalangan guvohlar to'g'risidagi ma'lumotlarni himoya qilish va daxlsizligini ta'minlash majburiyati Sudgacha bo'lgan palata zimmasiga yuklanadi (57-moddaning "s" bandi).

Sud palatasi "...ayblanuvchining huquqlarini to'liq hurmat qilgan holda hamda jabrlanuvchilar va guvohlarni himoya qilish zaruriyatini hisobga olgan holda" adolatli sudlovni ta'minlaydi (64-modda). Shu bilan birga, sud muhokamasi boshlangunga qadar ham ayblanuvchilarni, guvohlarni va jabrlanuvchilarni himoya qilishni ta'minlash choralari ko'rilishi kerak (64-moddaning 6-qismi "i" bandi).

Ayblanuvchining himoyalanish huquqini ta'minlash muhimligiga va unga qarshi guvohlik beruvchi guvohlarning ko'rsatmalarini tekshirish imkoniyati muhim ahamiyatga ega. Ayblanuvchining huquqlari qatorida Nizomda to'liq tenglik asosida kafolatlarning minimal o'rnatilishi, shu jumladan "unga qarshi ko'rsatma bergan guvohlarni tergov qilish, shuningdek, chaqirish va so'roq qilish huquqiga ega bo'lish huquqi" ta'kidlangan. uning foydasiga guvohlik beruvchi guvohlar, unga qarshi guvohlik beruvchi guvohlar uchun mavjud bo'lgan shartlar ostida ayblanuvchi, shuningdek, o'z himoyasida vajlar keltirish va boshqa dalillarni taqdim etish huquqiga ega ... "(67-moddaning "e" bandi, 1-qism).

Bundan tashqari, guvohlarni himoya qilishni ta'minlash masalalari to'g'ridan-to'g'ri 68-moddada "Jabrlanuvchilar va guvohlarni himoya qilish va ularning protsessda ishtirok etishi" bilan tartibga solinadi. Ular orasida quyidagilar mavjud:

- sud tomonidan jabrlanuvchilar va guvohlarning xavfsizligi, jismoniy va ruhiy farovonligi, qadr-qimmati va shaxsiy hayotini himoya qilish bo'yicha tegishli choralar ko'rish;

- ochiq sud majlislarini o'tkazish prinsipidan ma'lum bir istisno sifatida, Xalqaro Sud Palatalari jabrlanuvchilar va guvohlar yoki ayblanuvchilarni himoya qilish uchun sud jarayonining istalgan qismini in camera holatida o'tkazishi yoki boshqa maxsus vositalar yordamida dalillarni elektron shaklda taqdim etishga ruxsat berishi;

- jabrlanuvchilar va guvohlarga yordam ko'rsatish guruhi prokuror va sudga tegishli himoya choralarini, xavfsizlikni ta'minlash tartibini, maslahat va boshqa yordamlarni tavsiya qilishi;

- prokuror himoya qilinayotgan shaxsdan olingan dalillar yoki ma'lumotlarni oshkor qilmaslik va uning o'rniga uning qisqacha mazmunini taqdim etishi;

- davlat o'z xodimlarini yoki vakillarini himoya qilishni ta'minlash uchun zarur choralarni, shuningdek maxfiy va maxfiy ma'lumotlarni himoya qilish choralarini ko'rishni talab qilishi mumkin.

Yana bir fundamental hujjat Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konvensiyadir (2000 yil 15 noyabrda Nyu-Yorkda qabul qilingan, 2003 yil 29 sentabrda kuchga kirgan).

Ushbu hujjatda guvohlarni va jarayonning boshqa ishtirokchilarini himoya qilish masalasiga e'tibor qaratilgan. Jumladan, Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konvensiyaning 24-moddasi, agar ular xalqaro jinoiy adolatni targ'ib qilishda ishtirok etgan bo'lsa, jinoyat guvohlarini himoya qilish kafolatlarini belgilaydi. Xususan, 24-moddaning "Guvohlarni himoya qilish" mazmuni har bir ishtirokchi-davlatni "ushbu Konvensiyada nazarda tutilgan jinoyatlar yuzasidan guvohlik bergan jinoyat protsessida guvohlarga va zarur hollarda, ularning qarindoshlari va boshqa yaqin shaxslariga nisbatan ehtimoliy qasos olish yoki qo'rqitishdan samarali himoyani ta'minlashga qaratilgan" (1-qism).

Shu bilan birga, guvohlarni bunday himoya bilan ta'minlash ayblanuvchining himoya qilish huquqini, shu jumladan, "to'g'ri ish yuritish huquqini" kamaytirmasligi kerak (24-m. 2-q.).

Guvohlarni himoya qilish choralari qatorida Konvensiyada quyidagilar belgilangan:

- bunday shaxslarni jismoniy himoya qilish tartibini belgilash;

- ularni boshqa joyga ko'chirish;

- bunday shaxslarning shaxsi va joylashgan joyiga oid ma'lumotlarni oshkor qilmaslik;

– axborotni bunday oshkor qilishga cheklovlar o'rnatish;

– video aloqa yoki boshqa tegishli vositalar kabi aloqa vositalari orqali guvohlik berishga ruxsat.

Konvensiyaning mazmuni guvohlarni himoya qilish choralarini jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilariga nisbatan ham kengaytiradi: guvohlarga nisbatan qo'llaniladigan xavfsizlik choralari jabrlanuvchilarga nisbatan ham "... ular guvoh bo'lgan taqdirda" (24-m. 4-q.) qo'llanilishi mumkin.

Bundan tashqari, Konvensiyaning 29-moddasi davlatlarni "jabrlanuvchilar va guvohlarni himoya qilishda" qo'llaniladigan usullarni tashkil etishda o'qitish va tegishli texnik yordam ko'rsatish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga majbur qiladi.

Shunday qilib, sanab o'tilgan xalqaro hujjatlar alohida davlatlarning universal yurisdiksiyalarini istiqbolli birlashtirishga alohida ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, A.R.Qayumovaning adolatli fikriga ko'ra, "bunday konvensiyalar, qoida tariqasida, jinoyat qonunchiligining makonda va shaxslar nuqtayi nazaridan amaldagi tamoyillari asosida jinoiy yurisdiksiyani amalga oshirish imkoniyatini belgilaydi. Yurisdiksiyaning yana bir talqini sud hokimiyati vakolatiga kiruvchi protsessual chora-tadbirlar majmuasidir..." [15].

Huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan ko'rsatilgandek, yagona davlat doirasida uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash har doim ham yetarli darajada samarali natijalarga olib kelmaydi. Ta'kidlash joizki, davlat himoyasini amalga oshirish va jinoyat protsessi ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlashning davlatlararo muammolari dunyo olimlarining e'tiborini tortmoqda [10,11]. So'nggi o'n yillarda huquqni muhofaza qilish organlarining jinoyatchilikka qarshi kurashish muammolarini davlatlararo, millatlar miqyosida hal qilishda sa'y-harakatlarini birlashtirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Jinoyatchilikka qarshi kurash sohasida davlatlararo integratsiya ana shunday qarshi kurashning samarali vositasiga aylanmoqda.

Yevropa va butun dunyoning huquqiy integratsiyasi turli davlatlarning huquqiy ta'limotlarini uyg'unlashtirish va yaqinlashtirish bo'yicha faoliyatni o'z ichiga oladi va zamonaviy yagona huquqiy makonni shakllantirishning asosiy omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Umumiy huquqiy pozitsiyalar sifatida xalqaro qoidalar har bir davlatning milliy xususiyatlarini hisobga olgan holda, boshqalarga zarar yetkazmasdan, ya'ni rasmiy tenglikning huquqiy prinsipi asosida universal yurisdiksiyalarini istiqbolli birlashtirishga alohida ta'sir ko'rsatishga qaratilgan.

Sud-huquq islohoti xorijiy tajribadan foydalanish, xalqaro huquqni milliy huquq tizimining bir qismi sifatida tan olish va uni xalqaro me'yoriy qoidalarga muvofiqlashtirish bilan birga amalga oshirildi.

I.N.Kondrat to'g'ri ta'kidlaganidek: "Milliy jinoyat-protsessual qonunchiligida xalqaro standartlarni o'zgartirish mexanizmi va turlarini to'g'ri belgilash qonun chiqaruvchiga jinoyat protsessining muayyan muammosi bo'yicha o'z pozitsiyasini imkon qadar to'g'ri aks ettirish imkonini beradi" [16].

Jinoiy odil sudlov sohasida xalqaro hamkorlik xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va normalari asosida uyushgan va transmilliy jinoyatlarga qarshi kurashish bo'yicha milliy huquqni muhofaza qiluvchi va sud organlarining birgalikdagi muvofiqlashtirilgan faoliyatini optimallashtirishning samarali vositasi hisoblanadi.

Ma'lumki, jinoiy sudlov sohasida jinoyat protsessida ishtirok etuvchi shaxsni himoya qilish va xavfsizligini ta'minlash bo'yicha vakolatli davlat organlariga qo'yiladigan talablarni oshirish muammosi alohida o'rin tutadi.

Xalqaro hamjamiyat tomonidan jinoyat protsessida shaxsning qonun bilan belgilangan pozitsiyasi bilan bog'liq asosiy masalalarni tartibga solish, uning xavfsizligini ta'minlash sohasida davlatlarga yagona va umume'tirof etilgan huquqiy normalarni taqdim etadigan hujjatlar ishlab chiqilgan. Bunday umumiy huquqiy yondashuvlar o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birini to'ldiradi hamda jabrlanuvchilar, guvohlar va jinoiy ish yuritishda ishtirok etgan boshqa shaxslarning xavfsizligini ta'minlash uchun ichki vositalar va usullarni ishlab chiqish bo'yicha davlat tomonidan milliy qonunchilikni jahon hamjamiyatining talablariga muvofiqlashtirish uchun o'ziga xos ko'rsatma bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, jinoyat protsessining vijdonli ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan xalqaro-huquqiy normalar inson huquqlari bo'yicha barcha milliy mexanizmlarning javobgarlik chorasini sezilarli darajada oshiradi.

XX asr 60-yillarning boshidan jahon hamjamiyati jinoyat ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirishda ishtirok etuvchi shaxslar xavfsizligini ta'minlashni huquqiy jihatdan tartibga solishga alohida e'tibor qarashi kuchaygan. Bugungi kunga qadar jinoyat-protsessual faoliyat ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlashning huquqiy mexanizmlarini amaliyotga joriy etish bo'yicha yetarlicha katta umummilliy tajriba to'plangan. Shu bilan birga, mazkur sohaga oid xalqaro va milliy xarakterdagi amaldagi huquqiy hujjatlarni umumlashtirish va taqqoslash ularda ma'lum nomuvofiqliklar mavjudligidan dalolat beradi.

Jabrlanuvchilar, guvohlar va jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlash masalalari ko'plab xalqaro-huquqiy hujjatlar (konvensiyalar, deklaratsiyalar, rezolutsiyalar va boshqalar)da yoritilgan.

Jinoyat protsessi sohasida ishtirok etuvchi shaxs xavfsizligining asosiy asoslari Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi va uning Bayonnomalarida mustahkamlangan.

Shuni ta'kidlash kerakki, jinoyat protsessiga nisbatan Konvensiya qoidalari jinoyat sodir etgan shaxsning ham, jinoyat qurboni bo'lgan shaxsning ham huquqlari va xavfsizligini teng darajada kafolatlaydi. Shu bilan birga, jinoyat protsessi ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlashning uni qo'llash asosida o'rnatilgan universal huquqiy normalari u yoki bu davlat tomonidan qonunchilik tartibida kengaytirilishi va huquqni qo'llash amaliyotiga tatbiq etilishi mumkin.

Konvensiya nafaqat jinoyat protsessida shaxs xavfsizligini ta'minlashning samarali tizimini yaratish bo'yicha millatlararo huquqiy normalarni, balki kafolatlangan huquqlarni hurmat qilish va buzilgan huquqlarni tiklashni ta'minlash uchun jinoiy-protsessual tartibga solishning asosiy samarali mexanizmini ham shakllantirdi.

Jinoyat protsessida shaxs xavfsizligini ta'minlashning xalqaro-huquqiy normalardan tashqari, ko'plab davlatlarning milliy qonun hujjatlarda o'z aksini topgan. Shunday qilib, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining odob-axloq kodeksi (1979) politsiya xodimlarini va boshqa huquqni muhofaza qilish organlarining mansabdor shaxslarini o'z vakolatlarini amalga oshirishda inson qadr-qimmati va huquqlarini hurmat qilishga majbur qiladi, boshqa shaxslarning shaxsiy hayotiga taalluqli yoki bunday shaxslarning manfaatlariga, ularning obro'siga putur yetkazishi mumkin bo'lgan maxfiy xarakterdagi ma'lumotlarni maxfiy saqlash

zarurligini ta'minlaydi.

Qiynoqlar va boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsituvchi muomala yoki jazolarga qarshi Konvensiya (1984) davlat zimmasiga da'vogar va guvohlarni jinoiy ish yuritishdagi ishtiroki munosabati bilan har qanday muomala va qo'rqitishdan himoya qilishni ta'minlash choralarini ko'rish majburiyatini yuklaydigan qoidalarni o'z ichiga oladi.

Jinoyat protsessi ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni huquqiy tartibga solishning ijobiy amaliyoti 1985 yilda BMTning VII Kongressida "Milan harakat rejasi" va jinoyatchilikning oldini olish hamda jinoiy odil sudlov va yangi xalqaro iqtisodiy tartibni rivojlantirish kontekstida ko'rsatmalar ishlab chiqilgan [20].

Jabrlanuvchilar, guvohlar va boshqa sudlov yordamchilarining xavfsizligiga oid ko'plab muammolar Jinoyat va hokimiyatni suiiste'mol qilish qurbonlari uchun odil sudlovning asosiy tamoyillari deklaratsiyasini amalga oshirish bo'yicha tavsiyanomada (BMT Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashining 1989 yildagi 24 maydagi 1989/57 rezolutsiyasi bilan qabul qilingan) o'z aksini topgan [22].

Deklaratsiya jinoiy jarayon ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlash, uni turli mamlakatlar ehtiyojlari va sharoitlariga moslashtirish uchun tegishli mexanizmni shakllantirishning boshlang'ich nuqtasi bo'lgan dastlabki fundamental g'oyalar tizimini belgilaydi. Deklaratsiyani qabul qilish sabablari to'g'risidagi qarorning muqaddimasida jinoyat qurbonlari, ko'pincha ularning oila a'zolari, guvohlar va ularga yordam berayotgan boshqa shaxslarga asossiz zarar yetkazilishi, shu jumladan, tan jarohati, ma'naviy zarar yoki ularning mol-mulkiga zarar yetkazilishi, bundan tashqari, ular jinoyatchilarni jinoiy javobgarlikka tortishda yordam berishda qiyinchiliklarga duch kelishi masalalari qayd etilgan.

Deklaratsiya jarayon davomida tegishli yordam ko'rsatish, jabrlanuvchilarga noqulayliklarni minimallashtirish, zarur hollarda ularning shaxsiy daxlsizligini himoya qilish va xavfsizligini ta'minlash maqsadida jabrlanuvchiga uning shikoyatini ko'rib chiqish jarayoni to'g'risida zarur ma'lumotlarni taqdim etish, shuningdek, ularning oilalari va guvohlarining xavfsizligi va ularni qo'rqitish va qasos olishdan himoya qilish choralarini ko'rishni tavsiya qiladi.

Yevropa davlatlarida jabrlanuvchilar va guvohlarga nisbatan xavfsizlik choralarini qo'llash sohasidagi xalqaro huquqiy normalar va tamoyillar 1998 yil 17 iyulda Rimda qabul qilingan Xalqaro jinoyat sudining Rim statuti asosida amalga oshiriladi.

Mazkur hujjat jabrlanuvchilar va guvohlarning himoyasi va shaxsiy daxlsizligini, ularning jinoyat ishi bo'yicha tergov va sud muhokamasida ishtirok etishi xavfsizligini ta'minlash bo'yicha zarur choralarni ko'rishga doir muhim qoidalarni o'z ichiga oladi. Nizomning 68-moddasida ta'kidlanganidek, sud protsessi ishtirokchilarining himoyasini ta'minlash maqsadida Xalqaro jinoyat sudi ish yuritishning istalgan qismini yopiq holda o'tkazish va dalillarni elektron yoki boshqa maxsus vositalar yordamida taqdim etishga ruxsat berishga haqli. Agar maxfiy ma'lumotlarning oshkor etilishi jabrlanuvchi, guvoh yoki uning oila a'zolarining xavfsizligiga jiddiy tahdid solishi mumkin bo'lsa, XJS bunday ma'lumotlarni oshkor qilmasligi va buning o'rniga uning xulosasini taqdim etishi mumkin, ammo bu ayblanuvchiga zarar yetkazmasligi mumkin. Guvohlar va jabrlanuvchilar uchun xavfsizlik choralarini tanlashda ularning yoshi va boshqa xususiyatlarini hisobga olish mumkin.

Rim statutining 87-moddasi guvohlar va jabrlanuvchilarning xavfsizligini ta'minlashda davlatlar va sud o'rtasidagi hamkorlikni belgilaydi. Xususan, sud davlatdan ma'lumotlardan jabrlanuvchilar, potensial guvohlar va ularning oila a'zolarining xavfsizligini, jismoniy yoki ruhiy farovonligini ta'minlaydigan tarzda foydalanishni so'rashi mumkin. Sud himoya qilinayotgan shaxsga uning xavfsizligini kafolatlash, shuningdek guvohlar, jabrlanuvchilar va ularning ko'rsatuvlari natijasida xavf ostida qolgan boshqa shaxslarga maslahat yordami ko'rsatishga haqli (Statutning 93-moddasi).

Yuqoridagi xalqaro-huquqiy hujjatlarda davlatlarning davlat hokimiyati organlariga jabrlanuvchining odil sudlovga ishonchini barcha choralar bilan oshirish va uning hamkorligini rag'batlantirish tavsiya etiladi. Bunday ishonch va hamkorlik davlat va jamiyat qonunga bo'ysunuvchi subyektning huquq va manfaatlarini g'ayriqonuniy ta'sirga uchragan holda haqiqiy tiklanishi va qoplanishidan manfaatdor bo'lganda mumkin bo'ladi. Jabrlanuvchilar uning aybi bilan zarar yetkazilgan huquqbuzardan tovonni to'liq miqdorda olishlari mumkinligi ko'zda tutilgan. Jabrlanganlarning ma'lum toifasiga va ularning oila a'zolariga moddiy kompensatsiya va ijtimoiy yordam, agar yetkazilgan zararni boshqa manbalardan qoplash mumkin bo'lmasa, davlat tomonidan to'lanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Antonio Cassese. International criminal law. Second edition. Oxford University Press. – New York, 2000. 445 p.;

2. Bassiouni M.C. Introduction to International Criminal Law. – Leiden, Boston, 2013.;

3. International criminal law : a collection of international and regional instruments. -- 4th rev. ed. / edited by Christine Van den Wyngaert, assistant editor, Steven Dewulf. Martinus Nijhoff Publishers. – Leiden/Netherlands. 2011. 2202 p.;

4. Saskia Hufnagel and Carole McCartney. Routledge Handbook of Transnational criminal law (edited by Neil Boister, Robert J Currie). – New York: Routledge publishing, 2015, - P.108.;

5. Umarkhanova, Dildora. (2016). Международное уголовное право.

6. Umarkhanova, Dildora. (2017). Some Issues of International Cooperation in Criminal Cases. 72-74.;

7. Umarkhanova, Dildora. (2016). International Journal of Law Extradition issues of members of criminal groups involved in human trafficking. 2455-2194. 10.22271/law.2016.v2.i5.11.

8. Брусницын Л.В. Международно-правовые и конституционные основы обеспечения безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию // Государство и право. – 1996. – № 3. – С. 107;

9. Брусницын Л.В. Обеспечение безопасности лиц. содействующих уголовному правосудию: мировой опыт и развитие российского законодательства (процессуальное исследование). – М., 2010;

10. Брусницын Л. В. Теоретико-правовые основы и мировой опыт обеспечения безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2002;

11. Епихин А.Ю. Законодательство зарубежных стран, обеспечивающее безопасность участников уголовного судопроизводства: Лекция. – Сыктывкар: Сыктывк. гос.ун-т. – 2003 и др.

12. Епихин А.Ю. Правовые основы безопасности личности и уголовного судопроизводства в отдельных международных документах // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2012. – № 2. – С. 12 – 14;

13. Зайцев О.А. Механизмы обеспечения безопасности свидетелей в Соединенных Штатах Америки // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2012. – № 2. – С. 21 – 23 и др.

14. Иногамова –Хегай Л.В. Международное уголовное право: учебное пособие для магистрантов. – М.: Проспект, 2015. – 112 с.;

15. Каюмова А.Р. Перспективы кодификации универсальной юрисдикции государств // Российский юридический журнал. – 2015. – N 3. – С. 106 - 116.

16. Кондрат И.Н. Охрана прав участников уголовного процесса в досудебном производстве: международные стандарты и механизм реализаций в Российской Федерации / И.Н.Кондрат. - М.: Юстицинформ, 2013. С. 162.

17. Конвенция против транснациональной организованной преступности (принята в г. Нью-Йорке 15.11.2000 Резолюцией 55/25 на 62-ом пленарном заседании 55-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН).

18. Лебединец И.Н. Международное уголовное право: Учебное пособие. – М.: Проспект, 2016. – 112 с.;

19. Русанов Г.А. Состав международного преступления // Журнал российского права. – 2015. – N 8. С. 123 - 127.;

20. Руководящие принципы были одобрены Резолюциями Генеральной Ассамблеи ООН 40/34 от 29 ноября 1985 г. и 40/146 от 13 декабря 1988 г. // Права человека и судопроизводство: Собрание международных документов. – Вена: ОБСЕ, 1992. С. 147-152.

21. Щерба С.П., Зайцев О.А. Защита свидетеля в США // Российская юстиция. – 1994. – № 8. – С. 13;

22. http://docs.cntd.ru/document/901747241.

Umarxonov A.Sh. Xalqaro-huquqiy hujjatlarda jinoyat protsessi ishtirokchilari xavfsizligini ta'minlash masalalari

Mazkur maqolada jinoyat protsessi ishtirokchilarining xavfsizligini ta'minlash choralari va

ularni xalqaro-huquqiy hujjatlarda aks ettirilganligi masalalari o'rganilgan hamda tahlil qilingan. Muallif bugungi kundagi jinoyat va jinoyatchilikka qarshi kurashda davlatlararo hamkorlik masalalarini tartibga soluvchi ko'plab xalqaro-huquqiy hujjatlarda jinoyat protsessi ishtirokchilarini xavfsizligini ta'minlash masalalari u yoki bu shaklda mavjud deb hisoblaydi. Bundan tashqari, xalqaro hamjamiyat tomonidan jinoyat protsessi ishtirokchilarini xavfsizligini ta'minlash sohasida yagona va umume'tirof etilgan huquqiy normalarni ishlab chiqilishi, jabrlanuvchilar, guvohlar va jinoiy ish yuritishda ishtirok etgan boshqa shaxslarning xavfsizligini ta'minlash uchun asos bo'lib xizmat qilishi haqida bir qancha fikr va mulohazalarga kelingan.

Kalit so'zlar: jinoyat protsessi ishtirokchilari, xavfsizlik choralari, xalqaro jinoyatlar, Rim Statuti, universal yurisdiksiya.

Умархонов А.Ш. Вопросы обеспечения безопасности участников уголовного судопроизводства в международно-правовых актах

В данной статье были изучены и проанализированы вопросы мер по обеспечению безопасности участников уголовного процесса и их отражения в международно-правовых документах. Автор считает, что в той или иной форме вопросы обеспечения безопасности участников уголовного процесса существуют во многих международно-правовых актах, регулирующих вопросы межгосударственного сотрудничества в борьбе с преступностью и криминалом современности. Кроме того, международным сообществом был выработан ряд мнений и соображений о разработке единых и общепринятых правовых норм в области обеспечения безопасности участников уголовного судопроизводства, служащих основой для обеспечения безопасности потерпевших, свидетелей и других лиц, участвующих в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: участники уголовного судопроизводства, меры безопасности, международные преступления, Римский статут, универсальная юрисдикция.

Umarkhonov A.Sh. Issues of ensuring the safety of participants in criminal proceedings in international legal acts

In this article, the issues of measures to ensure the safety of participants in criminal proceedings and their reflection in international legal documents were studied and analyzed. The author believes that in one form or another, issues of ensuring the safety of participants in criminal proceedings exist in many international legal acts regulating issues of interstate cooperation in the fight against crime and modern crime. In addition, the international community has developed a number of opinions and considerations on the development of uniform and generally accepted legal norms in the field of ensuring the safety of participants in criminal proceedings, serving as a basis for ensuring the safety of victims, witnesses and other persons involved in criminal proceedings.

Key words: participants in criminal proceedings, security measures, international crimes, the Rome Statute, universal jurisdiction.

Islomov Bunyod Ochilovich,
O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi,
“KDB Bank O‘zbekiston” AJ bosh yuriskonsulti

TURKIYA RESPUBLIKASI JINOYAT QONUNCHILIGIDA JAZONI YENGILLASHTIRISH MASALALARI

Turkiya Respublikasi G‘arbiy Osiyoda joylashgani holda, mintaqaning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan davlatlari sirasiga kiradi hamda romano-german huquq tizimiga mansub hisoblanadi [1].

2004 yil 26 sentabrda qabul qilingan va 2005 yil 8 iyulda kuchga kirgan Turkiya Respublikasining Jinoyat kodeksi (keyingi o‘rinlarda – Turkiya JK) (Türk Ceza Kanunu) [2, 3, 4] ham yengillashtiruvchi holatlarning umumiy ro‘yxatini qayd etmagan bo‘lsada, jazo yengillashtirishning ayrim masalalari ham Umumiy (Birinchi kitob), ham Maxsus (Ikkinchi kitob) qismlarda tartibga solinadi.

Turkiya JKning Umumiy qismida quyidagi yengillashtiruvchi holatlar ko‘zda tutilgan:

1. Chegaradan chetga chiqish (Sınırın aşılması) (27-modda). Jinoiy aybning chegaralaridan qasddan bo‘lmagan holatda chetga chiqilgan hamda qilmish ehtiyotsizlik orqasida sodir etilib, jazoga sazovor bo‘lgan taqdirda, ehtiyotsizlik bilan bog‘liq bo‘lgan jinoyatga nisbatan tayinlanadigan jazo miqdorining oltidan bir qismidan uchdan bir qismiga qadar yengillashtirilishi lozim.

2. Adolatsiz provokatsiya (Haksız tahrik) (29-modda). Adolatsiz qilmish ta’sirida yuzaga kelgan g‘azab yoki kuchli xafagarchilik holatida jinoyat sodir qilgan har qanday shaxsga nisbatan, sodir etilgan mazkur jinoyat uchun og‘irlashtiruvchi, ya’ni vafot etgunga qadar ichki tartibi qattiq bo‘lgan rejimda o‘taladigan umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda o‘n sakkiz yildan yigirma to‘rt yilgacha bo‘lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi, sodir etilgan jinoyat uchun umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda esa o‘n ikki yildan o‘n sakkiz yilgacha bo‘lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Aks holda tayinlanayotgan jazo miqdori to‘rtdan bir qismidan uchdan bir qismiga qadar yengillashtiriladi.

3. Xato (Hata) (30-modda ikkinchi va uchinchi qismlari). Jinoyat tarkibining kvalifikatsiyalovchi elementlarini tashkil qilib, jazoni og‘irlashtirish yoki yengillashtirishni talab etuvchi masalalar borasida xato qilayotgan har qanday shaxs mazkur xatodan manfaat ko‘rishi lozim. Shuningdek, bajarilishi oqibatida aybdorlikni yengillashtiradigan yoxud batamom istisno qiladigan sharoitlar borasida muqarrar xato qilayotgan shaxs ham mazkur xatodan manfaat ko‘rishi darkor.

3. Voyaga yetmaganlar (Yaş küçüklüğü) (31-modda ikkinchi va uchinchi qismi). Agarda jinoyat sodir etish paytida o‘n ikki yoshdan o‘n besh yoshgacha bo‘lgan voyaga yetmaganlar qilmishning yuridik mazmuni va oqibatlarini anglashga hamda o‘z qilmishiga doir xulq-atvorini nazorat qilishga qodir bo‘lsa, mazkur shaxslarga nisbatan, sodir etilgan mazkur qilmish uchun og‘irlashtiradigan umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda o‘n ikki yildan o‘n besh yilgacha bo‘lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi, umrbod ozodlikdan mahrum jazosi nazarda tutilgan taqdirda esa to‘qqiz yildan o‘n bir yilgacha bo‘lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Aks holda, tayinlanayotgan jazo chorasi ikki marotaba yengillashtirishi va bunda har bir qilmish uchun jazo muddati yetti yildan ortiq bo‘lmasligi lozim bo‘ladi.

Jinoyat sodir etish paytida o‘n besh yoshdan o‘n sakkiz yoshgacha bo‘lgan voyaga yetmaganlarga nisbatan, sodir etilgan mazkur qilmish uchun og‘irlashtiradigan umrbod ozodlikdan mahrum jazosi nazarda tutilgan taqdirda o‘n sakkiz yildan yigirma to‘rt yilgacha bo‘lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi, umrbod ozodlikdan mahrum jazosi nazarda tutilgan taqdirda esa o‘n ikki yildan o‘n besh yilgacha bo‘lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Aks holda, tayinlanayotgan jazo chorasi miqdori uchdan bir qismiga yengillashtirilishi va bunda har bir qilmish uchun jazo muddati o‘n ikki yildan ortiq bo‘lmasligi lozim sanaladi.

4. Beparvolik (Taksir) (22-modda oltinchi qismi). Ehtiyotsizlik bilan sodir etilgan harakat oqibatida, jinoyatchi jazoga ehtiyoj qolmaydigan darajada jabrlanuvchiga aylanib qolsa, uning shaxsiy va oilaviy sharoitlarini inobatga olgan holda jazo tayinlanmaydi. Biroq jinoyat ongli, ya’ni anglangan beparvolik bilan sodir etilgan taqdirda, tayinlanayotgan jazo miqdori oltidan bir qismidan yarmiga qadar yengillashtirilishi mumkin bo‘ladi.

5. Cheklangan aqli rasolik holatida, ya’ni aqli norasolik darajasida bo‘lmagan va shaxsning o‘z qilmishiga nisbatan hulq-atvorini nazorat qila olish qobiliyati pasaygan holatda sodir etilgan jinoyatga nisbatan, mazkur jinoyat uchun og‘irlashtiradigan umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda yigirma besh yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Aks holda, tayinlanishi lozim bo‘lgan jazo miqdori oltidan bir qismidan ortiq bo‘lmagan

miqdorda yengillashtirilishi mumkin (32-modda ikkinchi qismi).

6. JKning jinoyat sodir qilish paytida o'n ikki yoshga to'lmagan voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan qoidalari shu o'rinda jinoyat sodir etish paytida o'n besh yoshga to'lmagan kar-soqovlarga (Sağır ve dilsizlik) nisbatan ham qo'llanadi. O'z navbatida, JKning o'n ikki yoshdan o'n besh yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan qoidalari o'n besh yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan kar-soqovlarga nisbatan ham qo'llanadi. Va nihoyat, JKning o'n besh yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan qoidalari esa o'n sakkiz yoshdan yigirma yoshgacha bo'lgan kar-soqovlarga nisbatan ham qo'llanilishini ta'kidlash joiz (33-modda).

O'z navbatida, Turkiya JK tamom bo'lmagan jinoyatlar borasida faqatgina jinoyatga suiqasd qilish (Suça teşebbüs) bosqichida sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlash, xususan yengillashtirish tartibini mustahkamlaydi. JK 35-modda ikkinchi qismiga ko'ra, jinoyat sodir etishga suiqasd qilishda, yetkazilgan zararning va yuzaga kelgan xatarning jiddiyligiga qarab, mazkur jinoyat uchun og'irlashtirilgan umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda o'n uch yildan yigirma yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish, yoxud qayd etilgan jinoyat uchun umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda to'qqiz yildan o'n besh yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Aks holda esa, jarima jazosi miqdori to'rtdan bir qismidan to'rtdan uch qismiga qadar yengillashtirilishi lozim.

Ishtirokchilik (Suça İştirak) da sodir etilgan jinoyatlar borasida JK bajaruvchi (Faillik) va yordamchi (Yardım etme) ga nisbatan jazoni yengillashtirish tartibini belgilaydi.

Dalolatchining shaxsi noma'lum bo'lgan va jinoyatchi qayd etilgan dalolatchining yoxud boshqa ishtirokchining shaxsining aniqlanishida ma'lum bir o'rin egallagan taqdirda, jinoyatchiga nisbatan, mazkur qilmish uchun og'irlashtiruvchi umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda yigirma yildan yigirma besh yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi yoxud ushbu qilmish uchun umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda o'n besh yildan yigirma yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanishi darkor. Aks holda esa, tayinlanishi zarur bo'lgan jazo miqdori uchdan bir qismiga yengillashtirilishi lozim bo'ladi (38-modda uchinchi qismi).

Boshqa bir shaxsning jinoyat sodir etishiga yordam bergan shaxsga nisbatan, mazkur qilmish uchun og'irlashtiruvchi umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda o'n besh yildan yigirma yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi yoxud ushbu qilmish uchun umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda o'n yildan o'n besh yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanishi darkor. Aks holda esa, tayinlanishi zarur bo'lgan jazo miqdori teng yarmiga yengillashtirilishi lozim bo'ladi. Biroq ushbu holatda, tayinlanishi lozim bo'lgan jazo muddati sakkiz yildan ortiq bo'lmasligi lozim (39-modda birinchi qismi).

Turkiya JKda muayyan muddatga tayinlanadigan ozodlikdan mahrum qilish jazosi o'rniga muqobil jazolar tayinlash instituti ham o'z aksini topgan bo'lib, sud jinoyatning tavsifi, jinoyatchining shaxsi, ijtimoiy va iqtisodiy ahvoli hamda sud jarayoni mobaynida namoyish qilgan har qanday pushaymonligini inobatga olgan holda, qisqa muddatli ozodlikdan mahrum qilish jazosi o'rniga sud jarimasi, jabrlanuvchi va jamoatchilikka yetkazilgan zarar o'rnini to'liq qoplash, zarurat bo'lganda biror-bir kasb-hunarni egallashi uchun kamida ikki yil muddatga turar joy bilan ta'minlaydigan o'quv muassasasiga o'qishga kirish, ozodlikdan mahrum qilish muddatining yarmidan ikki baravariga qadar bo'lgan muddatga ma'lum bir joylarga tashrif buyurish yuzasidan erkin harakatlanish yoki ma'lum bir faoliyat turlarini amalga oshirishning cheklanishi, haydovchilik guvohnomasi yoxud ma'lum bir harakatlarni amalga oshirish huquqini beruvchi har qanday guvohnomaning musodara qilinishi, ozodlikdan mahrum qilishning eng kam muddatining yarmidan ikki baravarigacha bo'lgan muddatga biror-bir faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilish, jinoyatchining roziligini olgan holda ozodlikdan mahrum qilishning eng kam muddatining yarmidan ikki baravarigacha bo'lgan muddatga majburiy jamoat ishlari tariqasidagi jazolardan biri tayinlanishi mumkin (50-modda birinchi qismi).

Jazo o'tashni keyingi qoldirish institutining amal qilish shartlaridan biri sifatida ayrim yengillashtiruvchi holatlar qayd etiladi. Shu jumladan, JK 51-modda ikkinchi qismiga muvofiq, jinoyatchiga nisbatan qayd etilgan institutning tatbiq etilishi mazkur shaxs tomonidan jabrlanuvchi yoki jamiyatga yetkazilgan zararning to'liq qoplanishi yoxud ishlarning zarar yetkazishdan avvalgi holatiga qaytarish shartiga bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday holatda, muassasadagi jazoning ijro etilishi yuqorida keltirilgan shart bajarilgunga qadar davom etishi darkor. Ushbu shart bajarilishi hamon, jinoyatchi darhol sudya qaroriga binoan ozod qilinishi lozim bo'ladi.

JK 61-modda birinchi qismi jarima jazosini tayinlashning umumiy asoslarini belgilab beradi. Jinoyatning kvalifikatsiyalovchi tarkibi

(og'irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi jinoyat tarkibi) birdan ortiq yuridik oqibatlarni yuzaga keltirgan hamda qayd etilgan jinoyat tarkibi mazkur jinoyat asosiy tarkibi uchun nazarda tutilgan jazoga nisbatan ko'proq yoki kamroq miqdordagi jazo tayinlanishini taqozo qilgan taqdirda, asosiy jazo chorasi avval og'irlashtirilib (ko'paytirilib), so'ngra yengillashtiriladi (kamaytiriladi) (to'rtinchi qism). Muayyan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosining tayinlanishini taqozo qilgan jinoyatlar uchun JKning mazkur moddasida belgilangan tartibda tayinlangan muddati o'ttiz yildan oshmasligi zarur (yettinchi qism). Qiziqarli tarafi, qonunda to'g'ridan-to'g'ri belgilangan hollardan tashqari, jarima miqdori ko'paytirilishi, kamaytirilishi yoki boshqa jazoga o'zgartirilishi mumkin emas (o'ninchi qism).

Turkiya JKning yana bir o'ziga xos taraflaridan biri diskretsion, ya'ni ixtiyoriy yengillashtirish (Takdiri indirim) instituti hisoblanadi. JK 62-moddasiga binoan, jazoni ixtiyoriy yengillashtirish uchun asoslar mavjud bo'lgan taqdirda, mazkur qilmish uchun og'irlashtiradigan umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi yoxud ushbu qilmish uchun umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan taqdirda yigirma besh yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Aks holda, tayinlanishi lozim bo'lgan jazo muddati oltidan bir qismigacha bo'lgan muddatga yengillashtirilishi zarur. Ixtiyoriy yengillashtirishga baho berish davomida qator masalalar, shu jumladan biografik ma'lumotlar, ijtimoiy munosabatlar, jinoyatchining jinoyat sodir qilganidan keyingi va sinov muddati davomidagi hulq-atvori, bo'lajak jinoyatchi uchun istiqboldagi oqibatlar e'tiborga olinishi maqsadga muvofiq bo'lib, har qanday ixtiyoriy yengillashtirishning sabablari sud qarorida qayd etilishi kerak.

Jazoni yengillashtirish institutining amal qilishi borasida jazolarning eng kam va eng ko'p qismiga doir chegaralarning ko'pchilik holatlarda o'rnatilganligi fikrimizcha, qonun chiqaruvchi tomonidan sudlarning ixtiyorini cheklash harakati bilan izohlanadi.

Yuqorida JK Umumiy qismiga muvofiq qayd etilganlardan tashqari, JK 65-modda ikkinchi qismiga ko'ra, maxsus amnistiya (Af) akti qabul qilingan taqdirda, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tayotgan mahkum jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilishi yoki jazo muddati kamaytirilishi yoxud sud jarimasi bilan almashtirilishi ham mumkinligini ta'kidlash joiz.

JK Maxsus qismida ham jazoni yengillashtirish, xususan yengillashtiruvchi holatlarga urg'u beriladi. Jumladan, quyidagi bir qator yengillashtiruvchi holatlar hamda yengillashtiruvchi tarkibli jinoyatlar ajratib ko'rsatiladi:

1. Maxsus qismdagi bir qator moddalar "chin ko'ngildan pushaymon bo'lish" (Etkin pişmanlık) deb nomlansada, jinoyat tarkibining dispozitsiyasida aynan "jinoyatni ochish uchun faol yordam berish" to'g'risida so'z ketishiga sabab, fikrimizcha, qonun chiqaruvchi tomonidan qayd etilgan ikki nafar institutning mazmunan unifikatsiya qilinganligi deb hisoblaymiz. Mazkur yengillashtiruvchi holat ham jazodan ozod qilish, ham jazoni yengillashtirish uchun asos vazifasini bajarishi mumkin. Shu jumladan, o'z tanasining a'zolarini yoki to'qimalarini sotish jinoyatini sodir etayotgan shaxs mazkur qilmish tegishli huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan aniqlanguniga qadar ushbu organlarga xabar qilgan va jinoyatchining hibsga olinishida yordam bergan taqdirda, unga nisbatan jazo tayinlanmasligi, shuningdek, qayd etilgan jinoyat to'g'risida huquqni muhofaza qiluvchi organlar xabar topganidan so'ng jinoyat sodir qilgan shaxs o'z ixtiyori bilan ushbu organlarga jinoyatning ochilishi va jinoyatchilarning hibsga olinishida yordam bergan taqdirda esa, unga nisbatan jazo yengillashtirilishi lozim bo'ladi (93-modda).

Bundan tashqari, yuqorida keltirilgan yengillashtiruvchi holatni hisobga olgan holda jazoni yengillashtirish yoxud jazodan ozod qilish masalalari JK Maxsus qismining 110, 168, 192, 201, 221, 248, 254, 269, 274, 293-moddalarida ham mustahkamlangan.

2. Beparvolik (Kasten) oqibatida qasddan sog'liqqa zarar yetkazilgan taqdirda, tayinlanishi lozim bo'lgan jazo chorasi uchdan ikki qismiga yengillashtirilishi zarur sanaladi (88-modda).

3. JK 129-moddasiga binoan, fuqarolik deliktiga (Haksız fiil) javoban haqorat qilingan taqdirda, jazoning miqdori uchdan bir qismiga qadar yengillashtirilishi yoxud umuman jazo tayinlanmasligi, qasddan badanga shikast yetkazishga javoban sodir etilganda umuman jazo tayinlanmasligi, haqorat har ikkala taraf tomonidan ham sodir etilgan taqdirda esa, ishning xususiyatidan kelib chiqqan holda ikkala tarafga nisbatan ham yoki taraflardan biriga nisbatan tayinlanishi lozim bo'lgan jazo miqdori uchdan bir qismiga qadar yengillashtirilishi yoxud umuman tayinlanmasligi ham mumkin.

4. JKning 144-moddasiga ko'ra, zarurat tufayli, ya'ni biror-bir shaxs yuridik munosabatlar vositasida o'zi haqdor bo'lgan qarzdorlikni undirish maqsadida o'g'irlik tariqasidagi jinoyatni sodir etgan va egaligida jabrlanuvchi bilan birgalikdagi mulki mavjud bo'lgan taqdirda, shikoyat qilinganligi fakti yuzasidan jinoyatchiga nisbatan ikki oydan bir yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoxud sud jarimasi tayinlanishi zarur.

Shuningdek, o'g'irlik jinoyati o'ta jiddiy

zarurat (ağır ve acil bir ihtiyacı) sababli sodir etilgan taqdirda, tayinlanishi lozim bo'lgan jazo yengillashtirilishi yoxud vaziyat holatlarini inobatga olgan holda batamom bekor qilinishi ham mumkin (147-modda).

Yuqoridagilardan tashqari, zarurat JK 92, 159, 211-moddalarining dispozitsiyasida ham yengillashtiruvchi holat vazifasini bajarishini ta'kidlash lozim.

5. Tegishli mol-mulkning bahosi juda past bo'lgan taqdirda, mazkur mulkni o'g'irlagan shaxsga nisbatan jazo yengillashtirilishi, shuningdek bunday holatlarda jinoyatning turi va xususiyatlari hisobga olinganidan so'ng to'liq bekor qilinishi ham mumkin (145-modda). Shuningdek, mol-mulkning bahosi past bo'lgan taqdirda, sodir etilgan talonchilik uchun jazo miqdori uchdan bir qismidan to yarmigacha yengillashtirishi mumkin bo'ladi (150-modda ikkinchi qism). Mol-mulk bahosining past ekanligi yengillashtiruvchi holat sifatida JK 249-moddasining dispozitsiyasida ham mustahkamlangan.

6. O'g'irlik jinoyati o'g'irlangan mulkdan vaqtinchalik foydalanish va so'ngra egasiga qaytarib berish (Kullanma hırsızlığı) niyati bilan sodir etilgan taqdirda, shikoyat asosida tayinlanadigan jazo miqdori teng yarmiga yengillashtiriladi. Mazkur mulkdan jinoyat sodir qilish uchun foydalanilgan taqdirda, yuqorida qayd etilgan qoida qo'llanilmaydi (146-modda). Mulkdan vaqtinchalik foydalanish niyati shuningdek JK 247-modda uchinchi qismida ham yengillashtiruvchi holat sifatida nazarda tutilgan.

7. Shaxsiy holatlar ham jazoni yengillashtirish, ham jazodan ozod qilish vazifasini o'tashi mumkin. Xususan, jinoyatlar sud qaroriga ko'ra alohida yashashi belgilangan turmush o'rtoqqa, birgalikda istiqomat qilmaydigan tug'ishgan aka-ukaga, amaki-tog'a, amma-xola, amakivachcha-tog'avachcha yoki ikkinchi darajadagi qarindoshlariga nisbatan sodir etilgan taqdirda, shikoyat asosida tayinlanishi lozim bo'lgan jazo chorasi teng yarmiga yengillashtiriladi (167-modda ikkinchi qismi).

8. Narkotik yoki psixotrop moddalarning ta'sir kuchiga ega bo'lsada, narkotik yoki psixotrop modda sanalmaydigan hamda ishlab chiqarish uchun tegishli idoraning ruxsati talab etiladigan, sotuvi esa vakolatni tibbiyot xodimining retsepti asosida amalga oshiriladigan har qanday moddalarni ishlab chiqarish, import va eksport qilish hamda JK 188-modda birinchi-beshinchi qismlarida ko'zda tutilgan boshqa harakatlarni amalga oshirganlik uchun jazo muddati teng yarmiga yengillashtiriladi (188-modda oltinchi qismi).

9. Mansabdor shaxs pora berilishini so'ragan, biroq olmagan yoki mansabdor shaxsga biror-bir shaxs tomonidan qonunga xilof imtiyoz taklif etilgan yoxud va'da qilingan, biroq mansabdor shaxs tomonidan qabul qilinmagan taqdirda, jinoyat sodir qilgan shaxsga tayinlanishi lozim bo'lgan va JK 252-modda birinchi va ikkinchi qismlarida belgilangan jazo miqdori teng yarmiga yengillashtirilishi lozim sanaladi (252-modda to'rtinchi qismi). Xuddi shunga o'xshash qoidalar JK 255-modda uchinchi qismi (mansab vakolatlaridan chetga chiqqan holda bajariladigan vazifa uchun manfaat ko'rish) da ham mustahkamlangan.

10. Davlat xizmatchilari o'zining kasbiy va ijtimoiy huquqlarini himoya qilgan holda o'z faoliyatlarini sekinlashtirishi yoki vaqtincha va qisqa muddatga o'z majburiyatlarini bajarishdan bosh tortishi, buning oqibatida mazkur xizmatchilar tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar buzilishi yuzaga kelmagan taqdirda, jazo yengillashtirilishi yoki tayinlanmasligi ham mumkin (260-modda ikkinchi qismi).

11. Tegishli huquqni muhofaza qiluvchi organga o'zi tomonidan jinoyat sodir etilganligi yoki unda ishtirok etganligi to'g'risida yolg'on xabar bergan shaxsga nisbatan ikki yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Biroq mazkur jinoyat to'g'ridan-to'g'ri ajdodi, avlodi, turmush o'rtog'i yoki tug'ishgan aka-ukasini jazodan himoya qilish maqsadida sodir etilgan taqdirda, jazo miqdori to'rtdan uch qismiga yengillashtirilishi yoki batamom tayinlanmasligi ham mumkin (270-modda).

12. Shaxsning o'zi, to'g'ridan-to'g'ri o'zidan avvalgilar, to'g'ridan-to'g'ri qarindoshlar, turmush o'rtoq yoki tug'ishgan aka-ukasiga qarshi tergov yoki sud tergovining boshlanishiga olib kelishi mumkin bo'lgani holda yolg'on ko'rsatuv berishi, shuningdek, guvoh sifatida ko'rsatuv bermaslik huquqiga ega bo'lgani holda yolg'on ko'rsatuv berishi, agarda u ko'rsatuv bermaslik huquqi haqida ogohlantirilmagan bo'lsa, mazkur shaxsga nisbatan jazo yengillashtirilishi yoki tayinlanmasligi ham mumkin hisoblanadi. Mazkur qoidalar fuqarolik-huquqiy nizolar doirasida berilgan ko'rsatuvlarga nisbatan tatbiq etilmasligi ham e'tiborga molik (273-modda).

13. Fuqarolik-huquqiy nizo doirasida yolg'on ko'rsatuv bergan da'vogar yoki javobgarga nisbatan bir yildan besh yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Bunda haqiqat sud qarori qabul qilingunga qadar e'lon qilingan taqdirda, biror-bir jazo tayinlanmaydi. Haqiqat yakuniy qaror e'lon qilingunga yoxud qaror Ijro xizmatiga taqdim qilingunga qadar aniqlangan taqdirda esa, jazo teng yarmiga yengillashtiriladi (275-modda).

14. Agarda shaxs jinoyatga doir o'zi

tomonidan yashirilgan dalillarni mazkur jinoyat yuzasidan qaror qabul qilingunga qadar taqdim etgan bo'lsa, jazo miqdori beshdan to'rt qismiga yengillashtiriladi (281-modda uchinchi qismi).

15. Ta'minot, qo'yilma sifatida saqlanayotgan mol-mulkka nisbatan yuridik bitimni amalga oshirgan shaxsga nisbatan, agar mazkur shaxs qayd etilgan mol-mulkning egasi bo'lsa, jarima jazosi teng yarmiga yengillashtiriladi. Qayd etilgan jinoyatning predmeti sanalgan mol-mulkni qaytargan yoki uning qiymatini qoplab bergan shaxsga nisbatan, mazkur mol-mulkni sud muhokamasi boshlangunga qadar qaytarib berishning iloji bo'lmagan taqdirda, jazo miqdori beshdan to'rt qismiga yengillashtiriladi (289-modda).

16. Rasmiy jihatdan ta'minot, qo'yilma sifatida yoki boshqa bir sabab bilan boshqa shaxsga saqlash uchun topshirilgan ko'chmas mol-mulk, mazkur mol-mulk topshirilgan shaxsning roziligisiz undan olib qo'yilgan taqdirda, jinoyatchi qayd etilgan mol-mulkning egasi hisoblansa unga nisbatan jazo miqdori to'rtdan uch qismiga yengillashtirilishi lozim (290-modda).

17. To'g'ridan-to'g'ri ajdodi, avlodi, turmush o'rtog'i yoki tug'ishgan aka-ukasi sanalgan va hibsga olingan shaxsning yashirinishiga yo'l qo'yib berilgan taqdirda, bunga yo'l qo'ygan shaxsga nisbatan jazo miqdori uchdan bir qismiga yengillashtirilishi mustahkamlangan (294-modda oltinchi qismi).

18. Jazoni ijro etish muassasasi yoki hibsxonada jinoyat predmetiga egalik qilayotgan yoki undan foydalanayotgan mahkum yoxud mahbus qayd etilgan predmetni qay tarzda va kimdan olganligi to'g'risida xabar bergan taqdirda, mazkur xabar bergan shaxsga nisbatan jazo chorasi teng yarmiga yengillashtiriladi (297-modda to'rtinchi qismi).

19. Urush paytida majburiyatlarning buzilishi to'liq yoki qisman beparvolik tufayli yuzaga kelgan taqdirda, jarima jazosi to'rtdan uch qismiga yengillashtirilishi belgilab qo'yilgan (322-modda ikkinchi qismi).

Qiziqarlisi, JKda yengillashtirishga doir cheklov o'rnatilgan holatlarni ham kuzatish mumkin. Jumladan, JK 94-modda beshinchi qismiga binoan, mansabdor shaxs tomonidan biror-bir shaxsga nisbatan inson qadr-qimmatiga zid bo'lgan va ushbu shaxsga jismoniy yoki ruhiy azob-uqubatlar yetkazadigan yoxud mazkur shaxsning o'z irodasiga muvofiq anglash yoki harakatlanish qobiliyatiga ta'sir o'tkazadigan yoki uni haqorat qiladigan har qanday harakat sodir etilgan taqdirda, qayd etilgan mansabdor shaxsga nisbatan uch yildan o'n ikki yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tayinlangani holda, ushbu jinoyat harakatsizlik yo'li bilan sodir etilgan taqdirda esa jazoning yengillashtirilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Yengillashtirish institutiga doir yana bir e'tiborga loyiq tartibni JK 168-moddasi birinchi, to'rtinchi va beshinchi qismlarida uchratamiz. Xususan, o'g'irlik, mol-mulkka ziyon yetkazish, ishonchni suiiste'mol qilish, aldash yo'li bilan o'g'irlik qilish, aldash yo'li bilan bankrotlik va beparvolik oqibatida bankrotlik tariqasidagi jinoyatlar sodir etilgan hamda jinoyatchi, dalolatchi yoki yordamchi tomonidan tergov boshlangunga qadar jabrlanuvchiga yetkazilgan zararning o'rni qoplangan yoxud moddiy mol-mulk qaytarib berilgan taqdirda, jazo chorasi uchdan ikki qismiga kamaytirilishi zarur. Mol-mulk qisman qaytarilgan yoki zararning o'rni qisman qoplangan taqdirda esa, o'z aybini bo'yniga olishga doir qoidalarning tatbiq qilinishi jabrlanuvchining roziligiga bog'liq bo'ladi. To'lovni amalga oshirmasdan manfaat ko'rishdan iborat bo'lgan jinoyat borasida esa, jinoyatchi, dalolatchi yoki yordamchi tergov boshlangunga qadar o'z pushaymonligini namoyish qilgan yoxud ommaviy yoki xususiy huquqning yuridik shaxslariga yetkazilgan zararning o'rnini to'liq qoplagan taqdirda, jinoyat ishi qo'zg'atilmasligi, o'z navbatida zararning o'rni qaror qabul qilinguniga qadar qoplangan taqdirda esa jazoning miqdori uchdan bir qismiga kamaytirilishi lozim bo'ladi. Biroq, mazkur shaxs qayd etilgan tartibdan ikki marotabadan ko'p foydalanishi mumkin emas.

Turkiya JKning yana bir o'ziga xos jihatlaridan biri ushbu Kodeksning umumiy qoidalari maxsus jinoyat qonunlari va jinoyat qonunlarida nazarda tutilgan jinoyatlarga nisbatan ham qo'llanilishi mumkinligida ko'rinadi (JK 5-moddasi). Bunday maxsus jinoyat qonunlariga misol sifatida Turkiyaning 1930 yil 22 maydagi "Harbiy xizmatchilarning jinoiy javobgarligi to'g'risida"gi Qonunni keltirish mumkin [5].

Yuqoridagilarga ko'ra, Turkiya JK 29-moddasida ifodalangan provokatsiya, ya'ni jabrlanuvchining aybdorda jinoyat sodir etish istagini qo'zg'atishga qaratilgan xatti-harakatlari oqibatida sodir etilgan jinoyat uchun jazoni yengillashtirishning alohida tartibini O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga yangi 57?-modda sifatida kiritishni taklif qilamiz. Bunda, jinoyat ishida O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 55-modda birinchi qismi "i" bandida qayd etilgan jazoni yengillashtiruvchi holat mavjud bo'lgan taqdirda jazo tayinlashning quyidagi alohida tartibi o'rnatiladi:

57¹-modda. Jabrlanuvchining g'ayriqonuniy yoki axloqqa zid xulq-atvori yoki jinoyat sodir etish istagini qo'zg'atishga qaratilgan boshqa xatti-harakatlari ta'siri

ostida sodir etilgan jinoyat uchun jazo tayinlash

Jabrlanuvchining g'ayriqonuniy yoki axloqqa zid xulq-atvori yoki jinoyat sodir etish istagini qo'zg'atishga qaratilgan boshqa xatti-harakatlari ta'siri ostida o'ta og'ir jinoyat sodir etilgan taqdirda, aybdorga o'n sakkiz yildan yigirma to'rt yilgacha bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Aks holda (ya'ni og'ir, uncha og'ir bo'lmagan yoki ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat sodir etilgan taqdirda) tayinlanayotgan jazo muddati yoki miqdori to'rtdan bir qismidan uchdan bir qismiga qadar yengillashtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник. URL: https://legal_systems.academic.ru/

2. Türk Ceza Kanunu. Kabul Tarihi: 26.09.2004. URL: https://mevzuat.gov.tr/mevzuat MevzuatNo=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

3. Penal Code of Turkey dd 26.09.2004 (as of 27.03.2015). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2016)011-e

4. Уголовный кодекс Турции от 26 сентября 2004 г. (с изменениями и дополнениями на 17.10.2019 г.). URL: https://av-saimincekas.com/ru/законы/TKK-TURK-уголовное-право/?ysclid=l8v7a6hogm115959486

5. Askeri Ceza Kanunu. Kabul Tarihi: 22.05.1930. URL: https://mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=1632&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=3

Islomov B.O. Turkiya Respublikasi jinoyat qonunchiligida jazoni yengillashtirish masalalari

Ushbu maqolada Turkiya Respublikasi jinoyat qonunchiligida jazoni yengillashtirish instituti, shu jumladan, voyaga yetmaganlarga jazo tayinlash, tamom bo'lmagan hamda ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlash masalalari tahlil qilinib, yakuniy fikr sifatida Turkiyaning ayrim jinoyat-huquqiy me'yorlarini O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonuniga tatbiq qilishga doir takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yengillashtiruvchi holatlar, voyaga yetmagan shaxs, jinoyat sodir etishga suiqasd qilish, jinoyatda ishtirokchilik, cheklangan aqli rasolik, chegaradan chetga chiqish, adolatsiz provokatsiya, xato, beparvolik, jazoni ixtiyoriy yengillashtirish, chin ko'ngildan pushaymon bo'lish, fuqarolik delikti, zarurat.

Исломов Б.О. Вопросы смягчения наказания в уголовном законодательстве Турецкой Республики

В данной статье проведен анализ института смягчения наказания в уголовном законодательстве Турецкой Республики, включая вопросы назначения наказания несовершеннолетним, назначения наказания за неоконченные преступления и преступления, совершенные в соучастии, и в качестве заключения представлены предложения по имплементации некоторых уголовно-правовых норм Турции в уголовный закон Республики Узбекистан.

Ключевые слова: смягчающие обстоятельства, несовершеннолетний, покушение на преступление, соучастие в преступлении, ограниченная вменяемость, выход за пределы, несправедливая провокация, ошибка, небрежность, дискреционное смягчение наказания, деятельное раскаяние, гражданский деликт, необходимость.

Islomov B.O. Issues of mitigation of punishment in the criminal legislation of the Republic of Turkey

This paper provides an analysis of the institution of mitigation of punishment in the criminal legislation of the Republic of Türkiye as well as issues of imposition of punishment with respect to juveniles, sentencing for uncompleted offences and criminal complicity and final conclusion on the implementation of Turkey's criminal law norms to the criminal law of the Republic of Uzbekistan was provided.

Key words: mitigating factors, minor, attempted offence, criminal complicity, diminished sanity, exceeding of limits, unjust provocation, mistake, reckless act, mitigation of punishment on own discretion, effective remorse, civil tort, necessity.